

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVILAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

»Az üzemszerűségnek vannak hátulütői.«

HANNES BÖHRINGER

»hütyty fütyty tililili«

ORBÁN OTTÓ

»Novoszibirszk lehetett a keltetőállomásuk.«

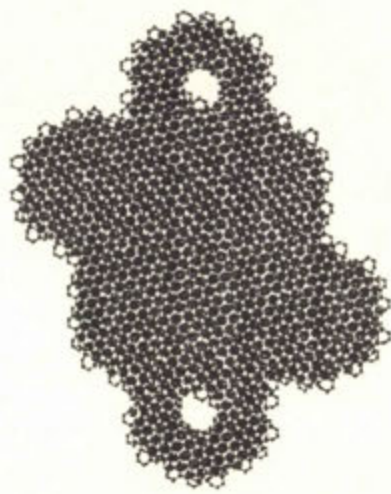
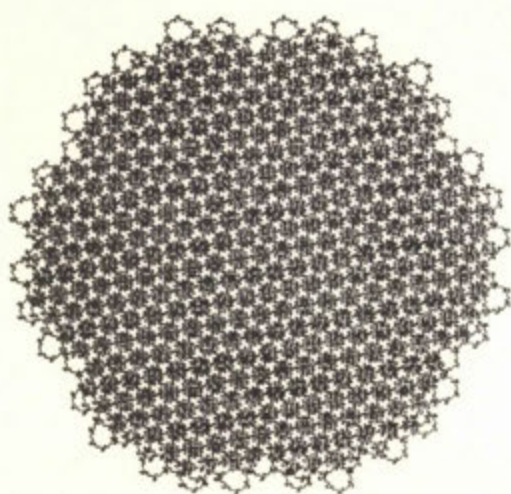
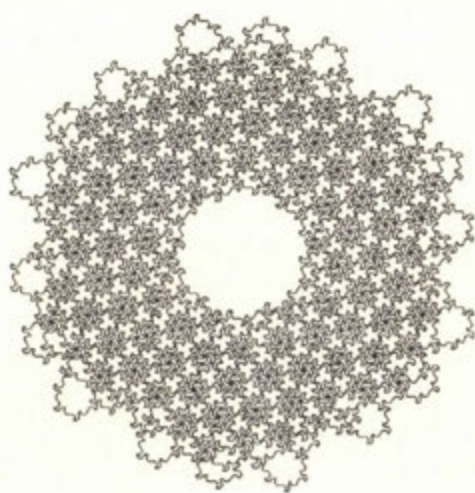
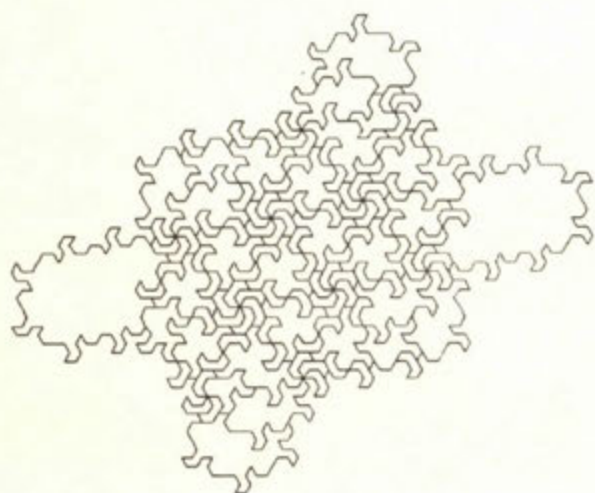
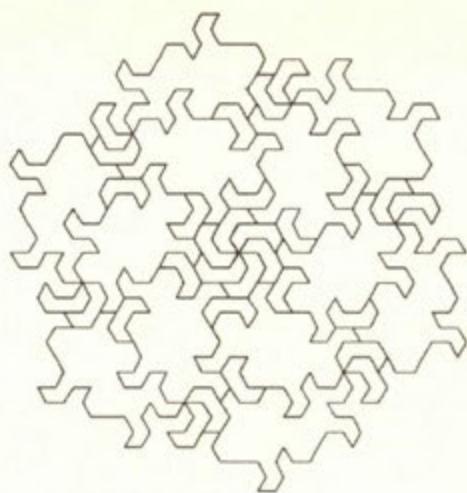
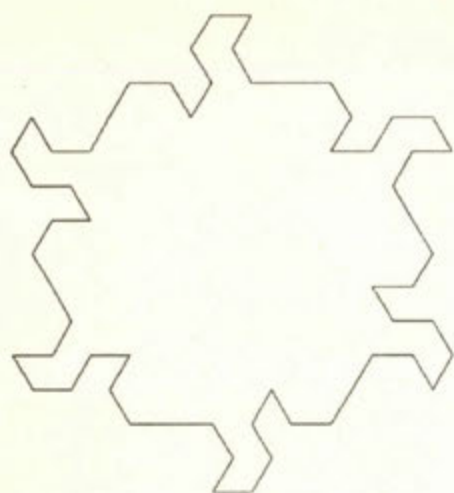
PERNECZKY GÉZA

Mcmxciii Augusztus

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

Mcmxciii Augusztus

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM NYOLCADIK SZÁM

Ezredvégi beszélgetés Balassa Péter esztétával 3

Zygmunt Bauman Hol az osztályérdek mostanában? 9

Dessewffy Tibor A lehetetlen akarása 17

Orbán Ottó A Bermuda-háromszög 23

Biró Péter Rosszkedvünk nyara 27

Zilahy Péter Versek 30

Ursula Le Guin Akik elmennek Omelasból 32

Derek Walcott Versek 36

Tóth Zoltán Levelek Steglitz-ből 39

Berkes Tamás Kis csehákságtan 48

Hannes Böhringer Későpolgári művészeti ipar 51

Pernecky Géza Bevezetés a komputermitosz könyveibe 56

Tillmann J. A. Későújkor, kifelé menet 61

E számunkat PERNECKY GÉZA komputergrafikáival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN, GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA, SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SÁRGINA LUDMILA. LEVÉLCÍM: 1117 BUDAPEST, KARINTHY FRIGYES ÚT 11.

TELEFON ÉS FAX: 182-1291

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST XIII., VÁG UTCA 15. TELEFON: 140-9950. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 490 FT, FÉL ÉVRE 245 FT, NEGYED ÉVRE 147 FT.

A SZEDÉS A HVG PRESS KFT. FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A LAJOSMIZSEI HÍRLAPNYOMDA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A JÓZSEF ATTILA ALAPÍTVÁNY ÉS A HUNGEXPO RT.

A CORVINA KIADÓ ÚJDONSÁGA

ANTIK LEXIKON

A KÖNYV MEGVÁSÁROLHATÓ:

A CORVINA KIADÓ LÍCIUM BOLTJÁBAN: 4026 DEBRECEN
KÁLVIN TÉR 2/C. TELEFON: (52)19-428, A CORVINA KIADÓ
MŰVÉSZETI KÖNYVESBOLTJÁBAN, AZ IDEGEN NYELVŰ
KÖNYV- ZENEMŰ- ÉS HANGLEMEZBOLTBAN: 7621 PÉCS,
SZÉCHENYI TÉR 8. TELEFON: (72)10427. A CORVINA
KÖNYVKLUBBAN: 1051 BUDAPEST, VÖRÖSMARTY TÉR 1.
II. EMELET 201. TELEFON: 117-6222/421. MELLÉK

BŐVEBB FELEVLÁGOSÍTÁS: CORVINA KIADÓ KERESKEDELMI OSZTÁLY
TELEFON: 117-8379

Ezredvégi beszélgetés Balassa Péter esztétával

MIKOR FÉLTÉL UTOLJÁRA?

– Két órával ezelőtt, amikor felébredtem.

– MIÉRT?

– Hát, hogy lesz ez a beszélgetés, és lehet-e még egyáltalán valamit mondani. Persze én tulajdonképpen szeretek félni, mert van rossz félelem meg jó félelem, és a jó félelem az, amikor nagy kánikula van, és ilyen furcsán sűrű a levegő és az élet. Nyár végén és általában is szeretem megtapasztalni az erősségét a légnek. De ez nem félelem nélküli. Mondjuk, kimegyek a Krisztina körútra, és ez egy névtelen félelem, mert beleszagolok a levegőbe, és elkezdek köhögni, ideges leszek, mint mindenki, vagy, mondjuk, szeretem azt a mazochista játékot játszani, hogy a közelben van a budai alagút, és ki van írva az elejére egy táblára, hogy nagyon erősen szennyezett a levegője, ezért a gyalogos közlekedést nem ajánljuk, mégis sokszor végigmegyek az alagúton csúcsforgalomban azért, hogy megtapasztaljam megint csak az életnek az erősségét és a rosszását is. Tehát a félelem jó is, tehát a finom újjazdagoknak és kultúrlegényeknek azt ajánlanám, hogy pénteken délután a csúcsforgalomban menjenek végig az alagúton, és tüdőzzék le. Valahogy meg kell tapintani azt is, ami rossz. Egyébként nagyon sokat mond el a korszakról, Budapestről, az országról, Közép-Európáról az Alagút. Kifejezetten szeretem az alagutat, ehhez még hozzátartozik, hogy volt annak jó levegője is az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején. Lánnyal végigmenni benne alkonyatban, az volt a valami.

– LAJSTROM FELÁLLÍTÁSÁRA KÉRLEK: MIK, ILLETVE KIK VOLTAK EDDIGI ÉLETED LEGFONTOSABB JELENSÉGEI, ALAKJAI?

– A kezdetre való feszült figyelés a legfontosabb erőnk vagy legfontosabb energiáink egyike. A csodálkozásnak, a kezdetre való figyelésnek az egyik legfontosabb közege számomra a művészet. A művészetben, bármilyen jó művészetben ezt a csodálkozást látom. Ebben se pozitív, se negatív nincsen: olyan ez, mint egy gyereknek, tehát az igazán ép, de nem kezdetleges lénynek a csodálkozása. Az igazán jó mű vissza tud menni ehhez a gyermekihez anélkül, hogy infantilis lenne, Shakespeare, Tarkovszkij, Beckett érett gyermekségére gondolok, Weöresére, Pilinszkyére, József Attilára. Operai gyerek voltam, az opera volt az egyik legelementárisabb élményem. Egy festői figura, aki történetesen az apám volt, az Operában volt dramaturg. Rengegetet kaptam tőle, nem is közvetlenül szavakban, hanem egyszerűen a megjelenése, a gesztusai révén. Azt hiszem, ő inkább jelenség volt, egy nagyon szuggesztív, érdekes és

szép öreg férfi. Nagyon idős volt, én késői gyerek vagyok. Az egész gyerekkoromat különböző, a túlságos időeltolódásokkal kapcsolatos anomáliák, furcsaságok, szabálytalanságok kísérték végig. Ezek sokszor erősen hasonlítottak az operaműfaj képtelenségeire és szabálytalanságaira. Amikor érettebb lettem, ezek a drámai és olykor szenvedést okozó rendellenességek, amelyek egyébként tucafejlemények, mert mindenkivel ugyanaz a húsz-huszonöt szörnyűség történik egész életében, nos később az operaműfaj és az életem szabálytalanságai értelmet kaptak. Úgy 30–35 év után bizonyos dolgokat megértettem, és a szabálytalanságokat vagy az olyan dolgokat, amelyekről azt hittem, hogy ezek személyre szóló kiszúrásai a sorsnak, elfogadtam.

Nagy hatással volt még rám a nagyapám, aki nem vér szerinti nagyapám volt. Ő egy olyan ismeretlen, névtelen emberként élt, akinek az élete értelmére próbáltam rákérdezni, mert elég korán kiderült, hogy ez az értelem igen nehezen érzékelhető, látható. Tőle kaptam azt, hogy érdekelnek a névtelenek, a muzsikok, a szegények, tőle az elementáris vonzalmat ahhoz, aki vagy ami nem hagy jelet. Ez a nagyapa a meglehetősen színházi légkörű és szenvedélyes, labilis környezetből nagyon sokszor kivitt kisfiú koromban a Tabánba, meg a hűvösvölgyi erdőbe, és ő tanított meg a csendre. Nem közvetlenül tanított, hanem mutatott. Azt hiszem, ez nagyon fontos. Azt mondta: hallgassuk öt percig a csendet. Leterítettünk egy pokrócot a Hűvösvölgyben, és azt mondta: most szemlélődünk. Ezt nagyon szerettem. Fantasztikusan kétpólusú volt a gyerekkorom, az életem: egyrészt rendkívül sűrített, intenzív és felfokozott színházi megélése a dolgoknak, másrészt az említett meditatív hajlam, amit a nagyapámnak köszönhetek, amiért végtelenül hálás vagyok ennek a kitűnő, névtelen embernek, mert a tanítási képességeim felismeréséhez is nagyon sokat hozzáadott. Például azt, hogy a dolgokat bemutatni kell: nézd, most ezt itt így csinálja a szerző, vagy így csinálja az író, és nem annyira megragadni, felformozni, nem azt mondani, hogy ez az enyém. Tehát nem birtokolni, hanem megmutatni. És azért is hálás vagyok neki, mert az egyensúlyt hozta létre az életemben, illetőleg fogalmam lett arról, hogyan lehet az ellentéteket egymást kiegészítővé tenni anélkül, hogy feloldhatnám-lehazudnám őket.

– AZTÁN MÉGSEM A SZÍNHÁZNÁL KÖTÖTTÉL KI.

– Azért nem foglalkoztam később szakmaszerűen a színházzal, mert nagyon is közel voltam hozzá gyerekkoromban. Nagyon is jó volt, túl jó volt, túl közel voltam hozzá, és van vagy volt egy belső színházam, amit nem akartam, nem is lehetett, nem lett volna jó végül is realizálni. Adódott később a tanítás mint forma, keret, amelyben ezek az energiák szublimálódhattak. Hozzáteszem: a tanításban

A beszélgetést a TV1 Fríz Produkciók Iroda rögzítette. Producer: Kopper Judit.

egáltalán nem vagyok teátrális, inkább, mondhatni, koncentrált prózaiságot igyekszem létrehozni az órán. Noha nem csinálók semmi különleges trükköt tanítás közben, belül ez nekem mégis egy színházi szituáció, a fékentartott feszültségnek az állapota, és ez számomra termékeny, ebben tudok dolgozni. Amióta tanítok, kevésbé lehetek buta. Azért is fontos nekem a tanítás, mert rászorít: a butaság munkakerülés. Azt hiszem, sok mindentől megmenekültem, amikor nem a színházi szakmát választottam, mert bizonyos értelemben túlságosan benne vagyok és benne is maradok egy egzisztenciális értelemben vett színházban. Jó ez így.

– A SZÍNHÁZ CSAK EGYIK OLDALA AZ OPERÁNAK, A MÁSIK A ZENE, AMI SZINTÉN ÉLETED EGYIK MEGHATÁROZÓ ELEMÉ.

– A zene a legfontosabb dolgok közé tartozik az életben, szerelem és házasság egyszerre. Azt hiszem, itt megint nem a személyességről van szó, hanem tőlem függetlenül ez az erősebb létnek a közelsége. Mert a zenében mindig azt csodálom, tanulom és figyelem, hogy a legértelmesebb gondolatok a világon nem az frott mondatokban, hanem a hangok összekapcsolásából adódó zenei mondatokban mutatkoznak meg. Ennél értelmesebbet nem ismerek. Nekem ez a hihetetlenül strukturált hallásélmény – a bibliai bölcs, amikor mondja: „a hit hallásból van” –, ami a jó zenében van, kinyilatkoztatásszerű az ember sorsáról anélkül, hogy szavak mondanák a gondolatot. Azért olyan értelmesek ezek a zenei mondatok, beszédek és beszélgetések, mert hírt adnak a Bárány világos rejtélyéről, arról, amit úgy fogalmazzunk már a legrégebbi filozófiában, hogy *individuum est ineffabile*, az *individuum* kimondhatatlan. Az *individuum* kimondhatatlanságának a zenei időbe való szervezése ez úgy, hogy ez a néma jelenlét nagyon is része, *motivum* a műnek, a hangzásnak. Bachnál halljuk ezt nyilvánvalóan, miközben elképzeltetetlenül kötött, és azon belül mégis szabadon lüktet. Ez a lüktetés a zene közegén belül beszél az ember idejéről, amely sohasem az elszigetelt monológ, hanem a szólás, a hangzás ideje. Bach egy levélben írja: azért szereti azt a sok, bonyolult szerkezeti megkötést, amit alkalmaz, és a rendkívül sok szabállyal agyonterhelt kompozíciós munkát, mert ezeknek a megkötöttségeknek a figyelembevétel: felszabadító, tehermentesítő, és ezen belül aztán ő végtelen szabadnak érzi képzeletét, alkotóerejét.

A zene szabadabb, mint az irodalom, annak ellenére, hogy technikai kötöttségei minden művészetet fölülmúlnak. A zene a hangzó idő szabad kifejezésének művészete, törvényhozás, de minden kényszer, elnyomás nélkül. Hogy lehetséges ez? Ez a paradoxon az emberről is szól, és ezért a nagy magányzenék nem az örült magány, hanem az emberhez méltó magány nagyon is társas-beszédes zenéi. Ilyenek a Mozart-hangversenyek vagy a Beethoven-sonáták lassú rételei, amelyek hangvételüket tekintve semmiben sem különböznek egy Bartók-zongoraverseny lassú rételetől. Ezek mindig az éjszaka zenéi: az áhítatnak és a félelemnek és a belső beszédnek a zenei megfogalmazásai, nyilvánvalóan hallod ott a titkokat, de ki nem mondhatod őket. Ezt a konstruktív ellentmondást megbűvölve tudja szemlélni az ember egész életében. Minél beszédszerűbb a zene anyagában, számomra annál jobb. De ez nem verbalizálható beszédet jelent, nem verbális szöveget – de szöveget. Ugyanakkor van a zenének – és ezt Mozartnál érzi az ember örökérvényűen fogalmazva – egy olyanfajta démonikus, fan-

tasztikus sötét, éjszakai aspektusa, az érzékisége, a közvetlenség hatalma, amit összefoglalóan Don Giovanninak lehetne nevezni. Itt megtapasztaljuk az emberi létezésnek az artikulálatlan, ráció és szó előtti rétegét, amit örömteli, őrjítő, felnövesztő és fájdalmas szenvedésnek, az élvezet panaszának és drámájának lehet nevezni. Az örömkialtás és a jajszó a legősibb emberi kifejezés, és ez az elsődlegesen expresszív vonása a zenének a lehető legmagasabb értelemben kulturáláson megy keresztül Mozartnál, anélkül hogy erejét vesztené. Ez létünk legközepébe, tehát a vágyakozó kéréshez és a panaszkozó fájdalomhoz visz, ami mindenkinek előtt van. A zene ugyanakkor tele van beszélgetéssel, párbeszéddel, küzdelemmel, játékkal. A zene nemcsak beszédszerű, hanem alapjaiban színházias is. Van egy kimondatlan konszenzus a mai európai kultúrában: önmegfogalmazásunk csúcsa Wolfgang Amadeus Mozart. Azt hiszem, ez igaz, inkább az a meglepő, hogy ebben tényleg mindenki megegyezik. Ezt nem azért mondom, mert ez a szörnyszerű, zléstelen Mozart-év van, hanem Mozart tényleg a Nyugat zenéje, és a Nyugat most, a 2000. évhez közel, talányos órában, ezt valahogy jól érzékeli. Mi magunk vagyunk őbenne, s ezáltal találkozunk csak igazán önmagunkkal és a többiekkel.

– MEGSZÜNŐBEN VAN A MŰVÉSZET HOMOGENITÁSA. EDDIGI ÁLLAPOTÁHOZ KÉPEST ELMOZDUL, HATÁRVONALAK RENDEZŐDNEK ÁT. TE HOGYAN ÉRTELMEZED EZT?

– Úgy gondolom, szemben a 19. század egyes filozófusai-val, hogy nemhogy véget ért volna a művészi korszak, hanem igazán abban a szituációban következik el, amit Vízöntő kornak neveznek, s amiben a játék, hosszú elkanyarodások és ellenerők után, újra emancipálódik. A játék az emberi életben, a társadalom önszemléletében, a munkában ezer módon emancipálódik. Az, hogy játékszabályok között élünk, az, hogy bizonyos konszenzusra és bizonyos konvenciókra, megállapodásokra és keretekre van szükség, hogy életben maradjunk, ahhoz a játék fogalmát kell emancipálni. Ugyanakkor a művészet fogalma is teljesen átalakul. A művészet évszázadokon keresztül klasszicizáló vagy utópikus, vagy avantgard volt, de eléggé az elithez kötődött. Egy tömegtársadalom körülményei között fellépő tömegművészet mennyiségben és tulajdonképpen adagolási intenzitásban is messze felülmúlja a régi értelemben vett magas művészetet. Ezzel szemben nem lehet elzárkózó, konzervatív magatartást szembeszegezni. Ízlésünket folyton provokálja a művészet valósága. A tömegművészet már régóta nagy, átalakító hatást gyakorol a művészetre. A tömegművészetben a játék újfajta, a gyermeki csodálkozásnak megfelelő lehetőségei vannak meg, ezeket újra kell értelmezni. Úgy gondolom, hogy a jövő felé forduló tekintet akkor felel meg a pontosság követelményének, ha a nagyon régire is ráirányul. Tehát egy nagyon-nagyon elmúltban, régiben, ez esetben a játék erejében talál meg bizonyos választóredékeket a jövőre nézve. Ez az előre- és hátratekintő figyelem az, ami ennek a kultúrának a mozgását kifejti. Fogalmam sincs, hogyan lesz, de érzem, hogy nagyon érdekes mozgásban van az egész. A határok fellazulása és a határoknak az elmosódottsága már látható. Az, hogy például ennek a kultúrának az átváltozása nem független az igazán fontos, globális problémáktól. Ezért nem a kárpótlás, a Iustitia meg egyebek jelentik a kor kérdéseit, hanem az igazán fontos globális kérdések, amelyek a magyar társadalom dilemmái is. Gondolok itt az ökológiai

válságra, az Észak–Dél (esetünkben a keleti menekültek) feszültségére, vagy a szegénységre és a kulturációra, mindezek nem győzhetőek le pusztán gazdaságtechnikai módon, s így nem racionalizálhatók nyilvánvalóan és hiánytalanul; sejtelmessé teszik az ezredfordulót, nem okkult-obskurus értelemben, hanem az átfogó tartalmakra irányuló új kérdészmód és beszélgetés értelmében. Újra van sors, még ha kaotikus látványt nyújt is.

Az Észak–Dél problémája visszavezet a szabadság kontra egyenlőség több száz éves vitájához, annak újratárgyalásához, amikor az egyenlőség-diktatúrák megbuktak. Am a kifosztottak, megaláztatottak, éhezők, a névtelenek, a fölpuftadt gyerekek e világ égő, szegényletes középpontját, tályogait jelentik akkor is, ha minden látszat ellenére mind ez a periférián van, és nem akarunk tudomást venni róluk, akárcsak az ózonlyukról. Hosszú ideje meg vagyok győződve, hogy a világ Szudánban történik, Etiópiában történik és Bangladesben, és erről a tudásról vagy határérzékelésről nem szabad lemaradni.

A kérdés az, hogy mit kezdünk egy olyan tömegtársadalommal, amelyben az egyenlő és legmagasabb szintű szükségletkielégítés igénye, joga szétveti Földünket. Noha nálunk most igyekszik mindenki hallgatni a társadalmi igazságságról, hiszen az egyenlőség-diktatúrák épp erre hívatkozva tartottak fenn egy igazságellenes rendszert, mégis mint megközelíthető értékdimenzió – nem vágható sutba. Az emberi méltóság, boldogság legmagasabb értékei és a legkezdetlegesebb káosz túl közel egymáshoz rajzolja ki a dilemmát. Gondolkodási horizontunkon ezt az összefüggést kell látni akkor is, ha, mondjuk, a dekonstruktivista filozófia szakkérdéseivel foglalkozunk, vagy egyszerűen csak kilépünk az utcára.

– AKTUÁLIS, TEHÁT IDŐSZAKOS JELENSÉGEKRŐL BESZÉLSZ. HOGYAN JUTSZ EL EZEKTŐL A VÁLTOZATLANHOZ, A MARADANDÓHOZ?

Az élet mélyebb alapjaihoz vagy az élet erősségéhez akkor jutunk el, hogyha el tudunk szakadni attól a látványtól, amit vetítenek nekünk. (Egy kicsit az ellen a médium ellen is beszélve, amelyben most beszélgetünk.) Az előbbiekhez tartozik, hogy nyilvánvaló: ez a civilizáció a szótól tényleg elmozdul a kép felé. A világunk, érzékelésünk, beidegződésünk íve a szótól a képig vezet: kezdetben volt az ige, onnan megy a láthatóság, amit kezdetben tiltottak, aztán egyre kevésbé. A középkorban egy oltárkép leleplezése sokkolta a helyi lakosságot, mert nem láttak sűrűn és sűrítve képeket. Most viszont már csak azokat a képeket látjuk, amelyeket vetítenek nekünk, nem azokat, amelyeket a magunk természetes látása idéz elő. Ezért nagyon kell vigyázni, hogy ez a mesterséges, olykor zseniálisan csábító látvány ne fegyverezze le valójában saját, alkotó, aktív látásunkat. El kell tudni választani, hogy a mi látványunk-e, vagy a nekünk adagolt látvány. Ez megint csak dilemma; hogy nem szabad, nem lehet megállítani a gyorsuló időt, de mégis jó lenne életben maradnia a Földnek. S a kettő most mintha egymásra támadna, mintha nem tudnánk összeegyeztetni őket.

– EBBEN A MEGÁLLÍTHATATLAN IDŐBEN, AMIT MI GYORSÍTOTTUNK FÖL, VAN-E MÉG HELYE, S HA IGEN, MIKÉNT, A MŰVÉSZETNEK, AMELY MINTHA GYÖKERESEN MÁST JELENTENE, MINT KORÁBBAN?

– Az is valószínű, hogy az a fajta művészet, ami – nagyon elnagyoltan – Homérosztól kezdve Beckettig működött,

az így nem működik többé. Szinte jelképes, hogy Beckett aznap halt meg, amikor a román diktatúra összeomlott, ennek sok, mélyértelmű jelentése van. A szó zsarnokságai elnémultak, s valami jóval kiismerhetetlenebb, játékos, képi zsarnokság kavargó. A kérdés talán Tamás apostollal történik, amikor nem hiszi el, hogy Jézus az, aki megjelent, a stigmákkal. Akkor a mester azt mondja, hogy mélyeszd bele az ujjadat az oldalamba. És akkor Tamás megteszi, és az Evangélium azt mondja: „látott és hitt”. A probléma az, hogy mit is jelent az, hogy elsősorban látunk, és a kimondott szó, tehát a hallás útján történő megértés vagy a szó által való megértés másodlagossá válik, és egy más érzékszervünkre helyeződik a terhelés is és a hangsúly is. Úgy is lehet mondani, hogy az emberi lény önkinyilatkoztatásának egy teljesen materiális, látható, vizuális formája válik uralkodóvá, amellyel azonban az ember megint csak nem elégszik meg, nem éri be vele – esetleg ez a kép-tenger a láthatatlanság, az elrejtőzés vágyát takargatná valójában? Mi ez? Nem tudom.

A Pál apostolnak tulajdonított, Zsidókhoz írt levélben egy fejezet úgy kezdődik, hogy „a hit a reménylett dolgok valósága, és a nem látottakról való meggyőződés”. Ezzel a vizuális civilizációval szemben a régiak úgy gondolták, hogy a hit az hallomásból van, amely a látványon túla vezet, ezért mintegy aszketikus a képpel szemben. Mert az ellenkező végponton vagyunk, ahol mintha a remény a dolog a narkomániában, a nem látott az egyetemes szorongásban és paranoiában jelenne meg.

– A HIT EGYIKE A LEGERŐSEBB, ÍGY LEGVÁLTOZATOSABB JELENSÉGEKNEK, ÉS NEMCSAK A HIT TÁR-GYA, DE MAGA A HIT FOGALMA IS SZEMÉLYENKÉN MÁS ÉS MÁ. EZÉRT ÉRDEKEL A TE HITFELFOGÁSOD.

A hit, bármit mondanak a nem hívők közül a türelmetlenek és a rosszhiszeműek, nem megalkuvás, nem gyöngeség, nem feladás, nem önállótlanág. Nem könnyű hinni, ez nem kikötő, amiben hazugságban ringatózik az ember: ebben még Nietzschek sem volt igaza. Nem szeretem a gögjét – rejtett követőit még kevésbé –, még ha szenvedett is ettől. Tehát ez nem bedőlés valamilyen mesének, hanem a reménylett dolgok valósága, és a nem látottakról való meggyőződés. Hihetetlenül nehéz dolog, mert vagy hülye vagy csirkefogó, aki azt mondja, hogy bizonyítható a hit kimondhatatlan lényé-lényege. Aki hisz, az van igazán közelében a kételynek, a hit és a kétely sivataga nagyon közeli területek.

Nekem ez a feszültség, az életnek ez a meghívása, a megszólításnak ez a sűrítettége és ambivalenciája oda tartozik, ahová a nagy szerelem, a művészet és a csodálkozás. Én hiszek a jó végben, de magamnak se tudom megmondani, hogy értem ezt. Amikor Kosztolányi haldoklott, rettenetesen szenvedett, senki nem tudta megnyugtani, egyedül Karinthy Frigyes, aki odaült az ágya szélére, s azt mondta: „Desiré, valamire jó lesz ez is.” Ha végiggondolom az életemet, tényleg azt gondolom, valamire jó lesz ez is. Vonz a dolog abszurditása. Akárcsak Jézusnak az a mondata, ami egész életemen átkísér: „Legyetek az Atyában egyek!” Ez a mondat nekem nagyon sokat jelent, nemcsak Szudán és a nagyapám, Tolsztoj és Tarkovszkij miatt, hanem azért, mert úgy gondolom: ennek a civilizációnak szól, amelyben élünk, s amelyben ez a legmélyebb, legigazabb, legreálisabb tapasztalás, amit azonban a legnehezebb így megtapasztalni. Simone Weil híres mondásához van közel: „A világ van, rossz és irreális. Isten nincs, jó és reális.” Már csak

ezért sem mondhatok le az egyenlőség „baloldali” eszméjéről, mint nem pragmatikus viszonyítási dimenzióról: egyenlők vagyunk. Nem egyformák! Nagyon nem vagyunk egyformák, de dadogán egyenlők vagyunk. Ez Magyarországon, az alsó-amerikai világegész ócska, balkáni változatában különösen érvényes. Itt teljesen lemondunk vagy lemondani látszunk arról, hogy a szabadság mellett van egy rendkívül fontos korlátozó elv, és ez az egyenlőség elve. Az egyenlőség horizontja transzcendentális horizont. Mivel én igyekszem hinni – mert ez jó nekem, mert válság és rend egyensúlyi játékát teszi lehetővé számomra, elképesztő módon –, ez engem jobban érdekel, mint a Szentháromság kérdése, vagy hogy vannak-e angyalok. Ebben a hitben megpróbálok megtapasztalni, hogy mi ez: „mindnyájan egyik leszek”.

– MEGDÖBBENTŐ LÁTNI, MILYEN VÉGLETES KÖVETKEZMÉNYEKEL JÁR A HIT INTÉZMÉNYESÍTÉSE. NEM TAGADOM, FÉLELMET KELT BENNEM.

– A hit nem sajátítható ki intézmények által; a hit intézményei: ilyen állat nincs. Lassan ideológiává kezd válni megint körülöttünk a kereszténység, a vallás. Nagyon nehéz erről beszélni, amikor súlyos visszaélések történnek. A visszaélésekről nem akarok beszélni. Nem akarok beszélni az egyházzal. Rémes az egész, ugyanakkor kevés közöm van hozzá. Ha viszont az egyházat egy látható-láthatatlan közösségnek tartom, e szót az emberek egyetemének kifejezésékként értem, akkor Pilinszkyt kell idéznem: „Hiszek az egyházban, mindenén túl.” Talán aláhúznám a mindenén túl, mert kérdés, mit értett ő egyházon. Azt hiszem, nem azt, amiről kérdezel, hanem az emberek egyetemét, ami végül is egy virtuális kontrasztársadalom a jelentésnélküliséggel, a végleges halállal szemben, önmagunkkal szemben.

– EZEK SZERINT ALAPVETŐEN TÉVES A HITET MEGOLDÁSNAK TEKINTENI?

– Igen. Erről, a hit abszurdításáról Kierkegaard beszél Ábrahám példája kapcsán. Ábrahám a Biblia szerint annyira bízott Istenben, hogy amikor egyetlen, későn született fiát akarta feláldoztatni vele, ő habozás nélkül megkötözte Izsákot, és felvitte a Moriya hegyére. Azt hiszem, hogy a hitnek ez az abszurd ugrásszerűsége teljesen ellentmond a megnyugvásnak, vagy valamiféle földi békének. Állandóan mozgásban van, állandóan hívja és ellöki az embert. A hit a kimondhatatlanul tett jelentés. Nem tudom, és nem is akarom másképpen mondani: itt lét, amelyben eltűnök, fokozhatatlan örökkévalóság. Lényeges különbségtételre van szükség; akiről vagy amiről beszélek, az nem a filozófusok istene, hanem Ábrahám, Izsák és Jákob istene. Ha beleolvassunk Pascalba, akkor láthatjuk, hogy a hit nem a kényelmesség, a rabság, a hazugság és gyávaság dimenziója, ellenkezőleg: bizonyos értelemben annak az elfogadása, hogy az ember állandó válságban van. A fokozhatatlannak a pillanatnyi beállta ugyanis elválaszthatatlan, sőt megkülönböztethetetlen attól „az istenverte ittől”, ahogy Goethe mondja. Nem másvalami, annyira más.

– VÁLSÁGRÓL ÉS RENDRŐL BESZÉLSZ. MILYEN SZERKEZETBEN GONDOLKODSZ ERRŐL A KÉT FOGALOMRÓL? BÁR, AZT HISZEM, HELYESEBB ITT ESEMÉNYRŐL BESZÉLNÜNK.

– Az egyensúly számomra személyesen is a legfőbb kérdés, mivel nem vagyok kiegyensúlyozott ember. Éppen

ezért érdekel természetesen az egyensúly. Nem a kiegyensúlyozatlanság érdekel, hanem az egyensúly: hogyan lehet megteremteni a lehetetlenből az egyensúly lehetőségeit – és ezen dinamikus egyensúlyt értem –, tehát egy olyan remegő, mozgó, párálló valamit, mint amilyen egy igazi műalkotás, amikor azt kidolgozzák vagy előadják. Amit egyensúlynak neveznek, az élő és nem holt, statikus valami. Az egyensúly természetesen mindig a pillanatokot jelenti, és újra billen, az egyensúly nem azonos a tökéletes szimmetriával, ilyen ugyanis nincs a természetben, ezt mérnökök találták ki, az emberi-technológiai redukció eszköze, nem élet.

Egyszerre van mindig a válság meg a rend: nem lehet őket szétszakítani. Egyáltalán: a szétszakítások ellen vagyok, a megkettőzések, a dualitások ellen vagyok, mert ez az egész keresztény–zsidó civilizáció ezekben a dualitásokba bolondult bele. Nem azt gondolom, hogy van rend, és ezzel szemben a válság, hanem azt, hogy egyszerre vannak, és talán éppen most, amikor valami kezdődik és azt posztmodernnek nevezzük, azért is érdekes, mert szintén egyszerre gondolja ezeket a kettősségeket és nem szakítja szét. A komplementaritás tartalmazza az ellentétet, míg az utóbbi önmagában nem mozgítható tovább. Bizonyos értelemben az ember mindig válságos helyzetben van, mert az emberi lénynek a léte kritikus valami, éppen attól, hogy animal rationale. Ugyanakkor életbevágó érdeke a ráirányultság a rendre. Én ezt az önkéntes, döntő diszpozíciót látom inkább közelebb a szabadsághoz. Ezért is fontos, egyre fontosabb számomra látni, hogy a hit nem ellensége, hanem barátja és társa a szabadságnak. A Felvilágosodás a keresztény–zsidó alapértékeket a tekintélyuralommal szemben emancipálta, de csupán Jézus autentikus beszédét tisztította meg, tette újra érthetővé. Ezért a Világosság és a Fény nem játszható ki egymás ellen.

– A VÁLSÁG–REND VISZONYLATBAN MIKÉNT HATÁROZÓDIK MEG, MILYEN SÜLLYAL VESZ RÉSZT ESETBEN A MUNKA?

– Én nyugtalan ember vagyok, és nem vagyok kiegyensúlyozott. Imádom dolgozni, ezért szeretem a rendet, a munkát, mert lusta vagyok. Ha véletlenül azt mondanám vagy mondtam volna, hogy belső békét ad a hit vagy bármi, akkor azt kellene mondanom magamnak: hazudsz, öreg, átlátok rajtad. Ezt néha egyébként meg kell tennie az embernek, ez hozzátartozik a munkához. Az ember szeret mondani mindenfélét, és észre sem veszi, amikor egyszer csak hazudik. Ilyen belső béke van, csak ezt nem érzem kedden, szerdán, csütörtökön... Egy végső belső béke kétségtelenül van, és ez nem bizonyosság. Érzékelem, hogy vagyok, vagy érzem, hogy ez jelent valamit, s nekem közre kell működni a jelentésadás munkájában. Ez túl van a személyes dolgokon, és ebben kétségtelenül érzek valamilyen békét. A béke nem bennem van, hanem a részvételen, el tőlem. Nem bizonyosság, béke. Itt nem tudok, nem akarok továbbmenni.

– AZT MONDTAD EGYSZER, HOGY AZ EURÓPAI IRODALOM ÖSSZES TRANSCENDENS VÁLLALKOZÁSA A SZERELMET HÍVJA SZÖVETSÉGESÜL.

– Az élet masszív, nagyon is földi, nagyon is materiális sűrűségének egyik nagy megtapasztalása a szerelem. Hihetetlen dolog, hihetlenebb, mint a Szentháromság meg az angyalok, hogy ez van egyáltalán. Az „agresszív, csúcsragadó majomnak”, ennek a többek szerint programozási hi-

bának: az embernek igazi hogyléte nyílik meg benne. Képes egy olyan szerelemre, amire a valóságos majom nem képes, vágyakozásának szerelmi végtelensége az örökkévalóra nyitja ki, hogy soha nincs vége semminek. Roppant problémája az európai kultúrának – amit a szexuális forradalom csak felerősített, és nem oldott meg, sőt még tovább is rontott – az égi és a földi szerelem kettéválasztása. Ez jellegzetes keresztény tradíció, de azt hiszem, hogy a kereszténység keresztények általi félreértése inkább. Ez is egy olyan bipolaritás, amiben nem hiszek. Jézus a test templomáról beszél többször is, tehát annak a burkában „ülő” valamit tapasztaljuk meg: a lélek égi halhatatlanságát a test által. Ezt mindenki, aki igazán szerelmes volt – s ez nagyon ritkán van az életben, de ha csak egyszer is volt, akkor nagyon jól áll az ember –, megtapasztalja ezt a „testi” transzcendenciát. Profánra lefordítva ez a meghalás transzcendenciájához is hasonló, az együttlevésnek és az együtt vagyunknak egy olyan fantasztikus testi-lelkisége, amihez fogható tapasztalat tulajdonképpen nincs is. Az, hogy két ember egy test bizonyos pillanatokra, amelyben a lélek személyessége megszűnik, s az eltűnésben találunk magunkra: itt elakad a szavam, és jó így nekem. Más kérdés, hogy ezzel mindig összefügg a másik oldala: hogy a szerelem totális szenvedés, maga a gyötrelme, még az extázisban is. Nem különbözik ebben az arcában más egyébtől, ahogy a hit teszi. Ez azt jelenti, hogy egyrészt abszolút önmagunk vagyunk a szerelemben, mert távol kerülünk magunktól; olyannyira, amennyire máskor soha. Másrészt ez így kifordulás is, rémült megtapasztalása annak, mik is vagyunk. Ez a legveszélyesebb állapot, azt hiszem. Nagyon közel van mindehhez, ami jó is és rossz is, a hatalomhoz és az agresszióhoz, a színházhoz és a zenéhez, gonoszhoz és üdvöshöz; mert hiszen nagyon közel van a valódihoz. Talán nem lehet benne élni, de talán nem szabad a vizáltságai horizontja nélkül élni. Olyan ez, mint az egyenlőség „szociális” misztériuma. Amikor ezt a szenvedésdimenziót emelem ki, akkor az emberi létezés sűrűtménye van benne, ami hát szenvedésteli. Ettől azonban én nem vagyok elkeseredve, és nem érzem komorságnak ezt. Annak a színimájája csupán, hogy érzékelem: vagyok. Szenvédek, tehát vagyok. És ebben a szenvedésben semmi hazugságot nem érzek, hiszen sokszor nehéz megkülönböztetni az örömtől.

– MILYENNEK ÉRZÉKELED EZT A JELENT? LEHET-E ERRŐL PÁR SZÓBAN BESZÉLNI?

– Nem gondolom, amit nagyon sokan mondanak, hogy ez a világ vagy ez a föld valamiképpen a vég állapotában van. Azt gondolom, a történelemnek az alapszerkezete vagy az emberi természet történetének az alapszerkezete mindig hasonló elemekből tevődik össze, esik szét. Ha nem is történik mindig ugyanaz, de mindig sok hasonló dolog is történik. Ez nem azt jelenti, hogy két vagy három alapeleme van az emberi történelemnek, hanem hogy rengeteg alap-

eleme van. Ezért nem hiszem, hogy az ezredvégen mindennek vége. A véghez mindig hozzátartozik a kezdet. Nekem az az érzésem, hogy mélyponton vagyunk, ami elképesztő követelményeket állít az emberi lény elé, a gondolkodás, az ötlet elképesztő önfelülmúló épségét, mert a mélypont az új tisztánlátást, újraértelmezést, új világosság lehetőségét is megnyitja. Azt látom például, hogy a szenvedés vagy a halál kiiktatása nem lehet programja az emberi lénynek, mert ez a legnagyobb, halálos hazugságok egyike. Ez a technikai civilizáció – kimondatlanul – a szenvedés legyőzését tűzte ki céljául. Tehát azt, hogy ne érzékeljük az életet. Ez is a mélypont természetrajzához tartozik, meg a felismerés is. Az életet a szenvedés és a halál tudatán keresztül érzékeljük, és hogyha ezt kikapcsoljuk, akkor ebből egy elmebeteg emberi lény bontakozna ki – vannak rá példák. A másik gond pedig az, ami elé a sebesség növelésének és a tárgyi gazdagság megszerzésének követelménye, s e követeléshez való irreális alkalmazkodás állít minket. A viszonylag természetes életfeltételeinknek a végleges felmorzsolása folyik, és ezt én régi baloldali ösztönnel összefüggésbe hozom azzal, hogy a tőke nem ismer határokat. Itt pofonegyszerű és primitív, sőt éten kimondatlan dolgokról, blöffről és csalásról van szó.

Meg kell tanulnia az embernek, hogy hogyan lehet lelassulni; hogyan lehet egy kontraszttempót felvenni ezzel szemben. Nehezen mond ilyet az ember, de úgy tűnik, hogy a Föld lakosai egy roppant adaptációs folyamatban és krízisben vannak. Ez olyan átállás, méghozzá nagyon gyors tempójú, amilyen még nem volt, ez a mélypont. De nem végpont. Inkább elviselhetetlenül válságos kezdetnek nevezném.

– LÁTSZ-E MÉGIS REMÉNYT KELTŐ JELENSÉGEKET, TÖREKVÉSEKET?

– Az emberi lény eddigi története során egy valamiben fantasztikusnak bizonyult: az önkorrekciós képességben. Ez még akkor is így van, hogy ha az egyik rossz önkorrekciót a másik rossz önkorrekcióra váltotta, mert mégis önkorrekció volt, és mégis ki tudta magát valahogy igazítani. Ez valamiképpen működött, és ebben reménykedem. Néha az embernek az az érzése, hogy igazuk van azoknak, akik úgy vélik, hogy a több milliárd emberi agy tulajdonképpen egyetlen intelligencia. Olykor nekem is az a benyomásom, hogy itt egyetlen intelligencia működik: mi mindannyian, de erről nem lehet beszélni, mert misztérium, csak utalni lehet rá. Nem hiszek a világvégében, mert világvége mindig van. Egyes világoknak végük van időnként, és valahol másutt kezdődik megint egy. A diszkrétumok képezik a folyamatosságot: van megszakadás, nincs vég. Nem jó és nem boldogító ez az egész, de hihetetlenül érdekes, elképesztő, fájdalmas, nevetséges és valószerűtlen.

A BESZÉLGETÉST OSRSÓS LÁSZLÓ JAKAB KÉSZÍTETTE

FILMVILÁG

A Z A U G U S Z T U S I S Z Á M T A R T A L M Á B Ó L

.....
Nádas Péter: A fotográfia szép története. *Filmnovella (1)*
.....

Hogyan tájékoztat a Televízió? B. Vörös Gizella: Jelenetek két Híradóból
(*TV-híradó; Egyenleg*) — **Neil Postman:** Halálba szórakozzuk magunkat
.....

Losonczy Ágnes: Történelmi esszék. *Magyar dokumentumfilmekről*
.....

A felébredt test (Olinka). — **Király Jenő** *szexuálesztétikai sorozata (3)*
.....

Bikácsy Gergely: Kokinkína. *Az elhallgatott francia gyarmatok és a film.*
.....

Földényi F. László: A gépírólány és filmrendező. *Mauritz Stillerről*
.....

ÚJ LÉLEGZET-KÖNYVEK

.....
ISZTRAY BOTOND: A BEFALAZOTT
ELBESZÉLÉSEK ÉS ESSZÉK. 249 OLDAL, 190 FORINT
.....

VÖRÖSS LÁSZLÓ: KORAI DŐ
KÉT DRÁMA. 195 OLDAL, 170 FORINT
.....

Korlátozott számban kaphatók a régebbi kötetek is
.....

MÁNDY STEFÁNIA: AZ ELLOPOTT TÖRTÉNELEM
VÁLOGATOTT VERSEK. IRAT-NÍVÓDÍJ, 1992
.....

SURÁNYI LÁSZLÓ: METAAXIOMATIKAI PROBLÉMÁK
TANULMÁNYOK
.....

Hol az osztályérdek mostanában?

ZYGMUNT BAUMAN

A közhiedelem gyermekgyilkosi hajlamokat tulajdonít a forradalmaknak, pedig az apagyilkosság vádja feltehetőleg közelebb jár az igazsághoz. Mivel a forradalmi óra igen gyorsan jár, a gyermekek a szabályos nemzedékváltást megszegyenítő sebességgel válnak szülővé; a forradalom röpke ideje alatt az apagyilkosság akár többször is megismétlődhet. Az apagyilkosság a forradalmi közélet permanens formájává válik. Egyes forradalmak azonban a többenél erőteljesebben fedik föl apagyilkosi hajlamukat. Vajon miért?

A forradalmakat rendszerint maguk a győztesek, vagy többé-kevésbé hízelgő udvari poétáik beszélik el. Nem csoda hát, ha a szerencsét mindig a feltartóztatathatlan történelem konok logikájaként tálalják, a hajszálon múlt eseményeket pedig a történelmi szükségszerűség rangjára emelik. A forradalmakat ezért hasonlítjuk önkéntelenül a sarjadásához, a terhességhez, a beéréshez: egyik oldalon ott az alakot öltő és magának lármásan teret követelő új élet, a másikon a magzat megfojtása és az anyaméh megmérgezése.

A politika nyelvére lefordítva ez egy új és feltétlenül jobb (igazságosabb, értelmesebb, hatékonyabb, élvezetesebb) élet víziója, melynek kiteljesedését az *ancien régime* megakasztotta. A politológia ugyanezt egy konfliktus fogalmaival írja le: a társadalom érdekei ütköznek a levitézlett politikai rendszer mind énközpontúbb és önzőbb elitjével, mely megcsúfolta „pozitív”, „felhatalmazotti” megbízatását, és különben is eljárt fölötte az idő. A társadalmi érdekek és a kizökent politikai realitás között csak a forradalom teremt ismét összhangot; az addig háttérbe szorított erők politikai hatalomra tesznek szert, és méretükhöz, alakjukhoz igazítják a politikai keretet. A ma hatalmasai a tegnapi elnyomottak képviselőivel kérkednek, és rendszerről fennen hirdetik, hogy védelmébe veszi a bukott rendszerben sanyargatott érdekeket.

A fenti vízió kívánalmainak tökéletesen megfelelnek mindazok a társadalmi földindulások, melyek a „dicsőséges forradalom” mintáját követik: az önmagukat túlélő uralkodókat elűzik, és arra kényszerítik, hogy az újak lármáját hallgassák, vagy – ha makacsul ragaszkodnak fegyvereikhez – más kiválasztottak lépnek a helyükbe, akik képesek és hajlandók követni az idők szavát; a birodalom új, átfert törvényei tiszteletben tartják a korábban elhanyagolt érdekeket. A közelmúlt történelmében se szeri, se száma az ilyen forradalmaknak – a legkézenfekvőbb példát a görög tábornokok kiebrudalása vagy Franco és Salazar örökségének felszámolása kínálja. Apagyilkossággal azonban nem az ilyen forradalmakat vádolják. Olyannyira nem, hogy egy esetleges apagyilkosságot ezek minden bizonnyal lényegtelennek tartanának a „forradalom logikája” szempontjából – a testvérek közötti versengés motiválta lépésnek, vagy olyasmi-

nek, amit a forradalmi felfordulásban a közélet sajnálatos és átmeneti törvénynélkülisége és eldurvulása okoz.

Vannak azonban másféle forradalmak is. Az elődök tapasztalatai jól szolgálhatják ugyan legitimációs szükségleteiket, de aligha magyarázzák meg élesen eltérő pályafutásukat. Ezeknek a másféle forradalmaknak az a jellegzetes vonásuk, hogy *elkülönülnek bennük a régi rendszer bukását előidéző érdekek, és azok, amelyeket az új rendszer szolgál vagy támogat*. Ezek, hogy úgy mondjuk, *kétlépcsős* forradalmak, és a két szakasz között ür tátong. Az első szakaszban megbukik a régi rendszer, a másodikban, újra és újra nekilödulva, a romokból kiemelkedik az új. A kettő között nincs más, csak a romok és a romok megzavarodott lakói – alakatlan, nyers tömeg, melyet még össze kell gyúrni, meg kell munkálni. Hogy milyen alakot kapnak, azt nem ők döntenek el.

A küszöbállapot úrjében

Arnold Van Gennep¹ holland antropológus évekkal ezelőtt felállított egy három elemből álló sémát a *les rites de passage*, tehát az átmenet rítusainak az elemzésére, melyek egyidejűleg okozzák, tükrözik és jelzik az ember átkerülését egyik státusból a másikba (például új életkori, szakmai, hatalmi vagy nemi kategóriába). A három stádiumból álló folyamat első szakasza az „elkülönülés”, melynek során az ember levetkőzi az előző státus minden cifra kellékét; az utolsó szakasz a „beolvadás”, melynek során kijelöltetik/elsajátítatik az új szerep, és új szabályok kezdik irányítani az ember viselkedését. Van azonban egy köztes, „liminális” szakasz (a *limen* latinul küszöböt jelent), egy *strukturálatlan*, alakatlan állapot, ahol sem a „rég”, sem az „új” szabályok nem érvényesek, ahol a lét szemiotikailag elszegényedik, és a színen feleselő néhány jelkép feltűnően nélkülöz minden egyezményes jelentést. A küszöbállapot nem meghatározott, és nem is meghatározó. Sokkal inkább hízag a meghatározottságban; a korlátlan lehetőségek birodalma; nem keresztút, hanem sivatag, ahol még kijelölésre várnak az utak, melyeket egyelőre csupán az utazók lábnyomai jeleznek.

Különösen szemléletes az, ahogyan Van Gennep bizonyítja: a köztes szakasz, mely elválasztja a régi forma lebomlását az új rend kialakulásától, *elkerülhetetlen*. Victor W. Turner interpretációja szerint a küszöbállapot „szükszerűen bizonytalan” – megnyilatkozásai „nem engedik magukat osztályba sorolni”; nincsenek „sem itt, sem ott”; „közbülsők, átmenetiek”; a küszöbállapotot „gyakran hasonlítják a halálhoz, a méhen belüli élethez, a láthatatlansághoz, a sötétséghez, a biszexualitáshoz, a sivataghoz és a nap- vagy a holdfogyatkozáshoz”. Az egyik pozícióból a másikba tartó ember úgy mond „kujtorog”, a közösségi életre alkalmatlan; ezért „magatartása általában passzív vagy

alázatos; az önkényes büntetést zokszó nélkül kell elfogadnia... Mintha valami egynemű masszává gyúrnák, hogy aztán újra megformálhassák..." „Megpróbáltatásai és megaláztatásai egyrészt az előző státus szétrombolását szolgálják, másrészt lényege megedzését, hogy felkészítsék az új feladatokkal való megbirkózásra... Meg kell mutatni neki, hogy önmagában csupán agyag vagy por, pusztá anyag, és formáját a társadalomtól kapja."²

Véleményem szerint Van Gennep sémája jól alkalmazható az „apagyilkos” forradalmak elemzésére, egy lényeges megszorítással. Az „átmenet rítusai” egy rögzített „struktúra” pontjai között mozgó embert feltételeznek; az ember mozgásának az ad értelmet, hogy a pontok, melyek között mozog, rögzítve vannak. Ez a követelmény azonban nem elégülhet ki, ha az „átmenet” alanya nagy csoportok sokasága vagy az egész társadalom. Ebben ez esetben a rögzítettség és a mozgás nem képzelhető el különálló állapotként. Az elhagyott struktúra nem éli túl a mozgást; és az elért struktúra semmilyen értelemben nincs rögzítve. „Rögzítettsége” esetleges, és csupán a mozgás üledéke.

Ezzel a megszorítással Van Gennep elképzelése tökéletesen illik az „apagyilkos” forradalmakra (a továbbiakban a „rendszerű forradalmak” kifejezést használom, amikor az apagyilkosi hajlammal vádolt forradalmakra utalok; a két kategória valójában fedl egymást³). A séma (metaforikus) alkalmazásával megérthetünk olyan jelenségeket, melyek más fogalmi keretek között többnyire értelmezhetetlenek. Mindaz, amit az utóbbiak képtelenek megjósolni (és ezért elhajlásnak, romlottságnak vagy az *ancien régime* mételyző örökségének tartanak), szabályszerűségnek tűnik föl, ha Van Gennep sémáját használjuk az elemzés keretében.

Turner szóhasználatában gyakoriak a célra és a funkcióra tett utalások. Ez teljesen indokolt, ha a küszöbállapot egy viszonylag stabil struktúra megerősítését, tartós és folyamatos újratermelődését szolgálja. Sajátos, metaforikus használatunkban azonban ezt nem fogadhatjuk el, hiszen mi sokkal inkább a *társadalmak*, és nem egyes tagjaik átmenetére vonatkoztatjuk. A döntő különbség pedig az, hogy a végállomás, melyhez a küszöbállapot végül elvezet, legfőképpen homályos utópia formájában „van adva”, mely általában kevésbé hasonlít a küszöbállapoton gyötrelmesen átvergődött dolgokra. Durkheim „anómiájától” eltérően a küszöbállapotnak nincs saját normatív rendszere, mellyel mérhető volna önmagán kívüli normái; az sem valószínű, hogy egy ideiglenesen legyöngyült rendszer újraszerveződésével vagy ismételt megerősödésével végződik. A liminális állapot aluldetermináltságáról és bizonytalanságáról nem mondható el, hogy bármilyen sajátos célt szolgálna, és még kevésbé, hogy olyan célt, melyet az éppen hatalmon lévő elit tűzött ki, és elérésére határozottan törekedett. Sokkal inkább a múltbeli jelentések szertefoszlásáról, és az azokat – az ígéret szerint – felváltó új jelentések homályosságának közös eredményéről van szó. A küszöbállapot természeténél fogva ambivalens. Olyan, amelynek nincs világos időtartama, nyilvánvaló végpontja, s határozott irányelvei sincsenek.

Sémánk lényege, hogy a rendszerű forradalmakban nem vezet egyenes út a „lerombolás” szakaszától a „beolvasás” szakaszáig. Az első folyamat elenyészik a liminalitás veszedelmes változékonyságában, melyben a többé-kevésbé stabil beolvasásoknak még meg kell történniük, hogy aztán

majd később elkülönüljenek. Attól a pillanattól fogva, hogy a társadalom belesüpped a küszöbállapotba, a dolgok *kimenetele megjósolhatatlan*. Azok az erők, melyek a régi társadalmi formák lerombolását vezették, nyomban elhasználódnak és kimerülnek – nem élik, és talán nem is élhetik túl az általuk lerombolt rendszert. Az alaktalan magmában, melyé feloldódnak, végül új erők kristályosodnak ki, de csak visszatekintve látjuk úgy, hogy a betanult jelképek és a kapkodva kitalált hagyományok fűzik őket a múlthoz.

A lengyel küszöbállapot sűreijéből származik Slawomir Majman szomorú összegzése: „Három évvel a remény és a lelkesedés júniusa után [1989 – az első Szolidaritás-kormány megalakulása], a poszt-Szolidaritás tábor teljesen lejárta magát a szakadatlan porlekedéssel és megtorlással... Három év elteltével a poszt-Szolidaritás tábor belefáradt a hatalomba... Mint minden forradalom, ez is gyorsan öregszik... Miért sújtja most vakság azokat az embereket, akik együtt harcoltak a közös ügyért? Ami diadalmárral kezdődött, miért végződik a középserűség diadalával?”⁴ Csakugyan, miért? Három évvel ezelőtt a Szolidaritás győzött: ellenfele megbukott, az új élet kapuja szélesre tárva, munkára hát – és az emberek fel is építettek volna mindent, ha meghagyják nekik a munka örömét... A derék hősök ma jószerevel mással sem foglalatkoskodnak, mint egykori harcostársaik pocskondiázásával. A csüggedt emberek számára a lengyel forradalom atyjai, akár csak hatalmon volt elődeik, máris „azokká” váltak. Hasonló sorsra jutottak a magyar szabad demokraták vagy a cseh Fórum tagjai.

1992 májusában Adam Michnik, a kommunistaellenes forradalom kikezdhetetlen lelkiismerete, a francia televízióban együtt szerepelt azzal az emberrel, akinek a megbuktatásáért mindenkinél többet tett: Wojciech Jaruzelskivel, aki emlékiratainak franciaországi megjelenése alkalmából utazott Párizsba. Michnik és Jaruzelski szívélyesen beszélgettek, minden nehézség nélkül megértették egymást, és a legtöbb dologban, úgy tűnt, egyetértettek. A közönség megdöbben – akadtak, akik megharagudtak Michnikre, egykori hősükre. A döbbenet és a dühösek képtelenek voltak felfogni, hogy Michnik és Jaruzelski egy és ugyanazon történelmi párbeszéd összetartozó (bár egymással szembenálló) szereplői voltak; csak közösen, konfliktusuk révén hordhatták ki azt a párbeszédet, mely végül a kommunista legitimitás lerombolásához vezetett; és cserébe e párbeszéd hozta létre kettejük történelmi jelentését, mi több, jelentőségét. A konfliktus megoldása véget vetett a párbeszédnek; a kommunizmus bukásával a dialógusnak nem maradt témája. Az utánuk jövőeknek a beszélgetés olyan üresnek hatott, mint a múlt elsöpört krédója. A múltbeli csaták révén Michnik szorosabban kötődött Jaruzelskihez, mint a győzelem okán azokhoz, akik később érkeztek, hogy részesüljenek a győzelem gyümölcseiből.

Michnik és Jaruzelski, a Szolidaritás és a PUWP, a szabad demokraták és a posztkádári párt mára csaknem teljesen elfeledett szerencsétlen reformerei – valamennyien a rendszerű forradalom *romboló* szakaszához tartoztak. Ebből a szakaszból némelyikük győztesen került ki, mások vereséget szenvedtek, de valamennyien *hontalanként* érkeztek a küszöbállapot pusztá országába. E pusztá országban a kommunizmus bukását előidéző vízió nem talált biztos kapaszkodót.

Reform öngyilkosság útján

Lengyelországban „nincs olyan szelete a társadalomnak, amely meghallgatná a kormányának a gazdaság élénkítését

ígérő szavait⁵. Ezzel vitathatatlanul így van minden poszt-kommunista társadalom, igaz, különböző mértékben; a kommunistaellenes forradalmak mindenütt kitűzték a *kapitalizmusbarát* jelvényt, ám alig volt vagy egyáltalán nem létezett országokban igazi kapitalista, aki viselhetne volna, és gyakorlatilag nem létezett *polgárság* sem, amely óhajtott volna. A kommunizmust megbuktató nemzeti forradalmak mind természetesen és mesterségesek voltak egyszerre. *Természetesen*, amennyiben a kommunista nemzetállamok kitermelték, de fékezni már nem tudták a tömérdék szabad véleményét, továbbá a követeléseket, melyeknek a kielégítése ígéret maradt csupán. És *mesterségesek* is, mert az elégedetlenség lényegében „importált” értékben öltött testet, míg a neki tulajdonított okok, helyesen, idegen nevet kaptak.

A kommunizmus az igazság állami monopóliumát hirdette és gyakorolta. A monopólium azonban kénytelen-kelletlen a meg nem osztott felelősséget jelentette; minden, amit igazságtalanságnak tartottak, potenciálisan az állam elleni panasznak hangzott; minden elégedetlenség az állammal szembeni önálló véleménnyé vált. A kommunista állam ennek eredményeképpen azzal a titokzatos képességgel rendelkezett, hogy vonzotta a sérelmek legváltozatosabb fajtáit, pedig ezek aligha gyülemlelenek föl, és erősítenék egymást egy olyan típusú társadalomban, melyben a vágyak csillapítása a piac feladata. A kommunista társadalom megkapó könnyedséggel teremtette meg a más véleményen lévők szövetségét; a piaci típusú társadalmakban a „szivárvány-koalíció” építői hasztalan igyekeznek egy táborba terelni őket.

A tömeges elégedetlenségnek előbb-utóbb meg kellett haladnia a rendszer teherbíró és alkalmazkodóképességét, és az önfelszámolás útjára kellett kényszerítenie. A folyamat azonban maga is mélységesen paradox volt. Az eltérő vélemények magukon hordták születésük mélyen bevésődött nyomait. Szülőjük: a rendszer rossz működése, pontosabban az az érzés, hogy a rendszer nem úgy működik, ahogyan az ilyen rendszernek ígéretei szerint működni illene. Az állam magatartását ellenző csoportok többsége arra törekedett, hogy a gyakorlatot közelítse ahhoz az eszményhez, melyet ugyanezen az állam hirdetett. Lengyelországban a közélettelenség csúcspontján, a Szolidaritás fénykorában és üldözésének rá következő éveiben a kutatások egyre-másra azt mutatták ki, hogy a lakosság nagy (és mind nagyobb!) többsége kívánja, hogy az állam többet teljesítsen sajátosan kommunista ígéreteiből. Még 1985-ben is a megkérdezettek 62 százaléka foglalt határozottan állást a „gondoskodó”, pártfogó állam modellje mellett, és mindössze 29 százalék részesítette előnyben azt az államot, melyben az egyének maguk felelősek boldogulásukért; talán ugyanezen okból tartotta a megkérdezettek 50 százaléka (27 százalék ellenében) igazságtalanabb, kizsákmányoló rendszernek a kapitalizmust a szocializmus hazai formájánál, és 55 százalékuk ezért helyeselhetette a rendkívüli állapot bevezetését (és ez az arány az egymást követő közvélemény-kutatások szerint csak nőtt!). A követeléseknek nem a tartalma ütközött a rendszer elveivel, hanem a *tömege*, amely meghaladta a termelés és az elosztás merev, központosított rendszerének teljesítőképességét; azért, mely hírhedt volt arról, hogy megszünteti az álláskereső sorban állását – igaz, cserébe egyre hosszabbra nyújtotta a fogyasztási cikkekért álló sorokat. (Claus Offe szavaival: „Az európai kapitalista demokráciákban a sorok a munkaközvetítők előtt kígyóznak, míg a »létező szocializmus« országokban a hűsboltok előtt.

Az előbbiekre a munkát keresők »tartalékserge« a jellemző – valamint a vásárlóra váró árucikkek tartalékserge –, míg az utóbbiakban a vállalatigazgatók várnak a dolgozókra, és a dolgozók várnak a fogyasztási cikkekre⁶).

Az adott körülmények között a rendszer számára a „megváltás” reményével egyedül az kecsegtetett, ha csökkenti az államellenes elégedetlenség tömegét és intenzitását, legalább egy részét elhárítva a kormánytól azzal, hogy az állam „gondoskodói feladataiból” átenged valamennyit a piacnak, illetve, tágabb értelemben, az egyéni vagy a csoportos kezdeményezéseknek (ezt a módszert alkalmazzák erőteljes stabilizáló hatással a liberális demokráciák, és erre sóvárogtak, hasztalan, az utolsó időszak „radikális reformerei” – például Lengyelországban Rakowski és csapata, röviddel választási kudarcuk előtt). A megváltás, már ami a rendszert illeti, kezdetől fogva kétséges volt; valójában azonos volt az önfelszámolás folyamatával; azzal, amelynek fékezésében és ellenőrzésében, ha már egyszer beleegyeztek az elindításába, csak a legnaivabb kommunista vezetők reménykedhettek.

Másképpen fogalmazva: a kommunista rendszer felgyorsuló széthullása valójában az általa megérlelt és megnevezett követelések előre nem látott eredménye volt. „Objektíve” és sok tiltakozó nézete szerint a követelések az állam irányítói szerepének további megerősítésére irányultak. Ám pontosan ez az irányítói szerep, mely már túlterhelte önnön teljesítőképességét, épp ez akadályozta az ellenzék követeléseinek teljesítését. A dolog lényegét a kommunista vezetők olykor világosabban látták, mint ellenfeleik: kezdetleges „reform”-törekvésekben (ti. hogy át kell engedni a piacnak a szükségletek kielégítésének feladatát) az előrelátóbb vezetőket az elégedetlenkedők épp azon erői hagyták magukra, akik követeléseinek igyekeztek eleget tenni. Gondoljunk csak a Jaruzelski/Rakowski-tervre, mely a gazdaságot ki akarta szabadítani az aprólékoskodó kormányirányítás markából – megsemmisítő vereséget szenvedett egy szabad népszavazáson. Vagy felidézhetjük azt is, hogy a varsói kerekasztal egyik tárgyaló fele sem nyilvánította ki azon szándékát (és nem egyszerűen taktikai megfontolásból vagy mert félt volna a megtorlástól), hogy kellene számolni az állami tulajdonnal és szét kellene osztogatni a pártfogó állam feladatait. A fizikai és a szellemi dolgozók egyként tiltakoztak a cudar élet ellen, melyet az állami igazság részükül juttatott, de nem az állam trónfosztására vágytak, csupán arra, hogy igazságosabb legyen az az állam. Abban az időben egyáltalán nem volt világos, hogy a hön áhított fogyasztói örömeikért hajlandók volnának-e elcsereberélni az állam garantálta biztos munkalehetőségeket és szociális béreket.

Ráadásul a tiltakozók közül kerültek ki a forradalmi apagyilkosság első áldozatai. A Szolidaritás zászlaja alá özönlő lengyel munkások annak az abszurd központosított rendszernek voltak a termékei, melyet tiltakozásukkal megsemmisíteni igyekeztek. A rendszer gazdasági abszurditása tartotta őket életben, az biztosította kenyerüket. A megbuktatott vezetőkkel együtt nekik is el kellett bukniuk.

A kommunistaellenes forradalom paradox voltát csak betetőzi, hogy a sérelem, mely a kommunista rendszer sírásóivá avatta a tömegeket, nem indult jobb eséllyel a rendszer összeomlását követő körülmények között sem.

Sem a kommunisták ipari őslényeinek munkásai, sem az állam béklyózta farmgazdák nem kapták meg, amiben megalkudtak,⁹ kaptak viszont rengeteg olyan dolgot, amiről az alkuban szó sem volt (például tömeges munkanélküliséget vagy az állami hitelek eltörlését). Gazdasági szempontból többségük sokkal rosszabbul járt, mint politikai győzelmük előtt. Panaszait, már csak megszokásból is, az államnak címezték, melyet most már a tegnapi máskéntgondolkodók irányítottak. Ezáltal azonban az éppen hatalmon lévők nem óhajtották olyasminek tekinteni a panaszokat, ami ellen tenni kellene valamit. Az állam felhagyott a gondoskodással, még mielőtt védenie elfeledték volna a gondoskodásra való igényeiket. Ám elődeikhez hasonlóan az új vezetők sem tudtak kidolgozni olyan politikát, mely gondoskodott volna a meglévő érdekekről. Ahhoz a politikához viszont, amit ki tudtak dolgozni, közel távol nem találtak olyan érdekcsoportot, amely üdvözölte volna.

A bolyongó stimulus és földi inkarnációi

Néhány évvel ezelőtt Milan Simecka panasolta, hogy „nekünk itt, a Nyugat keleti határán nem marad más, mint hogy engedelmesen eljártsszuk a történelem áldozatának és kívülállójának szerepét”.⁹ A történelmet az erősek írják, a történetírást az erősek győzelmeinek regénye, és anyagi erejük verbális mutogatása. A történelmi mesemondás normáit már jó ideje a Nyugat állapítja meg. („Az orosz folklór képzeletvilágában – írta nemrégiben Tatjana Tolsztaja –, a Nyugat, ahol a nap lemegy, egy másik világba vezető útjára, elvarázsolt terület... A Keletet a Nyugattól elválasztó vonal bővös hely, ahol az emberek átalakulnak...”¹⁰). Akik kimaradtak a nyugati regényből, nem tehetnek mást, mint hogy helyzetük miatt keseregnek, amit csak kifosztottságként képesek értelmezni. A kifosztottság meghatározása mindig is az volt, és ma is az, amit „a Nyugat” éppen jelentett, és aminek, ennek megfelelően, „a Kelet” híján volt. Lenin és Sztálin idejében ez a villamosítás volt, az acélgyárak, a traktorok és a technikai ismeretek. Gorbacsov és Jelcin idejében a McDonald's, a Woolco, a Sun Holidays és a Virgin Records.

„Keleti” körülmények között, a posztkommunista küszöbállapotban a gondolkodók és a művészek számára még nem érkezett el annak az ideje, hogy élvezhessék a társadalmi szerep posztmodern szabadságát (vagy, ahogyan Philippe Genestier fogalmazott nemrégiben, „kikapcsolják az etika és az esztétika kilométeróráját”¹¹). Ha vonakodva is, az értelmiségnek ismét fel kell vállalnia a „keleti” értelmiség hagyományos szerepét: a lelki-szellemi vezető, az útmutató, a tanító, az ósdi értékekhez ragaszkodó és a „haladásért” neheztelő „népet” ösztökélő és megmozgató szerepét... A dolgok jelenlegi állása szerint egy időre még az aktív politikai szerepét is el kell vállalniuk, lásd Havel vagy Gieremek. Ismét az értelmiségnek kell közölnie „a néppel”, hogy mi a jó neki, és azt hogyan érheti el; és ha a szép szó nem elég, törvényekkel kell beteretelni őt az új és jobb világba, ahová magától ki tudja, mikor indulna el. Amint Michael D. Kennedy nemrégiben kifejtette: amikor a forradalom hullámai politikai hatalomra emelik, az értelmiség „szükségképpen visszatér a modern kor kezdetén játszott szerepéhez: legitimációt biztosít a népakarat elnyomására azon az alapon, hogy csak ő tudja igazán, mire is van szüksége a népknek”.¹²

A sóvárgó civilizációkat a sóvárgottaktól/sóvárgottakkal

elválasztó/összekapcsoló limen mentén kialakult értelmiséget Arnold J. Toynbee az „összekötő tisztek” osztályának, vagy „transzformer osztálynak”¹³ nevezte; egy „kalóz Nap meghódított bolygónak”. A limen értelmisége, Toynbee szerint, „nem a természetes növekedésnek a terméke és tünete, hanem annak, hogy társadalmukat tönkrevették az idegen Modern Nyugattal való ütközések”. „A Kerenszkij-rendszer azért vallott kudarcot, mert a lehetetlent kellett volna megvalósítania: parlamentáris rendszert egy szilárd, hozzáértő, sikeres és tapasztalt középosztály nélkül, melyre támaszkodhatott volna”¹⁴. Úgy is fogalmazhatunk, hogy míg a modern liberalizmus a szabad *burzsoá*-termelő életformája, a posztmodern demokrácia pedig a szabad *burzsoá*-fogyasztó, a „keleti” értelmiségnek, mely nemzedékről nemzedékre hirdette ezeket a formákat, helyettesítenie kellett annak a világnak a „történelmi alanyát”, melynek megteremtésén fáradozik¹⁵. És ez nem is lehet másképp mindaddig, míg meg nem születik az az osztály, melynek érdeke a „jó élet” jelenlegi értelmiségi eszményének megfelelő világ.

Aligha kétséges, hogy a gazdag Nyugat élete, ahogyan azt „a tévéből ismerjük”, „a nép” számára akkor is roppant vonzó, ha erre különösebben nem okítja a hazai értelmiség. Az azonban már korántsem ilyen világos, hogy milyen formát öltenek az álmok, melyeket ez a vonzó élet táplál. Minden bizonnyal az anyagi javak bősége és vélelmezett teljes körű hozzáférhetősége ébreszt vágyat. No és velejárok: a „lehetőségek zsarnoksága” (Hannah Arendt), a bizonytalanság, a kétely és a kockázat, a meghozott döntések keserű utóíze és a szakadatlan nosztalgia az elmulasztott döntések iránt – a fogyasztói szabadság elválaszthatatlan tartozékai? A posztmodern Nyugat fogyasztói látszólag rá se rántanak ezekre a kellemetlenségekre; nyilván oly gazdagon dúskálnak a fogyasztói élet örömeiben, hogy a lelki nyűgök árának megfizetésére is bőven futja belőle. A posztkommunista Keleten azonban egyáltalán nem így fest a dolog. Ott az a kérdés, hogy vajon melyikük a gyorsabb: az életszínvonal romlása vagy a munkanélküliség növekedése? A leendő fogyasztónak ott a fogyasztói javak áldásainak teljes árát kell megfizetnie, az előre kifizetett árú szállításának időpontját azonban még csak hozzávetőlegesen sem közölték vele. Nem csoda hát, ha az orosz szatíráró, Vlagyimir Vojnovics, amikor a közelmúltban hazalátogatott, így summázta véleményét: „mindenki gazdag akar lenni, de senki nem akar pénzt keresni”.

Azon sem csodálkozhatunk, hogy az értelmiség és „a nép” rövid, látványos és önfelédnása (a nyugati értelmiség irigységének tárgya) mára nagyjából véget ért az egész posztkommunista világban. A dolgok ismét igazodtak a küszöbélet logikájához, és visszatértek a „normális” kerékvágásba: az értelmiség (a minisztériumokon kívül és belül) gyorsan visszazökken megszokott siránkozásába, hogy a bárgyú és ostoba „tömeg” már megint nem látja be, mi a jó neki, a „tömeg” pedig szépen visszatér megszokott, félig bizalmatlan, félig gúnyos véleményéhez, hogy „azoknak az aktatászkás fővárosi embereknek” fogalmuk sincs róla, meg nem is érdekli őket, hogy igazából milyen is az élet.

A művelt elit és a „tömeg” közötti kommunikációs zárlat akkor következik be, amikor a pártfogó állam az intézményes valóságból kivonul ugyan, a gondolkodásmódban

azonban biztosan tartja állásait. Amint a korábbiakban erről már szó esett, a kommunista rendszer elleni általános lázadás azt a mélyen gyökerező hitet fejezte ki (ha mégoly homályosan és fonák módon is), hogy a kollektív jólét végső soron azon múlik, hogy mit csinálnak az állami vezetők; vagyis *l'état peut tout*, és ezért az államnak a kollektív panaszok és remények nyilvánvaló címzettjének kell maradnia. A művelt osztályok ugyanakkor más motivációval csatlakoztak az általános tiltakozáshoz: tudtak a társadalomátalakítás (különösen az állam vezette átalakítás) gyors tekintélyvesztéséről és a neoliberalis filozófia drámai térnyeréséről Nyugaton, és hitték, hogy hiábavaló és káros, ha politikai eszközökkel igyekeznek helyrehozni a „dolgozó természetesen menetet”¹⁶. Lengyelországban, amint Andrzej Koraszewski keserűen szövegezte, az értelmiség szorgosan gyógyítgatja más országok nyavalyáit; „egy másik valóság problémáin rágódnak”. „A mai Lengyelországban a hozzáértésnek az a legfőbb bizonyítéka, ha valaki jól kiismeri magát a fejlődés más szintjén lévő országok problémáinak birodalmában”¹⁷.

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy nem csak a hatalmon lévő művelt osztályok összekacsintása a vétkes abban, hogy az „értelemiség” és „a nép” nyelve egyre távolodik egymástól. Ezt a belső késztetést erős külső kényszer is erősíti. A posztkommunista kormányoknak kevés szabadság adatik meg, hogy megválasszák saját politikájukat, bármennyire szeretnék is. Szigorú rendet követel az IMF, a világ kormányai és bankjai, és egyikőjük sem tapsikol a helyi kezdeményezéseknek, hacsak nem az a céljuk, hogy a helyszínt barátságossá tegyék a zabolátlan piaci erők számára. Az elszegényedett posztkommunista gazdaságokat irányító eliteknek gyakorlatilag semmi manőverezési lehetőségük nincs, bár – mivel a türelmetlen hazai lakosság és a világ pénzügyi központjai által szállított „keserű pirulák” között vergődnek – erre nagy szükségük volna. Csekély választási lehetősége marad az új elit azon komoly és felvilágosult töredékének is, mely tisztában van a gyalázatos eredménnyel, mellyel a nyugati módszereket sorozatosan – és kivétel nélkül ugyanazzal a dölyfös magabiztossággal – a gazdag centrum határvidékén alkalmazzák; amely tudja, vagy sejti, hogy „a gazdag országok többet ártnak, mint használnak, amikor gazdasági programjaikat és értékeiket a fejlődő országokba exportálják.”¹⁸

Amint Winicjusz Narojek rövid, ám figyelemre méltóan bölcs, „A posztkommunista utópia” című tanulmányában olvashatjuk, a „szocialista jóléti állam” hanyatlása igazán groteszk látványt nyújt, mivel „a populista eufória túlnyomórészt a hivatalos propagandának, és annak a bizonygatásnak a hatása, hogy a kiebrudalt vezetők mindenhatók voltak, míg az elit és vele a szocialista építés korábbi hívei azt hirdetik, hogy fel kell adni a világ tőkéletésítésére vonatkozó álmokat és a társadalmi szervezet korábban gyakorolt formáit”. A helyzet fonák voltát pedig csak fokozza, hogy ugyanaz az értelmiségi elit, mely (önként választva vagy választási lehetőség híján) a szabad piac „láthatatlan kezét” dicséri, lép föl azzal az igénnyel, hogy a változást az óhajok ellenére, vagy legalábbis a „tömegek” aktív közreműködése nélkül is *ki kell kényszeríteni*. Ezen a ponton meglepően kevés vevő akad az értelmiség jelenlegi kínálata: az állam korlátozására. Az ajánlat számíthat az alkotó értelmiség támogatására, melynek értelmezésében az mindenekelőtt a cenzúrátló és a művészi magatartás állam szabta kritériumaitól való megszabadulást jelenti. Számíthat továbbá a szárnyaikat bontogató vállalkozók – kegyes

definíció ez, hiszen gyakran valójában spekulánsokat és csalókat takar – kicsinyke csoportjára, mely jobbára a bosszantó nyilvános kutakodástól és a túlzott adózástól való megszabadulásként értelmezi az állam visszaszorítását. Az ajánlat azonban szembeötölő módon mellőzi a széles vevőkört, mely élvezhetné a fogyasztói választási lehetőségek örömeit.

A boltok roskadozó polcai, ha lehet, még tovább súlyosbítják a helyzetet: túl sok ember számára teszik nyilvánvalóvá, milyen szánalmasak az eddigi eredmények, és milyen égbekiáltóan magas a ma és az egyelőre meghatározatlan ideig fizetendő ár a jövő eredmények nevében, melyekre semmiféle biztosíték nem létezik. A csábító gazdagság hivalkodó mutogatása, ha az „osztogató állam” még eleven emlékével párosul, kevés jóval kecsgetet a kétségtelenül kivívott szabadság: a *politikai szabadság* jövőjét illetően. Máris megfigyelhető az a tendencia, hogy egyik oldalról a szélsőséges nacionalista–populista erők, a másiktól a korábbi atyáskodás iránt érzett nosztalgia posztkommunista táplálói kiszorítják a szabadon választott parlamentekből a kommunistaellenes forradalmak értelmiségi vezetőit és hőseit.

Amint John Kenneth Galbraith nemrégiben rámutatott: az újszerű politikai helyzetnek köszönhető a nyugati gazdag demokráciák azon elképesztő teljesítménye, hogy az a társadalmi berendezkedés, melyben egyre szédületesebb iramban differenciálódnak a jövedelmek, az életszínvonal és az életminőség, folyamatos (és a belátható jövőben: biztos) demokratikus támogatást élvez. Az újszerű helyzet lényege, hogy azoknak az állampolgároknak a száma, akik számára egyértelműen előnyösebb a szabad piac, mint annak minden más alternatívája, és akik ezért ellenzik az esetleges piaci botlások bármiféle politikai helyreigazítását, ma (a modern történelem folyamán először, és nagyrészt a jóléti állam jelentékeny sikerének köszönhetően) meghaladja azoknak a számát, akik csak akkor boldogulnak, ha a piaci játékba az állam minduntalan beavatkozik. Az előbbieket vígan leszavazzák az utóbbiakat. Az új „elégedett többségnek” érdeke fűződik az egyenlőség jogainak erősítéséhez, a politikai szabadságjogok és a választott parlament hatalmának fenntartásához; a demokráciát, ahogyan azt ma a földgolyó nyugati, gazdag részén értelmezik és intézményesítik, nyugodtan rá lehet bízni.

Mielőtt ez az új helyzet kialakult, az egyenlőtlenség védelme a demokrácia és különösen a szavazati jogok komoly, gyakran súlyos megnyirbálását követelte (elég, ha az 1832-es és 1867-es brit reformtörvény által az angol politikai és értelmiségi körökben kiváltott pánikra és sok balsejtelemre gondolunk); a nem kizáró demokrácia viszont, mely együtt járt a politikai jogok egyetemességével, mindig állami újraelosztást, a jövedelmekbe és a haszonba való beavatkozást eredményezett, és előbb-utóbb a jóléti állam kialakulásához és terjeszkedéséhez vezetett (ami ma a legförtelmezebb bűn a világ gazdasági szakértőinek szemében, és gúnyos populista demagógia a hazai értelmiség ideológiai puristái szerint). Az egyetemes politikai demokrácia ötvezetése az olyan állammal, mely a társadalmi integrálás szerepét a vak piaci erőkre hagyja, hajdan valószínűleg egyenlőnek tűnt föl a kör négyzögesítésével. És annak tűnik ma is – hacsak a többség nem elégedett azzal, ahogyan a piac gondoskodik megélhetéséről.

A közelmúltban megjelent egyik írásában²⁰ Alain Touraine ismételt és erőteljesen fölhívta a figyelmet arra a méltatlanul mellőzött tényre, hogy Nyugaton a brutális és könyörtelen kapitalizmus igen hosszú korszaka előzte meg a szervezett és végül sikeres törekvést, hogy bizonyos fokú társadalmi ellenőrzés alakuljon ki a gazdaság fölött. A kezdeti vadság állapotának csak a tiszteletben tartott törvények megengedhetetlen rendszere vethetett véget, melyeket az erős állam érvényesített, és az a közerkölcs tartott fenn, mely nagyon közel járt Max Weber világi askéziséhez. E feltételek közül egy sem lelhető föl Oroszországban, és (bár változó mértékben) a posztkommunista Európában másutt is szűkösen mérik. Az erős állam és a tiszteletben tartott törvényes rend egyelőre csupán távoli remény, ám a jelentékeny fejlődés legfőbb gátja a fentebb említett közerkölcs hiánya. Ez a hiány egyben a legveszedelmesebb is, hiszen az érintett országok úgy vágnak neki posztkommunista történelmüknek, hogy egy olyan világ értékei ösztönzik, mely sokkal inkább a fogyasztói értékeket hangsúlyozza, és nem a késleltetett öröm értékeit (a kommunizmus bukását a gazdag Nyugat posztmodern valóságának nézőpontjából elemezve Zdzislaw Krasnodebski így diagnosztizálta a posztkommunista Kelet általános tudatállapotát: „várakozás a szupermarketekre”.²¹) Ebben a posztweberi, posztmodern világban a kommunista rendszerek voltak a *késleltetett öröm és a jelen feláldozása* etikájának utolsó bástyái (igaz, „kollektivizált” vagy még inkább etatizált formában, mely jelentősen eltér az ortodox weberi változattól). A gazdaság fölött gyakorolt társadalmi ellenőrzés hiánya a posztmodern „azonnali élvezet” etikájával párosulva könnyen fajulhat, Touraine-t idézve, „a kapitalista gazdaság megteremtése helyett általános csetepatévá, melyben a spekuláció, a feketepiac és a bűnöző monopóliumok sarcolják az országot, miközben a termelés folyamatosan csökken”.

Másnap reggel

A forradalmi apagyilkosság individuális alapon is értelmezhető: akik a forradalom bölcsőjét ringatták, azokat hibáztatják a csúf ébredésért, amely elkerülhetetlenül követi a politikai győzelem eufóriáját. Az apagyilkos tendencia azonban egy egész embercsoport ellen is irányul: ugyanazok a társadalmi erők, melyeknek dühe és makacs engedtlensége előidézte a rendszer csődjét és önfeladását, kényszerülnek elsőként megfizetni a posztkommunista utópia megvalósításának árát.

Amint a *Gazeta Wyborcza* 1991. április 25-én beszámolt róla, a lengyelek 91 százaléka egyetlen politikai rendezvényen sem vett részt „a forradalom végét” követő időszak alatt, bármit értsünk is forradalmon. Ne feledjük, hogy ekkorra esik a helyhatósági választások első többpárti kampánya és az elnökválasztási időszak, melynek minden egyes mozzanatát követte a gyorsan „nyugatisodó” tömegtájékoztatás. A rendszerváltozást kikényszerítő kommunistaellenes közéleti aktivitás robbanásszerű emelkedéséhez képest megalázóan alacsony volt azok száma, akik egyáltalán hajlandók voltak elismenni szavazni. Lengyelországban jóformán naponta alakulnak új politikai pártok (többnyire az előző nap alakult pártok döbbenetes osztódási hajlama miatt). Ennek ellenére a *Gazeta Wyborcza* említett felmérése szerint a lengyelek több mint 90 százaléka nem lépett be, és nem is kíván belépni egyik pártba sem; a megkérdőzettek többsége még csak tudomást sem vett megjelenésük-

ről, még kevésbé törték magukat, hogy programjukat megismerjék.

A politikai magatartásra vonatkozó „felszínes” megfigyelések és az „alapos” felmérések egyaránt arról tanúskodnak, hogy a hírhedt „mi és azok” alapállás gyakorlatilag sértetlenül vészelte át a közelmúlt történelmének egyik legjelentősebb politikai változását. Röviddel az államhatárolomban bekövetkezett váltás után ez az állapállás azok ellen fordult, akik vezették és megnyerték a kommunista rendszer ellen vívott csatát (az elemzők egyetértenek abban, hogy az egykori ellenzéki vezető Tadeusz Mazowiecki elnökké választásának esélyeit a politikai kalandor Tyminskiivel szemben jelentősen – talán döntő módon – csökkentette a kormányzati gyakorlattal való rövid találkozásának „bélyege”). Annak mintájára, ahogyan a pártfogó állam hosszú uralma alatt az emberek agyába bevésődött, továbbra is a vezetőket tartják közvetlenül felelősnek minden kollektív és egyéni szenvedésért; és e szenvedések lajstroma még véletlenül sem rövidült azóta, hogy a kommunisták kikerültek a hatalomból. Különösen súlyos sebeket kaptak az ipar azon szektorai, melyek meghatározó szerepet játszottak a kommunista rendszer megdöntésében.

Ami az alkotó értelmiséget illeti – azt az osztályt, amely a legtevékenyebb részt vállalta a szétszórtan jelentkező általános elégedetlenség faltörő kossá alakításában, majd a kommunista erőd lerombolásában –: neki is megvannak a maga indokai, miért vet árnyékot az aggodalom megfoghatatlan érzése az újonnan megszerzett szólásszabadság örömére.

Az első indok az állam kultúrafelügyelői tisztségének „szakértelmetlenítési” hadműveletéből fakad. Az írók és a színészek jövedelme korábban az elvégzett munkától, nem pedig annak piaci sikerétől függött; a piaci siker kérdése nem játszott meghatározó szerepet a könyvkiadási és a színházi repertoárra vonatkozó döntésekben sem. Az írók soha nem tanulták ki a bestsellerköttyvasztás bonyolult mesterségét. A piaci siker fogásainak elsajátítása egyúttal azt is jelenti, hogy alaposan felül kell vizsgálni a művészi és az egyéni értékek meghatározásának kritériumait. Azoknak, akik korábban oly bámulatos jártasságra tettek szert abban, hogyan kell túljárni a cenzorok eszén, most a piacra dolgozó menedzsereket kell lépre csalniuk; rájönnek, hogy az új *modus vivendi* kialakítása éppúgy megköveteli a megalázó művészi megalkuvást. Egyáltalán nem biztos, hogy az irodalmi és művészeti tekintély kialakult hierarchiája túléli az új normák megjelenését; és egyelőre kevés jel utal arra, hogy hasonló érdemekkel rendelkező fiatalabb írók és művészek vennék át a hierarchia helyét.

Az aggodalom második oka abban keresendő, hogy a művészi kísérletezést, bár a hajdan éberben örökös állam új keletű kulturális közömbössége immáron zöld utat biztosít neki, a piacilag életképes megnyilvánulási alkalmak hiánya még így is komolyan fenyegeti. Az elszegényedett posztkommunista országok, ahol kicsi és bizonytalan az *haute bourgeoisie*, nem rendelkeznek olyan művészeti piaccal, mely hajlandó befogadni bármit, ami a szokásosan elfogadott szint fölé emelkedik. Ezért a kultúra kommercializálásának „lefelé nivelláló” hatása sokkal közvetlenebb és valóságosabb itt, mint Nyugaton, ahol ezt elhárította a kulturális piac előkelő (vagy sznob) hányadának látványos terjeszkedése. Azok az alkotók, akiknek bőven akad okuk zokon venni az állami beavatkozást, most arra döbbennek rá, hogy a jól ismert ördögöt a feneketlen tengerre cserélték el, melyben nem tudják, hogyan kell úszni.

Az aggodalom harmadik indoka, melyet talán legkevésbé csillapítanak az alkalmazkodási erőfeszítések, az alkotó értelmiséget fenyegető létszámfölség, mely jelentősen megcsappant közönsége számlájára írható. Kevésbé valószínű, hogy a kulturális fogyasztás szintjei, melyeket mesterségesen felpumpáltak a bőkezű támogatások, fenntarthatók akkor is, amikor „piaci” árakat kérnek a könyvekért, az irodalmi folyóiratokért vagy a színházjegyekért. Az ország hirtelen úgy érezheti, az értelmiség „túltermelése” csak kolonc a nyakán.

Mindennek a tetejében ott van a legnehezebben megfogalmazható, még nehezebben elismerhető, és leginkább megfoghatatlan aggodalom: az a homályos érzés, hogy valami kimondhatatlanul fontos (az, ami értelmet adott az értelmiségi létnek, ami a legrémesebb gyötrelmeket is örömmel és dicsőséggel színezte) végérvényesen elveszett. Most válik világossá, hogy az állami cenzúra a szó világrengető erejének burkolt elismerése volt. Vagy talán a hatalmasok erőszakos és toladó figyelme varázsolta elő ezt az erőt? (Ahogy Italo Calvino egyik alakja fogalmaz: „manapság sehol nem tartják oly nagy becsben az frott szót, mint a rendőrállamokban... Ahol ilyen [rendőri] figyelemben részesül, az irodalom rendkívüli tekintélyre tesz szert, ami felfoghatatlan azokban az országokban, ahol ártalmatlan, kockázatoktól mentes időtöltésként engedik vegetálni.”) Miután az állam lemondott róla, a kulturális élet irányítása nem került az értelmiségiek kezébe. Akárcsak Nyugaton, a kultúra az árupiac szeszélyeinek prédájává vált. Gyorsan üzleti alapokra helyezték – jóval korábban, mint hogy az állami tulajdonú ipari tőke beígért privatizációja megkezdődött volna. És még több sőt dörzsölve a nyílt sebbe, azokat az értelmiségieket, akik a közelmúlt dicsőséges emlékében keresnek menedéket, amikor súlyos személyes árat fizetve – minden percüket a nép fel szabadítására áldozták, kevésbé becsülik meg, és még kevésbé jutalmazták szolgálataikért, sőt a forradalom apagyilkos készítésének kedvenc bűnbakjai között találjuk őket.

A közelgő nemzedékváltás az értelmiség soraiban ezért a keserű vádaskodás és a civakodó cirkuszolás formáját öltheti – még a nemzedékváltás szokásos normáinál is kíméletlenebb módon –, melyben Kelet- és Kelet-Közép-Európa közvetlen közelmúltjának történelme lázas vita tárgya lesz, és amelyben ezt a történelmet alaposan átértékelik és átírják. Bár nem volna bölcs dolog jóslatokba bocsátkozni a győztes változat végső irányát illetően, az egyik eredmény az összes többinél valószínűbbnek látszik: a forradalom szellemi atyjainak bölcsessége és teljesítménye tüzetes vizsgálatra számíthat a korábban általuk felvonultatott normáktól eltérő normák alapján. Ilyen vagy olyan okból – mértéktelenségük, megfontolatlanságuk vagy bátortalanságuk miatt – ezeket a normákat elutasítja majd a jövőendő nemzedéke, és a maga normáit lépteti helyükbe.

Forgatókönyvek és szereplők keresik egymást

Lengyel újságíróktól származik a „politikai kabaré a mosodában” meghatározás, mellyel az új politikai elit, a hajdan egységes Szolidaritás jelenlegi ágainak kölcsönös gyilkos vagdalkozását illetik (a „mosoda” úgy él a közgondolkodásban, mint az a hely, ahol még az automata mosószalonok megjelenése előtt az asszonyok a legfrissebb helyi pletykákkal traktálták egymást, különös tekintettel a gyilkos jószomszédi vagdalkozásra). Egy háború előtti mosoda tulaj-

donosa levelet juttatott el az egyik varsói napilaphoz, és felháborodva tiltakozott a párhuzam ellen, mondván, a jelen politikai étellel való összehasonlítás meggyalázza a mosodák emlékét.

A személyes ellenszenvék és a parlamentáris hagyományok hiánya – általában ezek számlájára írják a politikai elit illetlen viselkedését – csak részben szolgálhatnak magyarázatul. A kevésbé épületes látvány okai mélyebbre nyúlnak, és orvoslása aligha oldható meg a parlamenti etikettet oktató gyorstalpaló tanfolyammal. A „csúcs” politikai életének elkeseredettsége és gonoszúsága tagadhatatlan szorult helyzetéből adódik: *szakadék tátong között, amit az elit kínálhat, és amit igazi vagy feltételezett választói akarnak és várnak.* Sőt alig vagy egyáltalán nem akad választó az elit „realista” programjaira, miközben a potenciális választók még mindig a valóban megvalósítható programokra várnak, melyek igazi választókká kovácsolhatnák össze őket. Ha létezik nézet, melyet a forradalom utáni politikai elit valóban egyként vall, akkor az csak a következő lehet: csekély a remény, hogy a „tömeg” egyetértene abban, miként és mivel tehetők olyan szavazókká, akik egyetértenek azzal, ami meg fog történni; a bölcs vezetőknek ezért még egy ideig vállalniuk kell azt a politikai gyakorlatot, mely figyelmen kívül hagyja, hogy a „tömegek”, jelenlegi formájukban, mit gondolnak és éreznek.

Az efféle nézet egyik veszélyes pontja az, hogy hangoztatói bebeszélnek maguknak (már csak azért is, mert bizalmukat folyton növelik az ellentmondást nem tűrő nyugati szavak és tettek), hogy nem léteznek olyan normák (illetve csak elvont és elképzelt normák léteznek), melyek alapján tetteik megítélhetők, és ha kell, korrigálhatók. Ha a fékek és ellensúlyok demokratikus elve nem kapja meg a kellő tiszteletet, a szabadjára eresztett fantázia könnyen megbokrosodhat, a kölcsönös vádaskodás és rágalmasz pedig vígan folytatódik anélkül, hogy közelebb hozná a napot, amikor a véleménykülönbségek minden félre nézve kötelező érvénnyel megoldódnak. További veszélyes pont az a politikai úr, amely az elit mindennapos rögeszméi és az emberek mindennapos gondjai között tátong; ebben az űrben, különösen egy olyan időszakban, amikor kizárólag a gazdagság és a szegénység a gyorsan növekvő társadalmi/gazdasági mutatók, az egyszerű és biztos megoldásokat (többnyire a kommunisták pártfogó államában táplált és onnan visszamaradt populista érzelmeket, és a velük ötvözött vad nacionalizmust) kínáló demagógok hangját általában mindenütt meghallják, és harsogva visszahangozzák. További és talán az előzőeknél is nagyobb veszély az állam hosszan tartó és távlat nélküli gyöngyöskéje: a gyors szertefoszlása mindannak, ami a kormányzati tekintélyből és hatalomból megmaradt; hogy általános felfogássá válik a törvény megvetése, s hogy a törvényt senki nem képes vagy hajlandó betartani. A posztkommunista államok folyamatosan a bűntő legitimációs válság állapotában élnek. Kevésbé valószínű, hogy a jelen körülmények között a kívánatos jogi-racionális legitimáció sokat fejlődik. De a vitatható karizmatikus alapú legitimáció helyzete sem sokkal jobb: alighogy megszületett, a szertefoszló remények után maradó mérgezett politikai levegőben maga is elsatnyul és szertefoszlik.

A posztkommunista rendszerek tartós küszöbállapotában minden megtörténhet, ám tenni keveset lehet; az erős kormány és a politikai magatartás biztos szabályainak hiánya végtelenül sok forgatókönyvet kínál, miközben tehetetlené válnak azok az erők, melyek némi következetességgel kí-

vánják eljátszani szerepüket. Az a modell, amely dacol minden eddigi történelmi előzménnyel (és amely a legkevésbé hihető, ha adhatunk az előzményekre): az egyetemes politikai szabadság és a parlamentáris hatalom ötvözése, miközben lerombolják azt, amit a franciák *l'état providence*-nek, az angolok *welfare state*-nek, a lengyelek pedig *panstwo opiekuńcze*-nek (gondoskodó államnak) neveznek, ráadásul olyan helyzetben, melyben a politikai élet viszonylag kevés szereplője gondoskodhat saját túléléséről a fogyasztói piac pártatlan szolgáltatatait kihasználva. Az egyik oda nem illő tényezőnek mennie kell. Ám a belső összetartó erő és a külső nyomás elszakadásuk ellen küzd.

A csatlós államok kommunistaellenes forradalmait nem csak a gazdasági sérelmek idézték elő. A nemzeti önmeghatározás roppant erős mozgósító tényező volt; ez egyben a győzelem első jutalma. A hazafias eufória egyesítette azokat az osztályokat, melyeknek érdekeit máskülönből nehéz volna összehangolni; ez még mindig összetartja őket, tömpítva

a gazdasági konfliktusok hatásait –, bár egyesítő erejét egyre jobban gyöngítik a rendszerváltozás szélsőségesen elkülönítő hatásai. A nem hivatalos *Szolidaritás* himnuszának lelkesítő követelése – „azt akarjuk, hogy Lengyelország Lengyelország legyen” – valóra vált, de hogy milyen ez a Lengyelország, az a jövő zenéje. A nemzeti szuverenitás, úgymond, „semleges modell”. Szlovákiában a pártfogó állam megőrzését, Csehországban a lerombolását szolgálja. Kevésbé igazít el az ügyben, hogy az immáron szuverén államok milyen útra lépnek. Azonban most, hogy a politikai szuverenitást már nem fenyegeti veszély, a hazafias áldozat talán már nem sokáig semlegesíti az érdekütközések hatását, és a gazdasági realitások határozhatják meg a posztkommunista politika formáját. A politikai szabadságjogok összehétközése a politikai elit gazdasági neoliberalizmusával így már legfeljebb akkorka nehézséget okozhat, mint a kör négyesgöcsösfése.

FORDÍTOTTA PUSZTA DÓRA

J E G Y Z E T E K

1. Vö. Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, ford. Monika B. Vizedom és Gabriella L. Caffee, London, Routledge, 1960.
2. Victor W. Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, London, Routledge, 1969, 95., 103. o.
3. Vö. Zygmunt Bauman, *Intimations of Postmodernity*, London, Routledge, 1992. 7. fejezet. A közelmúlt kelet- és kelet-közép-európai forradalmainak *rendszereszerű* jellegét itt a következőképp definiáltam: „azok a társadalmi erők, melyek előidéztek a kommunista hatalom bukását... nem azonosak azokkal, melyeknek végül előnyük származik az új rendszer építéséből. Azoknak az erőknek, melyeknek javukra válik az új rendszer működése, a rendszerépítés közben kell megszületniük” (157–8. o.).
4. Sławomir Majman, „Beginning of Thermidor”, in: *Warsaw Voice* 24, 8. o.
5. Henryk Domanski, „From Class to Class”, in: *Polityka* 1992. 24, 3. o.
6. Lásd Mirosława Marody, „Sens zbiorowy a stabilność i zmiana ładu społecznego”, in: *Legitymacja: Klasyfikacja teorii i polskie doswiadczenia*, szerk. Andrzej Rychard és Antoni Sulek, Warszawa, PTS, 1988, 280–5. o.
7. Claus Offe, „Ist der Sozialismus am Ende?”, *Die Zeit*, 1989. december 8., 64. o.
8. A lengyel gazdák forradalom utáni helyzetéről frott mélyre hatoló elemzésében (*Wielki Poker*, Warszawa, PWN 1992) Andrzej Koraszewski ezt írja: „1989 szeptemberében a lengyel falu már nemcsak azt tudta, hogy az új kormányának nincs agrárpolitikája, hanem azt is, hogy a kormányzat meg van győződve róla, a gazdák egzisztenciális fenyegetettsége kitűnő lehetőséget kínál arra, hogy semmibe vegye követeléseiket” (34. o.).
9. Milan Simecka, „Another Civilization? An Other Civilization?”, in: *In Search of Central Europe*, szerk. George Schöpfungin és Nancy Wood, Cambridge, Polity Press, 1989, 161. o.
10. Tatyana Tolstaya, „Tsar of all the Answers”, in: *The Guardian*, 1992. június 25., 25. o.
11. Philippe Genestier, „Grand projects ou médiocres dessins?”, in: *Le Débat* 70/1992, 90. o.
12. Vö. Michael D. Kennedy, „Intellectuals, Intellectuality and the Restructuring of Power after Modernity and Communism”,

szerk. Geoff Eley, The University of Michigan Press, megjelenés előtt.

13. Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, 5. kötet, Oxford University Press, 1939, 154. o.

14. Arnold J. Toynbee, *A Study of History*: 7–10. kötet (röv. kiadás), szerk. D. C. Somervell, Oxford University Press, 1960, 185–7. o.

15. A jelenlegi, posztmodern helyzetben e helyettesítési igény elsőként abban nyilvánult meg, hogy a „keleti” értelmiség előszerepével állította: a „społeczeństwo obywatelskie” vagy a „grazdanijszkoje obcszesztwo” (szó szerint: „az állampolgárok társadalma”), a Ferguson-féle *civil society* vagy a hegeli *Bürgerliche Gesellschaft* (vagyis a szabad burzsoá termelők alkotta társadalmak) távoli rokona, a politikai demokrácia helyszíne – elsősorban az eszmék atyái és terjesztői által irányított terület.

16. Amint Albert O. Hirschman rámutatott, kettős filozófia húzódik meg az állam túlzott ambíciói, és általában a társadalmi machináció elleni (alapjában véve jobboldali) érvek felelevenítése mögött: a társadalom egyszer „rendkívül változékony univerzumként” jelenik meg, „melyben minden lépés (akárcsak egy sakkjátszmában) számtalan előre nem látható válaszlépést von maga után”; máskor a társadalom „felettebb stabil, az emberi tevékenység által megváltoztathatatlan, immanens törvények által van strukturálva” (vö. Albert O. Hirschman, „L'argument intransigent comme idée reçue”, in: *Le Débat* 69/1992, 106. o.).

17. *Wielki Poker*, 69. o.

18. Walter Schwarz, „Beware the rich bearing gifts” (az „exportált fejlődés” hatásairól frott három friss tanulmány ismertetője), *The Guardian*, 1992. július 11.

19. Winićjusz Narojek, „Utopia postkomunistyczna”, in: *Glównie Problemy Dziejowej i Przyszłej Rzeczypospolitej*, Uniwersytet Warszawski, 1990, 274–9. o.

20. Vö. Alain Touraine, „Les deux tâches de la Russie postcommuniste”, in: *Le Monde*, 1992. július 3., 2. o.

21. Vö. Zdzisław Krasnodebski, „W oczekiwaniu na supermarkety, czyli upadek komunizmu w świetle postmodernistycznej filozofii widziany”, in: *Przełom i Wyzwanie: Pamiętnik VIII Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, Toruń, 1990. IX. 19–22., Warszawa, PTS, 1991, 146–52. o.

A lehetetlen akarása

ERKÖLCS ÉS POLITIKA AZ EZREDFORDULÓN

DESSEWFFY TIBOR

Az alábbiakban erkölcs és politikum összefüggéseit vizsgálva a politikacsináló elit erkölcsi mozgásterét igyekszem feltérképezni. Kiindulópontul azt a sajnálatosan nagy hagyományra visszatekintő és ma is elterjedt nézetet választottam, amely szerint erkölcs és politikai hatalom összeegyeztethetetlenek. Aki a politikum küszöbén átlép, az előbb-utóbb szükségszerűen besározdódik: modern Oidipusz módján szörnyűséges bűnököt követ el, anélkül, hogy tudna róluk. A politikus szakmájából adódóan torzít, hazudik és intrikál: tegnapi szövetségeseit ma elárulja, és mai ellenségeivel holnap „örök barátságot” köt.

Ez a vélekedés – mely nem nélkülöz minden alapot – számtalan formában jelenhet meg. A politikán kívül rekedtek számára – savanyú szőlő – erkölcsi igazolást, a politika szereplőinek sok mindenre mentséget ad. Megfáradt cinikusok lemondó kézlegyintése és számító maffiózók reménykedő kézdörzsölgetése egyaránt társulhat hozzá. A hírekkel és botrányokkal bombázott tömeg, a „statisztikai kristálygömb” pedig a kommunizmus elenyészése után figyelemre méltó gyorsasággal tanulta meg újra a „nadrágos ember” üzelmeinek gyanakvó méricskélését, a távolságtartást és visszavonulást.

Mindezen magatartások mögött kimondatlanul vagy kimondottan ott imbolyog a politikai hatalom eredendő imoralitásának ítélete és/vagy előítélete.

A másik oldalon – politikusok és politológusok – e vélekedést gyakran a kívülállók eltérő látószögére, naivitására, értelmiségi érzélgősségére, idealista széplelkűsködésére vezetik vissza, arra, hogy a laikusok és széplelkek nem képesek a politikai üzem „belső szervező elveivel” számolni.

A posztkommunista helyzet pikantériája, hogy ez a két alapmagatartás személyiségfejlődési állomássá vált a rendszerváltás szükségszerű maszcabáljában. Új politikáló elit rekrutálódott, és a történészeknek, szociológusoknak, mérnököknek és múzeumigazgatóknak meg kellett tanulniuk a „politika sajátlogos logikáját” és az ehhez kapcsolódó erkölcsiséget. De nem csak a kritikai értelmiség (amely azért nem is mindig volt annyira kritikai, és – miként némely parlamenti megnyilatkozásból kitűnik – nem volt annyira értelmiségi sem) számára jelent újdonságot a korábbi kritika tárgyául szolgáló professzionális politika. Szokatlan az a parlamentben gyér számban fellelhető munkások, parasztok és gyártulajdonosok számára is. Az „állampárt örökösait” pedig az új plurális politikai rendszer készíti a politikai cselekvés mikéntjének újragondolására.

A politikai cselekvés erkölcsi vonzatait vizsgálva elsőként Max Weberhez kell fordulnunk. Weber 1919 januárjában egy tudományos elmélkedés számára meglehetősen kedvezőtlen és meglepő időpontban, a háborús vereség szé-

gyében és a forradalmi várakozások lángjában égő Münchenben tartotta „Die Politik als Beruf” című, mára klasszikussá vált, de azóta sokat vitatott előadását. A szöveg stilisztikai szempontból sem érdektelen. Az előadás – mint a hallgatóság soraiban izgatott várakozással helyet foglaló Max Horkheimer később visszaemlékezett rá – „oly pontos volt..., tudományosan oly szigorú és olyannyira értéktelen, hogy egészen szomorúan ballagtunk haza”. Valóban, az előadás nagyrészt korrekt és szikár történet-szociológiai leírása politikusok és hatalom, államforma és politika, politikum és erkölcs viszonyának. Mindez azonban csak háttérül szolgál két, most számunkra is fontos kategória bevezetésére. Ezek az érzületetika (*Gesinnungsethik*) és a felelősségetika (*Verantwortungsethik*).

Az érzületetika szerint a morálisan helyes politikai cselekvés vezérfonala az abszolút értékek latolgatás nélküli követése. A közvetlen következmények mérlegelése nélkül egy abszolút érték, a jó, igaz stb. fénye kell bevilágítson minden cselekedetet. A száraz szöveg itt szinte felizzik, nem lehet nem észrevenni, hogy Weber számára valamilyen oknál fogva olyan fontosak az itt leírtak, hogy sutba vágja az értékmentességet, és szinte költői hevülettel érvel.

Bár Weber egységes kategóriaként kezeli a *Gesinnungsethik*-et, talán nem lenne szándékai ellen való, ha azt tovább bontanánk *konzekvens* és *idealista* altípusokra. Egyetértésre azért is számíthatnánk, mert mint azt Daniel Bell kiváló, oknyomozó tanulmányából megtudhadjuk, a speciális történelmi és személyes konstelláció nagyban meghatározza a fogalomalkotást, szinte bújtatott figyelmeztetés, óvó kiáltás volt.¹ Amint azt Bell meggyőzően bizonyítja, amikor Weber az érzületetika követése ellen tőle szokatlan indulattal és költői hévvel érvelt, szembe előtt Lukács György alakja lebegett. Lukács a tízes évek elején – már „*A lélek és a formák*” német megjelenése után – Weber heidelbergi szalonjának kedvelt alakja volt, és kapcsolatuk mindkettőjük számára fontos maradt a későbbiekben is. Érthető hát a megrökönyödés, amit az esztéta Lukács kommunista pártba való belépése keltett 1918 novemberében Weberben. Weber az általa kiemelkedő tehetségként számon tartott Lukács pálfordulásában egy egész nemzedék szimbolikus fordulatát is látta. Lehetséges, hogy némileg magát is hibáztatta ezért, hisz’ – a Marxszal folytatott rejtett polémia ellenére, illetve azzal együtt – a kapitalista etika, a „modernizáció vasketrecének” leírásával ő is hozzájárult e generációs kiábrándultság elmélyüléséhez. Miként Lukács, a fiatal értelmiség jó része is a *kultúra eldologiasodásában*, a kapcsolatok elszemélytelenedé-

1 Weber, Max: *A politika mint hivatás*. Medvetánc könyvek. Budapest, 1989.

2 Bell, Daniel: *Első szerelem, korai bánat*. In: Valóság, 1989/9.

sében és az áthidalhatatlan szociális szakadékokban látta a „polgári világ” lényegét, és e válságból nem látott kiutat a rendszer keretei közt. Ne feledjük, hogy a korai Lukács első sorban morálfilozófus volt, Dosztojevszkij és Ibsen ugyanazért izgatták, mint Hegel és Kirkegaard. Ami számunkra most lényeges, és ami Lukácsot a heroikus érzületetika alapfigurájává teszi, az ugyanaz az erkölcsi alapállás, amelyet Razumihin fogalmaz meg a „Bűn és bűnhődés”-ben, miszerint lehetséges keresztülhazudnunk magunkat az igazsághoz. Jóllehet nézetet Lukács maga idézi elutasítólag „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma” c. nevezetes – és disszonáns módon csak 1918 decemberében, vagyis a kommunista párba való belépése után megjelent – cikkében, ám a Tanácsköztársaság ideje alatt írt „Taktika és etika”-ban már ahhoz a – mára meglehetősen elfeledett – Hebbelhez fordul, aki éppen az erkölcs lehetségeségének kutatásával vált a fiatal Lukács egyik kedvenc szerzőjévé. A híressé vált idézet kulcsfontosságú az idealista érzületetika megértéséhez, és teljességgel igazolja Weber elemzését és félelmeit is. Hebbel drámájában a Holofernes megölésére készülődő Judith szájából hangzik el: „És ha az isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?” Az érzületetika idealistái számára tehát a bűn eszköz lehet a végső jó eléréséhez. Az ördöggel is szabad szövetkezni, ha a paradicsomba jutás a tét. S valóban, Lukács életének egésze és különösen a proletárdiktatúra tragikus epizódja jól tükrözik ezt: az osztálya (és az egész polgári lét) fölött ítélkező, morális problémákon rágódó – hadügyi népbiztossá lett – filosz képes megtizedelteni visszavonuló katonáit az Új Erkölcst nevében. Weber tehát profétaként előre látta az idealista érzületetikában rejlő veszélyeket és azt a vonzerőt is, melyet ez az érzületetika az európai értelmiség egy (vagy inkább két) generációjára gyakorol. De mint éppen tőle tudjuk: a proféták sorsa mindig az, hogy nem követik szavuk.

Van azonban az érzületetikanak egy másik ága is, amely logikailag konzekvensebb, s kimondja, hogy „minden olyan cselekvést, amely erkölcsileg veszélyes eszközökhöz folyamodik, el kell utasítani”.³ Weber ezt a típust nem bontja ki. Ha egyáltalán beszél róla, akkor hangsúlyozottan a nem politikai cselekvéshez kapcsolja: Jézus, az apostolok és Szent Ferenc etikailag tiszteletre méltó személyek, de nem politikusok, az evangélium abszolút etikája nem lehet iránytű a politikában. A politikum határai azonban ebben az esetben a formalizált, kormányzati döntések mentén húzódnak. De a politikum tágabban is meghatározható: ezek szerint minden olyan eseményt politikainak tekintünk, amely emberi cselekedetek következtében jelentősen megváltoztatja az adott közösség tagjainak együttélési szabályrendszerét és életét.

Ha ez utóbbi meghatározást fogadjuk el, akkor éppen séggel azt láthatjuk, hogy nehéz lenne az európai kultúra első ezeröttszáz évében nagyobb hatású személyiségeket, politikai erővé váló ideológusokat találni, mint Jézus vagy Assisi Szent Ferenc.

De nem csak a késő középkort megelőző időszak sajátossága a konzekvens érzületetika gyakorlása. Talán elég itt Tolsztoja és Gandhira utalni, vagy – más összefüggésben – a kelet-európai demokratikus ellenzék emberjogi harcaira akár. Ezen politikai szereplők hatását erkölcsi hitelességük adja, az, hogy az általuk választott eszközök és magatartás-

formák mindvégig összhangban maradtak hirdetett céljaikkal.

Mert e – meglehet, kivételes, a vallási karizmához kötődő – esetben az etika határkaróival kijelölt terület jelenti a politikai cselekvés mozgásterét. Azok az eszközök, melyek nem egyeztethetők össze az alapértékekkel, nem használhatók fel a tételezett politikai célok elérésére.

Botorság lenne azt állítani, hogy a konzekvens érzületetikan nyugvó politizálás általános lenne a történelemben. Lehetősége azonban fennáll, és kedvező konstelláció esetén – amely, ne feledjük, mindenféle politikai cselekvés sikeréhez elengedhetetlen – az ilyenfajta politizálás akár rövid távon is sikeres lehet. Ez még akkor is igaz, ha az érzületetikát – jól kivehetően – mindig egy erőforrásokban szűkölködő, kisebbségi, elnyomott csoport vagy személy választotta az uralkodó rend ellen. Lehetséges tehát a konzekvens érzületetika gyakorlása a politika birodalmán belül. Ám úgy tűnik, ezt inkább a status quo felborításában érdekeltek választják. A meglévő kereteken belül politizálók, a fennálló állapotot megőrizni akarók inkább a felelősetetika szabályait követik.

A felelősetetika felől nézve a politika „vezetési tevékenység”⁴ és a politikust az irányítás hatékonysága minősíti. A hatékonyság titka: a célok és eszközök közötti optimális viszony. Ennyiben ez a típus a weberi racionális cselekvés koncepciójára emlékeztet: a politikának – „mely kemény deszkák erőteljes és lassú átfúrása, szenvedéllyel és szemmértékkel”⁵ – a lényege szintén a megfelelő eszköz megtalálása a kiválasztott célhoz. Itt már nyilvánvalóan nem az érzületetika erkölcsének birodalmában járunk. A felelősetetika a célok eléréséhez vezető eszközök számbavételét, a belátható következmények gondos mérlegelését, és a „nem szándékolt következmények” lehetőség szerinti feltárását jelenti. Ennek az okfejtésnek a mélyén – ezúttal is – határozott antropológiai-filozófiai alapvetés húzódik meg, melyet pesszimista realizmusnak neveznek. „Az az ember, aki a felelősetetikában hisz, szükségképpen számol az átlagember gyarlóságával, ahogy Fichte nagyon helyesen mondta: nincs joga arra, hogy jóságukat és tökéletességüket tételezze fel.”⁶

Weber egyetértően idézi Trockij Breszt-Litovszknál mondott szavait: „Minden állam erőszakon alapul”,⁷ tehát a politika az erőszak démonával való kacérkodást jelenti. „Aki politikára adja a fejét – ami azt jelenti, hogy a hatalom, az erőszak eszközéhez nyúl –, az diabolikus erővel szerződik, és cselekvésére nem igaz az, hogy a jó csak jóból származhat és a rossz csak rosszból, hanem gyakran épp az ellenkezője áll fenn. Aki ezt nem látja be, az valójában politikailag kisgyerek.”⁸

A felelősetetika tehát ebből az alapállásból közelíti meg a politikát. A naivitás, a szívárványos ábrándok, messianisztikus álmok, az érzületetika követése több mint bűn: hiba.

Ez nem más, mint amit „Georg Simmel »meddő izgalmi állapotnak« nevezett, és amely különösen jellemző az orosz ér-

4 Weber, *ibid.* p. 5.

5 Weber, *ibid.* p. 87.

6 Weber, *ibid.* p. 75.

7 Weber, *ibid.* p. 6.

8 Weber, *ibid.* p. 78.

3 Weber, *ibid.* p. 77.

telmiségek egy bizonyos típusára (semmi esetre sem mindegyikre). Ez az, ami olyan nagy szerepet játszik értelmiségünk-nél ebben a forradalom névvel feldíszított karneválban: az »intellektuálisan érdekes«⁹ üres romantikája, az ügy iránti minden felelősségérzet nélkül. A pusztza szenvedély, bármilyen mély és őszinte volt is eredetileg, önmagában nem elég. A pusztza szenvedély senkit sem tesz politikussá. Ehhez ugyanis az is kell, hogy az ügy szolgálatába állított szenvedély az ugyanezen ügy iránti felelősségérzetet tegye a cselekvés vezérlő csillagává.⁹

Szép és manapság is sokatmondó szavak. De nem biztos, hogy ha kicsit távolabb lépünk, és onnan pillantunk vissza erre a gondolati építményre, akkor is olyan szilárdnak és egyértelműnek fog tűnni jelentésük. Utaltunk a társadalmi és személyes környezetre, amelyben Weber előadása született. A ki nem mondott cél a mind jobban radikalizálódó fiatalság visszatartása a forradalom szíréhangjának csábításától. De lássuk most, mit kínál helyette Weber. Intellektuális repertoárjának egyik kedvenc fegyveréhez nyúl: azt állítja, hogy a kérdésfeltevés rossz, mert elfedi azt, hogy nem egy, hanem több dologról van szó. Vagyis itt is típusokat alkot, és – mint a különböző racionalitási standardok vagy az uralom fajtái esetében – azt mondja: ami az egyikre igaz, a másikra nem az. Nem hiányosságokról van itt szó, erkölcs és politika nem kérhetők számon egymáson. Mert etika és politika viszonyának vizsgálatakor mindenekelőtt azt kell megfontolnunk: *„Vajon létezhet-e olyan etika, amely azonos parancsokat állít fel az erotikus, az üzleti, a családi és a hivatalos viszonyok számára; valakinek a feleségéhez, a zöldségeshez, a fiához, a versenytársakhoz, a barátjához, az alpereséhez való viszonya számára? Vajon a politikával szemben támasztott etikai követelmények szempontjából csakugyan közömbös, hogy a politika igen különös eszközrel operál, nevezetesen az erőszak támogatta hatalommal?»*¹⁰

Nyugodt szívvel válaszolhatjuk: nem, józan ésszel nézve el kell ismernünk a hatalom és politika különös jellegét a modern társadalmakban. Az erőszak mellett egy másik weberi alapfogalom, a bürokrácia elemzése is ezt sugallja. Az állam és a modern politika ugyanis mindinkább úgy működik, mint bürokratikus szaküzem, saját apparátussal, nyelvezettel, értékekkel és eszközrendszerrel. Az állam így nemcsak mint a legitím hatalomgyakorlás lehetőségét birtokló erő, hanem mint bürokratikus szervezet is olyan sajátosságokkal rendelkezik, amelyek elválasztják „az erotikus, az üzleti, a családi” élet viszonyrendszerétől.

De vajon milyen következmények származnak mindebből? Mi történik, ha elismerjük a politika e sajátlagos jellegét? Hová, az erkölcs mely kies tájaira vezet a felelősség-etika racionális nyereségoptimalizálása?

Kulcskérdésekhez érkezünk – a figyelmes olvasó joggal mondhatja: érkezünk vissza – már megint. Hiába hangsúlyozza Weber, hogy *„természetesen nem azt akarom mondani, hogy... a felelősség-etika azonos az elvtelenséggel”*, az ő meghatározása alapján nehéz lenne kijelölni az értékeknek, a humánumnak, a morálnak azt a hatókörét, amelyet a politikának vagy a politikacsínálónak (még) figyelembe kell venniük. Ahogy Ralph Dahrendorf mondja a totalitaria-

nizmus mibenlétéről érkező: *„soha nem szerettem Weber felelősség-etika fogalmát, mert az végül is minden disznóságra mentséget ad”*.¹¹ Szeretjük, nem szeretjük – amennyiben a politika világát mint létező realitást és nem vágyaink világát vizsgáljuk –, Webernek igaza lehet. Csak van-e itt helye az erkölcsnek?

Ahhoz, hogy a morált a politika birodalmába visszacsempésszük, feje tetejéről a talpára kell állítanunk... Weber. Mert ha politikum és erkölcs viszonyában nem is igazíthat el az erkölcs zsinórmértéke, az is végzetes lehet, ha szabad folyást engednek a politika saját, belső mozgásának „a racionális nyereségoptimalizálás” szellemében. A megoldást – ha van egyáltalán – csak egy tágabb összefüggésben találhatjuk meg, mert akár Weberrel is mondhatnánk: enélkül a kérdéstől nem látjuk a választ.

A magyarázat ugyanis nem pusztán a politikai szféra öntörvényűségében rejlik, hanem a társadalmi alrendszernek kölcsönös függésében, a társadalmi lét szövetében, melybe a politikai tevékenység beágyazódik.

Kedjük talán a látszólag legegyszerűbb kérdéssel: mit csinál a politikus? A politikus dönt. Az irányításból persze más jogosítványok és feladatok is fakadnak (pl. ellenőrzés, tervezés stb.), de az alapvetően mégis a döntés. Nem csak a kormányzati tevékenységben – dönt az ellenzéki képviselő, a helyi önkormányzatokba választott vezető, a pártjában dolgozó funkcionárius és a minisztériumi vezető is. Dönt, és nem megért vagy végrehajt. Minden jól működő politikai szervezetben megtaláljuk azokat, akiknek munkafeladata a megértés, a döntés-előkészítés, az alternatívák kidolgozása, ahogy azokat is megtaláljuk, akik a meghozott döntések gyakorlati kivitelezésére szakosodtak. Mindez nem a politikus feladata.

A politikai döntés azonban nem valamilyen izolált személyiség steril cselekedete. A politikusi döntéseket meghatározó értékpreferenciák nem légüres térben keletkeznek; annak az egyéni tudáskészletnek, világlátásnak a szerves alkotórészei, melyek szocializáció során válnak belsővé és hangsúlyossá. Az így kialakult tudáskészletet a politikus döntései során nem akasztja szögbe, hogy aztán más szerepekbe bújva újra leakassza. Erre a könnyen belátható tényre alapozhatjuk az első, gyenge követelményt, a konzisztenciát.

Eszerint a politikai döntés nem állhat szemben az egyéni tudáskészlet más lényeges elemeivel. A konzisztencia követelménye fontos szűkítés, de a horizont ettől még nagyon széles maradt. Ezzel még csak annyit mondtunk, hogy ha a politikát hivatásként fogjuk fel, akkor a hatalom akarása nem lehet minden mást megelőző és elhomályosító öncél, amely áthúzza azokat az értékeket, amelyek megvalósításához a hatalomra szükség van. Ez a feltétel tehát önmagában elégtelen, mivel nyilvánvalóan lehetséges morálisan rossz, gonosz hétköznapi tudással összhangban is cselekedni a politika porondján. Ez a feltétel nem küszöböli ki egy náci politikus antiszemitizmusát, de elfogadhatatlannak nyilvánítja egy demokratáét.

Tovább csökkenti feltételünk súlyát a hétköznapi tudás egyik lényegi jellemzője, az ugyanis, hogy inkonzisztens. Ahogy Schütz mondja: *„(valaki) ...apaként, állampolgár-*

9 Weber, *ibid.* p. 65.

10 Weber, *ibid.* p. 71.

11 Dahrendorf, Ralph: *Totalitarianism Revisited*. In: *Partisan Review*, 1988. 55. pp. 541–554.

ként, alkalmazottként, egyházközség tagjaként a legeltérőbb és legkevésbé sem összeillő véleményeket táplálhat erkölcsi, politikai vagy gazdasági ügyekről.¹² Ebből két probléma is adódik. Egyrészt az, miként lehet összhangba hozni a politikai cselekvést a hétköznapi tudással, amely maga is összevissza és rendezetlen, másrészt pedig az, várhatjuk-e egyáltalán a politikustól, hogy konzisztenssé gerblyézzé rendszertelen tudását?

Az első kérdésre nincs kategorikus válaszom, de ettől még nem omlik össze a konzisztencia-elvárás „tétele”. A hangsúly ugyanis a tudáskészlet lényeges elemein van. Feltételezhetjük, hogy az egyéni tudás – ha nem is a tiszta geometria elvei alapján rendeződik el – bizonyos csomópontok körül sűrűsödik. A konzisztencia-elvárás ezekhez a csomópontokhoz képest fogalmazódik meg. Hogy ezek a kikristályosodási pontok hol találhatók, az teljességgel egyéni: az élettörténetétől és a tudás minémiségétől függ. Az ember saját, egyéni valóságértelmezésén múlik, hogy ezek a csomópontok vallási, mitikus, faji, családi vagy más kulturális szervező elvek mentén alakulnak-e ki. A második kérdésre adható válasz viszont kategorikus. Ha valaki ad arra, hogy ne a politikába csöppent szerencsétlen flótásként, hanem a politikát hivatásaként űző szakemberként könyveljék el, akkor el kell végeznie a számvetést: konzisztenssé kell tennie tudását, csak ennek birtokában láthatja meg, hogy az elkerülhetetlenül jelentkező kompromisszumok köre hol ér véget számára: mi vállalható még, és mi nem.

Dahrendorf említett írásában a családi legendáriumot idézi. Apját, a régi szociáldemokrata szakszervezeti vezetőt a második világháború utáni Németország keleti zónájában felkeresték a kommunista párt képviselői és azt javasolták neki, hogy a közelgő május elsején a két munkáspárt közös jelszavak alatt vonuljon fel. A „népi demokráciák” története és a „szálamitaktika” ismeretében visszatekintve nem nehéz felfedeznünk a javaslat alig leplezett ultimátumjelleget, de ez akkor még korántsem volt nyilvánvaló. A szociáldemokrácia különállását alapvető értéknek tekintő Dahrendorf papa számára azonban ez a javaslat akkor sem volt elfogadható. Döntése súlyát és helyességét másnap lakásában egy NKVD-s különítmény megjelenése igazolta, mely elől a konyhaablakon át tudott csak a nyugati övezetbe menekülni a család.

Sokak számára egy ilyen „ártatlan ajánlat” még bőven a vállalható kompromisszumok határára belül helyezkedett volna el. E döntéshez – a morális bátorság és kiállás mellett – aktuálpolitikai éleslátásra volt szükség. De számon kérhető-e bárkin a politikai éleslátás, helyes helyzetfelismerés gyengébb képessége? Számon kérhető-e, hogy esetleg mások egy közös tüntetést még elfogadhatónak – ha nem is jónak, de kisebb rossznak – tartottak volna? Európa keleti felén, az úgynevezett koalíciós időszak számtalan ilyen erkölcsi problémát vetett fel. Ez a periódus és maga a „szálamitaktika” is leírható úgy, mint a pillanatnyi politikai szempontból elfogadható, látszólag helyes, rövid távú kompromisszumok sora, amely azonban egy elfogadhatatlan végkifejlethez vezet. Mi készítette arra Nagy Ferencet, hogy Kovács Béla – harcostársa és közeli barátja – gyalázatos elrablása után is hivatalában maradjon? Avagy a szociáldemokratákat, hogy átvegyék a kék cédulák egy részét?

12 Schütz, Alfred: *Az Idegen*. In: *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Szerk.: Hernádi Miklós, Gondolat, 1984. p. 406.

A kiszáradtak, hogy saját „szélsőjobboldaluk” ellen fordulva olyan feddhetetlen antifasisztákat zárjanak ki, mint Dessewffy Gyula gróf?

Nemhogy az ítékezés, de a megértés sem könnyű ezekben az esetekben. Mindez megerősíti azt a feltételezésemet, hogy „kívülről” nem húzható meg valamiféle objektív zsinórmérték, amely kijelölhetné a politikai cselekvés etikai minimumát. Valamilyen mértéknek – s ebben hiszek – mégis lennie kell. Nem tudom megmondani, mi a jó, az igazságos, a becsületes, általános, mindenre kiterjedő érvénnyel. Hasonlóképp nem vagyok képes a politika erkölcsi csiségének objektív határait kijelölni. De miként az értelmiségi sem tekinthet el a jó és igazságos megoldások keresésétől, úgy a politikus sem adhatja fel tetteinek összevetését saját erkölcsiségével, hogy tisztába jöjjön vele, hol húzódik számára a határ a még megléphető és az elfogadhatatlan lépések között.

E konzisztenciafeltétel nem hoz bizonyosságot, mert ilyen bizonyosság nem létezik. Ezzel szemben állandó feszültséget, méríckélést, fárasztó latolgatást jelent. Mint Peter L. Berger épp a felelősségetika kapcsán mondja: „Ennyi kétkedéssel és aggályoskodással egyáltalán bevezethetünk-e bármit is? Átengedhetjük-e a politika mezejét a gazfickóknak, akiket nem bántanak erkölcsi skrupulusok? Erre én azt mondom minden erőmmel és szenvedéllyemmel: nem! Sehogyan sem!... Biztos vagyok benne, hogy a politikai cselekvés hivatásához fikarcnyival sem szükségeltetik kevesebb felelősségtudat, mint a sebészethez. Mindkettőben a legfőbb »norma« a hippokratészi eskünek az a kitétele, amely arra kötelez, hogy a meglévőnél veszedelmesebb kárt sohasem szabad okoznunk.”¹³

A fenti gondolatmenet a politikai cselekvés valamilyen – meglehet képlékeny és bizonytalan körvonalú – erkölcsi minimuma mellett próbált érveket felhozni az egyén társadalmi beágyazottságából kiindulva. Ennél fontosabb azonban egy másik feltétel, amelyet itt a plurális ethosok feltételének fogok nevezni.

Elfogadtuk Webernek a politikum és a hozzá tartozó racionalitás sajátosságára vonatkozó téziseit. Ám a politikára is igaz, hogy nem önmagában létezik, önmagát generálva, hanem a gazdasági, kulturális alrendszerekkel bonyolult kölcsönhatásban. Ezen alrendszerek mindegyike tagolt, és jellegzetes ethosok rendelhetők hozzájuk. Ezáltal ebből csak egyet – a nyilvánosság politikumra gyakorolt hatását emelem ki.

Nyilvánosságon – az egyszerűség kedvéért – a közvéleményt és a közvélemény alakítóit egyaránt értem. A nyilvánosság ethosát vagy erkölcsiségét a hagyományos, legköznapi értelemben vett erkölcsi értékek jellemzik. Ha nem is a Hegyi Beszéd szeretetelvéti etikája hatja át, mindenesetre olyan diskurzus ez, amelyben nem lehet figyelmen kívül hagyni a jóról, a helyesről, az igazságról szóló kulturális szokásokban rögzült, leülepedett tapasztalatot. Ha ez így van, csak azért, mert ennek a szférának nem az eredményesség és hatalomgyakorlás, hanem a kulturális minták termelése, megőrzése és átadása a feladata.

13 Berger, Peter L.: *Erkölcsi ítélet és politikai cselekvés*. In: *This World*, 1988.

A nyilvánosság – ha az, ami – távolról sem egyszínű, nincs és nem is lehet egy tömbből kifaragva. A nyilvánosság: agora, melyen a legkülönbözőbb nézetek és vélemények jelennek meg, eltérő hitek által vezérelt beszélők nyilatkozhatnak meg. Nem állítjuk, hogy az itt megjelenő állítások parttalan, minden lehetséges álláspontot felölelő diskurzív teret képeznének, s azt sem, hogy a fellelhető nézeteknek egyforma lehetőségük van önmaguk megjelentésére. A modern nyilvánosság pluralitása ezzel együtt sem kérdőjelezhető meg. E modern, Európában kialakult nyilvánosság pluralitása mindazonáltal egy közös morális alapon nyugszik. Ez pedig nem más, mint a felvilágosodás örökségéből talán legértékesebbnek és legértékállóbbnak bizonyuló – humanista-individualista tapasztalatból fakadó morál. Ez az a hagyomány, amely a homo sapiens (majdnem) mindegyik egyedét jogilag egyenlőnek tételezte, további jogokkal ruházta fel, és a szabad döntések lehetőségét kívánta számára biztosítani.

Tekintsünk itt el attól, hogy a szabadság–egyenlőség–testvériség nevében milyen szörnyűségeket követtek el, valamint, hogy ezek az alapértékek mennyire eltérő értelmezéseket és cselekedeteket inspiráltak.

Ezúttal csak azt emeljük ki, hogy a modern nyilvánosság az alapértékei elleni nyílt támadást elítéli, és fel is őrli. Vagyis a nyilvánosság ethosában az erkölcsiség értékei nem pusztán jelen vannak, de vezérlő elvként szabályozzák a más alszférákhoz fűződő viszonyt.

A nyilvánosságot a politikával összeláncoló kapcsolat tehát különböző értékrendek, ethosok – Weberrel szólva: „racionálitási standardok” – szükségszerű összeütközését hozza magával. Ebben a viszonyban a nyilvánosság feladata az, hogy saját erkölcsi értékstruktúrájának megfelelően határokat közé szorítsa, és kritizálja a politikát.

Ebből következik a politikus erkölcsiségével kapcsolatban támasztható kemény feltétel. A politikusnak el kell tudnia viselni azt a jóformán szükségszerű kritikát, amely a nyilvánosság másfajta erkölcsiségéből következik.

Ehhez elengedhetetlen előfeltétel a társadalmi alszféra elkülönültségének fenntartása. Másképp bekövetkezik totalitáriánus összezsúszásuk, mikor is a hivatásos politikusoknak nincs erkölcsiségük. A politikusnak – mint láthatjuk – démoni erővel kell szövetkeznie. Nem fenevad, de azá válhat. Ezért szükséges cselekvési körét körülbástyáznunk. Együttműködési szándékát, azt, hogy nem bestia, hanem a köz szolgálja, éppen azzal bizonyíthatja, ha ketrecének rácsait nem próbálja meg szétfeszíteni. A totalitáriánizmus tagolatlan, monolit társadalmi terében elsőként ezek a hatalmat féken tartó rácsok tűnnek el, s ezután már valóban „bármi megtörténhet”.

A politikus a kritikai nyilvánosság felszámolásával saját erkölcsisége (erkölcsi beszámíthatósága) alapfeltételét számolná fel. A nyilvánosság léte erkölcsi létkérdés a politikum számára.

A polgári szabadságjogok deklarálása, vagyis a XVIII. század vége óta a választójog és annak állandó bővítése folyamatosan a politikai harcok homlokterében állt. Ez a folyamat az általános választójog kiteljesedésével a lakóhelyi, nemi, műveltségi, faji és anyagi cenzusok eltörlésével fejeződött be.

Ezt követően a választásoknál érvényesült egyfajta

többszerűség. Ez annyit jelentett, hogy bizonyos vallási, nemzeti vagy szociális identitásjegyek alapján a választópolgárok jól kiszámítható döntéseket hoztak a választásokon. Önmagukat katolikusként meghatározva a kereszténydemokratákra, munkásként a szociáldemokratákra, egy kisebbséghez tartozóként definiálva magukat a kisebbségi pártra szavaztak. E jól kiszámítható szavazati tömbök megnyeréséhez az egyes, a tömb számára irányadó figurák és csoportok megnyerésére volt szükség, nem pedig a tömböt alkotó egyének meggyőzése volt elsődleges.

A késői modernitás vagy posztmodernitás egyik sajátossága azonban az, hogy radikálisan megnövekedett a társadalmi lét által megkövetelt szereprepertoár, megnövekedtek az identitást felépítő mozaikkockák. A hozzávetőlegesen a második világháború óta tartó folyamat azt eredményezte, hogy a többszerű identifikáció esélyei nagymértékben csökkentek. A kialakult identitási lehetőségek sokszínűségét a politikai pártrendszerek nem tudták lefedni. Később megjelentek azok a kísérletek, amelyek a politikai tagoltságot próbálták a megváltozott körülményhez igazítani. Ezeknél fontosabb azonban, hogy ezek a változások átalakították a politika nyilvánosságához fűződő viszonyát. Az egyéni identitások sokrétű választásának lehetőségével egyfajta piaci helyzet alakult ki, ahol a politikumnak versenyezni kell a választók kegyeiért, azért, hogy olyan identitásjegyekkel határozza meg magát, amelyből az adott pártra való voksolás következik. A választók (fogyasztók) szimpátiájának elnyerése döntő mértékben függ a közvetítő médium, a nyilvánosság megfűtésétől, melyet meghatároz e nyilvánosság ethosa, erkölcsi értékrendje. Így válhat politikai kérdéssé egy házasságtörés, ily keveredések miatt vonulhat vissza a politika célterét a racionalitása mégoly gyenge morális értékek elől is. Ez az a körülmény, amely felértékeli a nyilvánosság ethosának szerepét napjainkban. Olyan függő helyzetet eredményez, ahol a politikus rá van kényszerítve, hogy cselekedeteit az erkölcs ruhájába öltöztesse, míg a nyilvánosság számára lehetséges ennek az erkölcsnek a folyamatos számonkérése.

Az egyéni tudáskészlettel konzisztens döntés és a nyilvánosság ethosának kiszolgálása az a két alapfeltétel, amelyet a politikai cselekvés erkölcsi lehetőségességével szemben támaszthatunk. Azonban ezek betartása esetén sem szabad elfeledkezünk Weber messze hangzó üzenetéről:

„Nem a nyár virágzása áll előttünk, hanem inkább jegesen sötét és szigorú éjszaka. Ebből a szempontból mindegy, hogy külsőleg melyik csoport kerekedik felül. Mert ahol nincs semmi, ott nemcsak a császár, hanem a proletariátus is elvesztette jogát. Mikor az éjszaka lassan elvonul, ki lesz még életben azok közül, akiknek látszólag oly gazdagon virágozott ez a tavasz? Mi lesz belőleg önökkel addigra? Megkeserednek? Vagy nyárspolgárrá válnak? Egyszerűen érzéketlenül fogadják el a világot és munkájukat? Vagy a harmadik, de semmi esetre sem a legvalószínűtlenebb eshetőség következik be mindazok számára, akiknek megvan a tehetségük, és – ami gyakori és rossz dolog – mindazok számára, akik e divat követésére kényszerítik magukat: misztikus menekülés a valóságtól. Mindezen esetekben levonom majd a következtetést, hogy nem nőttek fel saját tetteikhez, a való világhoz és ennek mindennapjaihoz. Objektíven és ténylegesen nem élték át a politikát mint hivatást, amit magukban sajátjuknak gondoltak. Jobban tették volna, ha egyszerűen az ember és ember közötti testvériséget ápolják; amúgy pedig szakszerűen végezték volna napi munkájukat.”

BOJTÁR ENDRE ÚJ KÖNYVE*

KELET-EURÓPA VAGY KÖZÉP-EURÓPA?

„E kötet írásai a nyolcvanas években születtek, s ott folytatják, ahol az előző könyvem (*Egy kelet-európai az irodalomelméletben*) abbahagyta. Hogy a szellemi munka oly sokra tartott folytonosságát és folyamatosságát most bizonyítani tudom, azt én a cenzúrának köszönhetem: e kötet címadó nyitódarabja az előző könyv záródarabja lett volna annak idején, ha az éber kultúrőrök ki nem hagyják. (Így a többi írás egyetlen betű változtatás nélkül jelenhetett meg.)”

*2000 / SZÁZADVÉG KIADÁS MCMXCIII BUDAPEST. ÁRA 280 FORINT

KÖNYVET A KÖNYVESBOLTBÓL

A könyvesboltnak nincs alternatívája

PONT KÖNYVESBOLT ÉS TEÁZÓ
BUDAPEST V. MÉRLEG UTCA 6. TELEFON: 117-2853

Orbán Ottó A Bermuda-háromszög

[ŐSZTÖN, POLITIKA, ISTEN]

---

1. VÁLTOZAT MOZART DON GIOVANNIJÁRA (OPERA SERIA)

FREUD HÓDÍTÓ SPANYOLNAK ÁLMOZJA MAGÁT, DE SZERENÁDOZÁS KÖZBEN KIESIK A FOGSORA

Szín: Sevilla, forró éjszaka, Donna Anna erkélye alatt

DON GIOVANNI (egy dalia; színpadi félhomályban, köpenyben, kalapban, gitárt pengetve, behízelt hangon énekel; *aria dolce con fuoco*)

Jöjj, szépségem, drága donna,
jöjj, gyönyörűm, a karomba,
ott robbanj föl, mint a bomba,
ott reszkess, mint egy kis állat:
ó a melled, ó a vállad –
egész lényemmel csodállak!

(leesik róla a köpeny és a kalap, egy reflektor éles fénykörében Leporello áll a színpadon; „Üssük agyon!” , hangzik a színpad mögöl)

LEPORELLO (szőrmók öreg; reszkető fejjel vizslat körbe, az elgurult fogsorát keresi, fog nélkül selypítve beszél; *recitativo molto meditatamente*)

A szliccemből meledez a pénisz:
Donna Anna, Donna Anna, Liebling,
oj, de kalóba húználak én isz!

DONNA ANNA (bejárónő a professzoréknál; nem sok foga van neki sem, de ő rázza a porrongyot az erkélyről, így neki van rálátása a dolgokra; *arietta dolorosa*)

Herr Provezzor, az a nudli, az mi?!
Fődd dézdával akar maga – bazni?

(az ügyelő egy gombnyomással működésbe hozza az elfojtás gépezetét, függöny; Freud izzadtan ébred, megkezdődik Isten és a császárváros egy munkanapja)

---

2. EGY FÉNYES MAGYAR REFORMELKÉPZELÉS

A magyar stabilizációs program keretében Budapest főváros és a Tolna megyei Pinegéc község új közös fizetőeszközt bocsátott ki, az Új Magyar Pengőt. Az Új Magyar Pengő a korábbi

évtizedekben forgalomban volt, és száz fillérrel egyenértékű Régi Magyar Pengővel szemben száz pinegécnyi, a fillérrel egyenértékű egységet tartalmaz. A fillér nevének megváltoztatását az új elnevezés magyarosabb hangzása, és az a tulajdonsága indokolta, hogy a korábbi elnevezésnél jobban tükrözi a pengőnek és alkotó elemeinek lényegi összetartozását, miáltal egységesebb pénzpolitikára ad lehetőséget. Az alapjaiban helyes elképzelés sajnos nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A nép pinegécnek kezdte hívni az új fizetőeszközt, és országszerte terjedt az a szóbeszéd, hogy Pinegécet, ezt a vegyes népszerűsű, kurd meg magyar lakta, a földművelésen kívül más munkalehetőséget nem kínáló, határszéli falucskát eredetileg csakugyan Pinegécnek hívták, és nevét lakossági kérésre változtatták meg még a pártállam idején, ugyanakkor, amikor maga a megye is az Eltolna megnevezés helyett a Tolna nevezetet kapta. Mindezekre való tekintettel, valamint a közhangulat további felforrósulását elkerülendő, a kormány saját hatáskörében eljárva Budapest főváros és Pinegéc kisközség közös pénzkibocsátását felülbírált, és az új fizetőeszközt a közforgalomból kivonta. Így futott zátonyra egy újabb fényes magyar reformelképzelés.

Álmodtam, lényegében szó szerint ezt a szöveget, 1993. május 20-ikán, ötvenhetedik születésnapomon, hajnalban. Vö.: Szubudáné Palics Bernadette: A gyermek Isten ajándéka, abortuszellenes röpirat. Szerző kiadása, helymegjelölés nélkül, 1992. Vö. ugyancsak: József Attila „Meglepetés e költemény”, in: Születésnapomra, in: József Attila Összes Versei, Századvég Kiadó, Budapest, 1992., a szöveget gondozta Stoll Béla; 477–478. old.

3. A VÁSÁRI SZENTKÉPÁRUS SÁTRÁNAK DÍSZE:

SZENT FERENC ISTENI SUGALLATRA MEGÉRTI EGY RIGÓ BESZÉDÉT

*Az erkélyen ültem, amikor meghallottam,
hogy egy rigó tisztán artikulálva azt
fütyüli: „A Gyula víziló!”*

igen örvend
                  e rigó
magasztalja
                  ami jó
és jó ezen
                  a világon
hogy rigó ül
                  a faágon
s körben
                  millió
billió
                  kecske kutya csacsi ló
disznó is
                  visító

ennek örvend
     a rigó
 hütty fütty
     tilililili
 dél van
     ragyogó

 odafönn
     lebegő
 kovakő
     levegő
 mennyei
     miliő
 Isten
     ki-ki jó
 rejtély
     ki mi ő
 a világ
     temető
 mégis
     nevet ő
 hütty fütty
     tilililili
 jó kedvében ilyen csodát
     tehet ő

 tegyen is sok a baj meg a
     jaj itt lenn
 ha mégiscsak
     van Isten
 mosolyogjon
     a világra
 rakjon rigót
     a faágra
 ott okítsa
     Na rigó
 szólózz az
     égi karban
 világnagy
     zűrzavarban
 hütty fütty
     tilililili
 te legyél az
     origó

Tündéri irrealizmus...

mondta egy lelkes, Kanadában élő magyar matematika-professzor, mikor letette egyik írását. Egy első kötet:

POROGI ANDRÁS *Venus és Mars*

A 2000 ÉS A SZÁZADVÉG KIADÁSA

Nem budapesti illetőségű olvasóinkat
mind elvárjuk a

2000-*bálon*

A MERLIN SZÍNHÁZBAN
a kulturális szezonnyitó táncmulatságon

Mcmxciii Szeptember

18-ÁN ESTE HÉTTŐL

HAJNALIG

Rosszkedvünk nyara

BIRÓ PÉTER

Dukon, szája csücskében az egyre rövidebb, kaparósabb cigarettával, hátul összekulcsolt kézzel kaptatott fölfelé a domboldalon. Nem akart megállni, pedig a hideg, füstízű reggeli levegő mintha kettéhasított volna valamit a belsejében.

Tudta, amit tudott, nem akarta Szamovicsot zavarni. Ha képes lett volna pontosan utána számolni, mióta nem járt nála, valószínűleg ő lepődik meg a legjobban. Reggel kibámult az ablakon a novemberi derengésbe, és elnézte a buszmegállóban fázósan ácsorgó, szótlán embereket. Felesége testesen, kócos hajjal, résznyire nyitott szemmel, a konyhai tűzhellyel bajlódott, Dukon pedig vakargatta a hasát, és egész addig képtelen volt mozdulni, amíg el nem határozta, aznap mindenképpen felmegy Szamovicshoz. Beszélgetnek, vagy, mert nemigen lehet mit mondani, csak ülnek majd, és isznak egy-két pohárral.

Lenyomta a kilincset, kopogtatott, fülelt, de semmit sem hallott. Először az jutott az eszébe, Szamovics kiment a temetőbe, aztán meg az, hogy sohasem volt szokása bezárni a házat. Egyszer meg is kérdezte, miért.

– Azért, hogyha feljön például maga, nyugodtan beljebb kerülhessen, elvehesse a pénzemet, megihassa a pálinkámat, és letehesse a valagát, mert tudom, hogy azt szereti a legjobban.

Illetlen dolognak tartotta ugyan, de leskelődni kezdett. Szamovics mintha az ágyon feküdt volna, Dukon legalábbis egy alaktalan kupacot vélt látni a behajtott ablaktáblák közti résen.

Erősen elgondolkozott. Tett egy-két lépést hazafelé, aztán megtorpant, visszafordult. Ismét kopogtatott, várt.

– De hát itt van, tudom! – kiabálta befelé.

Csendben rágyújtott, szívta a cigarettáját.

A boltos hónapok óta Szamovics színét sem látta, ami még nem akkora baj, de azóta, és az ilyen kis üzletek mindent megéreznek, egy árva szem tarhonyát sem adhatott el neki például.

Arról az asszonyról is beszéltek, hogy volt, hogy eltűnt, hogy biztos miatta van minden, suttoztak, összenéztek, jelentőségteljesen bólogtattak is hozzá. Ennél jobban csak az idegesítette Dukont, amikor őt kezdték faggatni, mert hát ki lenne Szamovics barátja, ha nem ő.

– Feljártam hozzá néha – vonogatta a vállát ilyenkor.

Egyszer még a felesége is elővette, mi történt, történik odafönt, annyi mindent beszélnek.

Igencsak indulatba jött, miért nem Szamovicsot háborgatják, végül is ő élt együtt azzal a nővel.

– Valami Kata volt az – jelentette ki, utána viszont olyan elszántan kezdte enni a levesét, hogy a felesége látta, előbb nyeli le a kanalat, mintsem hogy mondana még valamit.

Az az asszony a reggeli busszal járt el dolgozni, Szamovics, mint régebben is, a temetőben töltötte a délelőttöt, megebédelt, majd a ház körül folytatta.

– Ezt nézze meg! – hívta be egyszer.

Az új festés friss, tiszta szaga fogadta Dukont.

– Ügyes ember maga – bólintott, amikor látta a szintén újonnan összeügyeskedett asztalt, ágyat, székerejnyet. – Valóságos kastély lesz ebből a viskóból.

Szamovics elégedetten simított végig az ágy erős, simára gyalult támláján.

– Úgy bizony – bólogatott. – Ideje is volt már.

Mindazonáltal Dukon az asszony megjelenését követően egyre ritkábban járt föl, Szamovics nem volt a régi, de azért leültette, töltött is neki, aztán általában az asszonyról kezdett beszélni egy olyan nyelven, amelynek szavai egyenként ismerősek voltak Dukonnak, az egészet mégis nehezen érthette.

– Tudja, nem tud maga semmit, nem ismer, de azért csak hallgasson meg, ha egyszer már beszélni van kedvem – mondta néha Szamovics, és furcsán nézett hozzá, Dukon pedig csak zavartan krákogott.

Mi az, hogy nem ismeri? Jó ideje fent él a temető melletti házban, ezt tudta jól, miként azt is, a dolga az, hogy a sírokat vakargassa, simogassa, összegyűjtse az elszáradt virágokat, koszorúkat, a ritka érdeklődő-

ket pedig elvezesse a gróf úr kriptájába. Tudta azt is, saját kertjéből erős és jó pálinkája van, hogy szerdánként jár le a boltba, hogy vasárnaponként nem jár el a templomba. Mit kéne még tudnia, nem értette, de nem merte Szamovicsot megkérdezni, egy-két ilyen alkalom után elmaradt inkább. Amikor egyedül töltötte az idejét otthon, gyakran eszébe jutottak a régi üdögélések, rosszkedve lett, és elküldte Szamovicsot minden dolgával együtt.

Aztán, amikor innen-onnan megtudta, hogy az asszony elment, úgy érezte, itt az ideje, hogy megszegje a fogadalmát, miszerint vigye el őt a fene, ha még egyszer hagyja, hogy bolondot csináljanak belőle. Felment, de Szamovics, akinek már szakálla nőtt addigra, egyszerűen nem állt vele szóba.

A felindult Dukon akkor az öklét rázta, káromkodott, mint egy kocsis, és olyasmiket ordibált, hogy Szamovics utoljára látta őt, ne gondolja, hogy vele mindent meg lehet csinálni. Szamovics még a vállát sem rándította meg, tovább rendezkedett, mintha Dukon ott sem lett volna.

Elhajította a cigarettát, és dühösen eltaposta.

– Nyisson már ki, az istenit magának! – ütött rá az ajtóra.

– Tűnjön innen! Otthon nincs dolga?

Na végre, gondolta Dukon.

– Maga az, Szamovics? – kérdezte, mert nem igazán ismerte meg a hangját. Furcsa, elvékonyodott rikácsolás volt az, ami a szoba mélyéről az ajtón át eljutott hozzá. – Mi van magával?

– Menjen haza!

Dukon akkor már az ajtót méregette.

– Ha nem nyitja ki, berúgom a ház oldalát!

Szamovics hangja rémültté, és valamivel vastagabbá vált.

– Ha megteszi, keresztüllövöm!

Dukon megijedt, elgondolkozott, van-e Szamovicsnak puskája. Úgy döntött, nincs, ő legalábbis nem emlékszik rá, hogy valaha is lett volna. Hátrált néhány lépést, aztán nekiszaladt az ajtónak.

A lendület a konyha közepéig vitte. Hunyorogva, döbbsen állt meg. A házban rend volt, és förtelmes bűz.

– A kurva anyját magának, Dukon! – hallotta a szobából.

Belépett, az ágyon egy torzonborz alak feküdt, akit a tekintetéből sötét szégyen és düh csak még visszastírtóbbá tett.

– Tényleg maga az? – szaladt ki belőle.

Szamovics nem mozdult, két szemének árnyékos gödréből akkor már a plafonra pislogott.

Közelebb ment, szólongatta.

– Most elalszom – mondta Szamovics. – Ha már itt van, várja ki!

Dukon megrázta.

– Keljen fel!

Szamovics elmosolyodott.

– Már nem tudok – suttozta büszkén.

Dukon körülnézett, mintha lenne ott valaki, akitől segítséget várhatna.

– Nem nagyon evett, lefeküdt egy kicsit, he? Mi ez az egész?

– Buta ember maga – mondta Szamovics. – Elegem van!

Dukon ezúttal nem haragudott.

– Azzal a nagy eszével most aztán tényleg elmehet! – vont vállat. – Szólok az asszonynak, az majd rendbe teszi magát. Üljön már fel legalább, amíg így fekszik itt, még azt hiszem, tényleg elpusztul.

Följebb rángatta, hozott vizet, először a kezébe akarta nyomni a bögrét, aztán kicsit ügyetlenül és szégyenlősen megitta inkább. Szamovics néhány gyors korty után köhögni kezdett.

– Ha már itat, hagyja, hogy nyeljek is!

Dukon lehunyta a szemét.

– Becsínált, vagy mi ez a szag?

Szamovics ernyedten, lecsüngő fejjel ült az ágy végébe gyűrve.

– Egynéhány napja még elindultam – mondta –, de úgy elestem, hogy alig bírtam visszavergődni. Azóta meg azon gondolkoztam, hol lehetett a hiba, hogy végül is a hajamra vagy a szakállamra léptem-e rá.

– Nem mindegy? – nézett rá Dukon.

Szamovics megemelte a fejét, majd hagyta, hogy ismét a mellére bukjon.

– Magának is lehet egyszer igaza.

Dukon azon gondolkozott, egyszerűbb lenne, ha levinné, és nem a feleségét rángatná föl a hideg, üres házba. Lent az orvos is közelebb lesz, ha szükség lenne rá.

- Kap majd egy kis meleg levest – motyogta maga elé.
- Tudja – szólalt meg váratlan élénkséggel Szamovics – amikor egyedül maradtam, egy ideig azt gondoltam, volt is ilyen, lesz is ilyen. Aztán nem lett igazam.
- Dukon nekivetkőzött, nagykabátjában lehajolni is alig tudott. Ha résnyire is, de kinyitotta az ablakot.
- Aztán mi lett azzal a Katával?
- Egyszer csak azt mondta, elmegy innen szép messze, és el is ment.
- Maga meg utána indult?
- Fázom – siránkozott Szamovics, és megpróbált lecsúszni, hogy bevackolja magát kockás, bűdös takarója alá. – Valahogy úgy.
- Dukon lerángatta róla a takarót, odahozott egy nadrágot. Szamovics szétvetett lábbal hevert borzalmas jéggergatyájában. Dukon szuszogott, erőlködött, valahogy sikerült azért felöltöztetnie. Elnézte a mocskos, szőrös, lefogyott és reszkető Szamovicsot. Megcsóválta a fejét.
- Azért tudja, van, aki ezt is szebben csinálta.
- Szarok rá. Gondoltam, ha lassan történik, még van ideje, hogy közben visszaérjen.
- Dukon a saját zakóját kezdte ráadni.
- De csak én jöttem. Én nem fogok éjszakánként örömömben a maga fülébe rikoltozni, én csak leviszem, megetetem, orvost hívok, ha kell. Egyelőre be kell érnie ennyivel, ezt jó, ha tudja.
- Szamovics elbámult valahova, hagyta, hogy belebújassák a nagy, meleg, Dukon-szagú zakóba.
- Tudom – mondta csendesesen.
- Dukon nagyot szusszantott.
- Na, kapaszkodjon!
- Néhány pillanatra idétlenül imbolyogtak a szoba közepén. Dukon térdei meg-megrogytak.
- A rohadt életbe!
- Mit erőlködik? Hagyjon itt a francba, szóljon valakinek lent, ha nagyon akar, de ha nem teszi, az sem baj.
- Elindultak kifelé.
- Ha egyszer már fölvettem, le is viszem.
- Lassan haladtak, Dukon csúszkált, ahogy nagy cipőjében lefelé araszolt a gyakori esőktől sáros úton.
- Szamovics kapaszkodott, hallgatta Dukon nyögéseit.
- Beleszeretett valakibe – mondta.
- Ezen a környéken? Ki a francba? – döbönt meg Dukon.
- Itt vagy máshol. Valakibe. Magába, mondjuk.
- Belém? Ne izélgessen már!
- Szamovics legyintés helyett sóhajtott egy nagyot.
- Magába vagy másba, nem mindegy az nekem?
- Dukon elgondolkozott, a bal lába belecsúszott egy sáros, agyagos vízű keréknyomba. Nem sokon múlt, de sikerült talpon maradnia.
- Nagyon szerettem őt megszorogatni – folytatta Szamovics –, aztán úgy oldalról pislogni rá. Kérdeztem is tőle, ki fogja nézni, hallgatni ezután. Tudja, mit mondott? Hogy már régóta úgy érzi, csak a halottak hallják, ha ő szól, ők, ott a kertem végében. Nem szerette a temetőt, azt, hogy nekem földszagú lesz a kezem, ha dolgozom, nem szerette, hogy én elvagyok velük. Pedig én nem csak ezt szeretem, ezt is szeretem, de még sok mindent. Mondta nekem, lehet, erre vagyok kitalálva, ez a dolgom, csináljam, foglalkozzak azokkal, akik nem nagyon vannak, ő nem viselheti a csendjüket, a levegőjüket, ami már belőlem is árad.
- Dukon kezdte hosszúnak találni az utat.
- Mindjárt eldobom! Ha beszél, még nehezebb.
- Elhallgattak, az út hátralevő részét csak a két bakancs feleselte végig.
- Mindig bezárja!
- Dukon káromkodni kezdett, hatalmasat rúgott a kapuba.
- Jövök már! Mi van? – kiabált ki a felesége.
- Szétvetett lábbal, vörösre fagyott füllel, elcsöppenni készülő orral, türelmetlenül hallgatta a kulcszörgést.
- Az asszony nagyon bután nézett rá, aztán pedig egyenesen Szamovics arcába bámult. Tett egy lépést hátrafelé.
- Jó napot! – nyögte ki végül.
- Szamovics elmosolyodott, fejét Dukon vállára hajtotta, és becsukta a szemét.
- Dukon érezte, hogy Szamovics hirtelen még nehezebb lett. Az udvaron át a ház felé indult. Féltérte a lába alá totyogó csirkét, és arra gondolt, ha egyszer majd beér végre, ott már melegebb, könnyebb lesz minden.

Zilahy Péter

BORDÁIT TENYERÉBEN

mint löki testét a hússzínű égnek
erőtlen örömtelen várakozással
fájdalmat nem érez kitapintja a tájat
a lüktető eret homlokán
vállán körmeit
bordáit tenyerében
az ágyékára feszülő idegen bőrt
tudja hogy nézik hogy nem beszélnek
csak ajkaik mozognak
– mozgatják a sorokat
hogyan értejön a bicegő kötél-táncos
beszakítja a húst
egy lezuhanó szőrszál – – –
vérezik valami felhőre
mintha vatta lenne
talán az is
mérzőföldre lábfeje
tudja valahol ott kell lennie neki is
szemek nélkül is – érzi mint vak a reggelt
hogyan közeleg ernyednek izmai
nincs tovább – mondta
és nem volt tovább mondani

ÉBERÁLOM

kergetőznek oda nem illő
 elhervadt lepkék mintha nem lennék
 ringat egy álom mintha egy emlék
 marna meg újból öklömnyi hernyók
 szövök halálom madarak szeméből
 szárnyaik szegve hasalnak bénán
 egymásba nyesve vérzenek tompán
 egyikük mintha holt kedvesem lenne
 érzem a vérén hogy beleborzong
 mintha ölelne mintha nem lenne
 csak ez az álom érzem az ajkán
 csókja elárul csattog az állkapcs
 kúszom a dögbe mintha hörögne
 torkom a torka egymásba forrva
 egymásba döfve feldőlünk csorbán
 ő az az egy nő őszhajú asszony
 a legnémább asszony kit egykor a hegyre
 ölbe cipeltem most rángatom újra
 együtt a csúcsra billen a lejtő
 teste elúszik forró szél árad
 szempillái söprik a tájat
 villan egy emléő vágyom a völgybe
 bőröm felizzik olvad a tarkón
 mint panyóka vállról csusszan a földre
 ott állok pőrén mintha törődnék
 velem az állat lapul a szájban
 aprókat öltve mint kötöttű szívben
 nem fáj mert nincsen személyes emlék
 mintha nem lennék ringat egy álom
 billen a lejtő sormintám váltom
 szaggatott vonalak mint gyerekrajzon
 lágyan eső ver emelgeti öklét
 hozzádköt minden kék pulóver
 akár az az éjjel nem jön ki többé
 hiába nyársalom hideg vasad újból
 nem mozdulok mintha húznának kútból
 úgy élvezem hogy nem vagyok szabad

Akik elmennek Omelasból

[VÁLTOZATOK EGY WILLIAM JAMES-TÉMÁRA]

URSULA LE GUIN

Harangzúgással érkezett a Nyár Ünnepe Omelasba, a tengerparti fényes tornyokból szétröppentek a fecskék. A kikötőben a hajók árbocain zászlók lobogtak. Az utcákon piros tetős, tarkára festett házak és mohos, öreg kertek között, óriási parkok és épülettömbök mentén, a lombok alatt ünnepi menetek vonultak. Néhol pompás eleganciájú öregurak hosszú, kikeményített, bordó és sötétzöld színű palástban, méltóságteljes mesteremberek, szelíd és derűs asszonyok, akik gyermekeiket vezették, és csevegtek, amint mentek. Egyes utcákon gyorsan lökötő zene szólt, gong és csörgődob fűszerezte a dallamot, és az emberek táncre perdültek, a felvonulás egy nagy táncba olvadt, amiből ki-be ugrándoztak a gyerekek, éles kis rikoltásaik szikraként pattantak, és az énekszó meg a muzsika fölött úgy cikáztak, mint a fecskék. Mindenik menet a város északi vége felé hömpölygött, ahol a Zöld Mező nevű parti lapályon, meztelenül a fényes ég alatt, bokáig sáros lábú, nyúlánk fiúk és karcsú leányok igyekeztek betörni egy sereg tüzes lovat. A lovakon nem volt hám, csak kötőfék zabla nélkül. Sörényüket ezüst, arany, zöld bojtok díszítették. Föl-fölhorkantak, léptek egy-egy peckeset, izgatottan versengtek egymással, ugyanis a ló az egyetlen olyan állat, amelyik magára alkalmazza a mi szertartásainkat. Ameddig a szem ellátott, északon és nyugaton magas hegyek félkaréja övezte Omelas öblét. A reggeli levegő olyan tiszta volt, hogy a Tizennyolc Csúcsot borító hó mérföldeken át égni látszott a napfűrdette fényben, az ég sötétkékje alatt. Éppen csak annyi szél fújdogált, amennyi a lóversenyt hirdető táblákat meghimbálta, meg-megzörrentette olykor. A tágas selyemrétek csöndjében hallani lehetett, ahogyan a város utcáin végigúszott a muzsika, messziről kanyarodott, és egyre közeledett, valami szelíd és vidám édesség áradt, a levegő szédülten beleremegett, majd összeszedte magát, és mindent kitombolt az örömteli harangzúgásban.

Azt mondtam, örömteli. Hogyan is beszélhetünk örömről? Hogyan mutassam be Omelas lakóit?

Tudjátok, nem voltak egyszerű emberek, mégis boldogok voltak. De manapság nem sokat használjuk a derű fogalmkörébe tartozó szavakat. Régiessé vált a mosolygás. Adott egy ilyen leírás, amihez az ember megkísérel hozzárendelni bizonyos föltételezéseket, adott egy ilyen leírás, és máris hajlamosak vagyunk nyomozni a Király után, aki pompás ménen üget nemes lovagok társaságában, avagy megtermett rabszolgák cipelik aranyos gyaloghintáját. De nem volt király. Nem forgattak kardot, nem tartottak rabszolgákat. Nem voltak barbárok. Én nem ismerem társadalmuk törvényeit és szabályait, de gyanítom, hogy rendkívül kevés volt. Mint-hogy nem szerveződtek sem királyságba, sem rabszolgatartó rendszerbe, jól megvoltak áruforgalom, reklámpar, titkosrendőrség és bombagyártás nélkül. Azért mégis hangsúlyozom, nem voltak gyermeteg nép, nem voltak cukrozott lelkű pásztorok, sem előkelő származású vademberek, sem szelíd álmodozók. Csöppet sem voltak kevésbé bonyolultak, mint mi vagyunk. A baj az, hogy van egy rossz beidegzésünk, amiből a szőrszálhasogatás meg az álfinomkodás szokást formált: a boldogságot eszerint valami meglehetősen ostoba dolognak tartjuk. Azt állítjuk, hogy csak a fájdalom intellektuális, és csak a gonosz méltó figyelemre. Így lesz a művészből hitszegő: megtagadja annak a bevallását, hogy mennyire banális a gonosz, és milyen rettenetesen unalmas a kín. Akit nem tudsz legyőzni, azzal társulj. Ha megsebeznek, add vissza. Dicsőíteni a fájdalmat azonban annyi, mint elítélni az örömet; pártját fogni az erőszaknak annyi, mint minden mást elveszíteni. Már-már szem elől tévesztettük, többé nem tudjuk jellemezni a boldog embert, és képtelenek vagyunk az örömet ünnepelni. Hogyan meséljek akkor nektek Omelas lakóiról? Nem voltak naiv és boldog gyerekek – habár az ő gyermekeik boldogok voltak. Érett, értelmes és szenvedélyes felnőttek voltak, akik nem nyomorították meg a saját életüket. A csudába! Jobban meg szeretném magyarázni. Meg akarlak győzni benneteket. Úgy beszélek Omelasról, mintha mesebeli város volna, valahol messze hajdani egyszer volt, hol nem volt időkből... Talán az volna a legjobb, ha úgy próbálnátok elképzelni, mint amikor kártya közben bemondjátok a legnagyobb licitet, reménykedve, hogy majd csak bejön; természetesen én nem felelhetek meg mindannyiótok elvárásainak. Például, ha arra kértek, meséljek Omelas technikai feltételeiről. Úgy képzelem, hogy nem nyüzsögnek kocsik az utakon, sem helikopterek nem burrognak a levegőben: erre abból a tényből következtek, hogy Omelas la-

kói boldogok. A boldogság a szükséges, a nem szükséges, az ártalmatlan és a romboló helyes megkülönböztetésén alapszik. Az átmeneti kategóriában, ami tehát a nem szükségszerű, de nem pusztító dolgokat, a kényelmet, a fényűzést, az eleganciát, a pompát stb.-t illeti, az omelasiak rendelkezhetnek ezekkel, ráadásul használhatnak központi fűtést, földalatti vasutat, mosógépet, és sok olyan csodálatos szerkezetet, amilyent nálunk még föl sem találtak: lebegő fényforrásokat, üzemanyagmentes áramforrást, gyógyszert a közönséges nátha ellen. De az is elképzelhető, hogy mindebből semmit sem ismernek. Mindegy. Ahogy tetszik, úgy legyen. Én hajlom arra, hogy elképzeljem, a part menti emberek északról és délről még az ünnep előtti napokon beutaztak Omelasba gyors kis vonatokon, emeletes villamosokon. Az omelasi vasútállomás jelenleg a város legszebb épülete, habár sokkal szerényebb, mint a remek Piac-csarnok. De ingyenes vasúti különjáratáról, nahát, félek, sokan máris kijelentték, hogy kicsoda szenteskedés folyik ott. Mosolygás, harangszó, parádék, lovak – piha! Ha így van, tegyük hát hozzá: orgiák is. Ha egy orgia segít, ne habozzunk. És, habár először úgy gondoltam, jó az ötlet, azért mégse legyenek olyan templomaink, ahonnan, félig már önkívületben, gyönyörű meztelen papok és papnők indulnak szeretkezni az első férfival, nővel, baráttal vagy idegennel: bárkivel, aki a vér a vérrel súlyos, isteni egységét kívánja. Az lesz a legjobb, ha semmiféle templom nem működik Omelasban – legalábbis nem emberi gyülekezetek számára. Vallás az kell, egyház nélkül. Természetesen a szép testű asszonyok és férfiak kedvükre sétálhatnak fel s alá a városban, és felkínálkozhatnak isteni manna gyanánt a szükségét szenvedő kiéhezetteknek, feláldozhatják magukat a hús elragadtatásának oltárán. Hadd csatlakozzanak ők is a felvonuláshoz. Zengjen tambura a szerelemben egybefonódó párok fölött, és harangok hirdessék a vágy diadalát; és – nem jelentéktelen szempont –: a gyönyör rítusaiból születő utódokat mindenki szeretettel és gondoskodással vegye körül. Egy dologról tudom, hogy semmilyen formában nem létezik Omelasban: a bűn. De mi van más? Mi másnak kell ott lennie? Eleinte azt gondoltam, nincsenek kábítószerek, csak hogy ezt hinni puritánkodás lenne. És annak, aki szereti, annak ott van enyhe, de határozott illatával, a város összes utcáját betölti, az édeskés drúz. Előbb nagy könnyűséget és éles érzeteket támaszt az elmében, áraszt a végtagokban, aztán néhány óra múltán álomszerű kábulatot fakaszt, végül csodálatos látomásokat mutat a világegyetem mélységes titkairól, mint a megváltás csodatevő szere. Ugyanakkor, minden képzeletet meghaladva, felcsigázza a nemi vágyakat, és mégsem lehet rászokni. A szerényebb ízlésűeknek pedig, gondolom, ott a sör. Mi más, mi más jellemzi még ezt a vidám várost? Természetesen a győzelem szelleme, a bátorság dicsőítése. Ha már megvolnánk egyház nélkül, bírjuk ki hadsereg nélkül. A sikeres öldöklésen alapuló öröm nem igazi öröm, nem kell tehát, hisz' félelmetes és közönséges. Boldogsággal az omelasiak szívét egy korlátlan és nagylelkű elégedettség, egy nemes győzelem érzése tölti meg; ez nem a külső ellenségek fölött aratott diadal, hanem a világ legjobb és legigazságosabb szellemeivel teremtett közösség ünnepe, és a világ örök nyarának a tündöklése. Az élet győzelmét ünneplik. Nem hiszem, hogy sokuknak volna szükségük a kábítószerre.

A felvonulók többsége eddig már odaért a Zöld Mezőre. Az élmezők piros-kék sátra felől finom ínyencfalatok illata száll. A kisgyermek arca csupa édesséragacs. Egy férfi jóságos, sűrű szakállából cukrászsütemény morzsái kandikálnak. A fiúk és a lányok a rajtvonalnál sorakoznak, a verseny kezdetét várják. Kicsi, gömbölyű, mosolygós öregasszony virágokat kínál egy kosárból – a virágokat magas fiatal emberek tűzik csillogó hajukba. Egy olyan kilenc-tíz éves forma kisfiú a tömeg szélén üldögél egymagában és furulyázik. Az emberek megállnak és hallgatják, mosolyognak, de nem szólnak hozzá, mert a kisfiú nem szakítja meg a zenélést, meg sem látja az előtte ácsorgókat, sötét szemét teljesen megtölti az édes, törékeny dallam bűvölete.

Aztán befejezi, elveszi szájától a furulyát, álomlassú mozdulattal.

Mintha ez a kicsi csönd volna a jel, hirtelen trombita harsan a pavilonban, a rajtvonal mellől: érelyes, sürgető, kissé bánatos hang. A karcsú lábú lovak ágaskodnak, egyet-egyet nyerftének. Az ifjú lovasok komolykodó arccal megpaskolják hátasukat, végigsimítják sörényüket, és csitítón odasúgják: Maradj csöndben még egy kicsit, szép, táltos lovacskám... Rajtra készen mindenikük. A tömeg az ügetőpálya két oldalán éppen olyan, mint virágos rét a szélben. És megkezdődik a Nyár Ünnepe.

Elhiszitek? Elfogadjátok-e az ünneplést, a várost, az örömet? Nem? Akkor leírok még egy dolgot.

Omelas valamelyik gyönyörű középületének a pincéjében, vagy az is lehet, hogy egy tágas magánház mélyén, van egy szoba. Ajtaján lakat, ablaka nincs. Egyetlen halvány fénysugár szűrődik be „másodkézből”, a porral, a deszkák résein, mert a pince másik végén van egy pókhálós ablak. A cella egyik sarkában roszdás vödör mellett néhány áporodott szagú felmosóröngy hever lucskos-mereven. A padló csupa kosz, mindenütt nyirkos, olyan, amilyen egy igazán elhanyagolt pince szokott lenni. Az egész szoba három láb hosszú és két láb széles: mint egy seprűraktár vagy egy használhatatlan lomtár. A szobában azonban egy gyermek ül. Fiú.

Vagy lehetne lány is. Hatévesnek néz ki, de valójában megvan tízéves. Gyengeelméjű. Valószínűleg úgy született, ám az is lehet, hogy a félelem, a rosszul tápláltság és az elhagyatottság tette őt ilyené. Az orrát piszkálja, és időnként a lábujjait meg a nemi szervét tapogatja. Ott ül összetörődve, a vödörtől és a mosogatórongytól legtávolabb eső sarokban. Fél a rongyoktól. Iszonyodik. Behunyja a szemét, de úgy is tudja, a rongyok ott vannak, az ajtó zárva, és nem jön erre senki sem. Az ajtó örökösén zárva van, soha senki be nem lép rajta, egy-egy alkalmat kivéve – a gyerekeknek nincs időérzéke –, néha az ajtó rémesen nyikordul és megnyílik, és egyszer csak ott áll egy, esetleg több ember. Egyikük talán belép. Belerúg a gyermekbe, hogy felálásra ösztönözze. A többi látogató sohasem jön közel, csak beleskődik nagy ijedt, szörnyülködő szemekkel. Gyorsan megtöltik az ételestálat, a vizeskorsót, aztán visszazárják az ajtót, és a szemek eltűnnek. Az ajtóból bámulók sohasem szólnak semmit, de a gyermek, aki talán nem öröktől fogva ül ebben a cellában, és talán emlékszik a napsugárra és az anyja hangjára, a gyermek olykor beszélni próbál. Jó leszek, mondja, engedjétek ki, kérlek. Jó leszek! Sohasem válaszolnak neki. Éjszakánként segítségért kiáltozik, rengeteget sír, de most csak valami nyöszörgésféle jön ki a torkán... öh-ha, öh-ha; egyre ritkábban képes beszélni. Olyan vézna, hogy a lábikrái eltűntek, a hasa felpuffadt. Napi fél tál puliszkán és valami zsíros lötytön él. Meztelen. A fenéke és a combja elgennyesedett sebekkel van tele, hiszen egyfolytában a saját ürülékében ül.

Mindenki tud róla, Omelas összes lakója. Egyesek eljönnek, hogy megnézzék, másoknak elég tudniuk, hogy ő ott van. Mind tudják, neki ott kell lennie. Egyesek értik, miért, mások nem. Azt azonban mind tudják, hogy saját boldogságuk, városuk szépsége, barátságaik bensőségessége, mesterembereik ügyessége, gyermekeik egészsége, tudásaik bölcsessége, ráadásul még a termés bősége és az éghajlat kedvező volta is teljes mértékben ennek a gyermeknek a förtelmes nyomorúságától függ.

Ezt rendszerint nyolc- és tizenkét éves koruk között magyarázzák meg a gyermekeknek. Amikor már képesek fölfogni. A legtöbben, akik eljönnek megnézni őt, mégis nagyon fiatalok ehhez, habár elég gyakran felnőttek is jönnek velük, olyanok, akik már voltak ott. Akármennyire érthetően magyarázzák is meg ezt a dolgot, a gyermekek mindig megrendülnek, és belebetegednek abba, amit látnak. Undort éreznek, ők, akik pedig azt képzelték, hogy az ilyesfajta érzések fölé nőttek. Düh, felháborodás, tehetetlenség vesz erőt rajtuk, minden körülmény ellenére. Tenni akarnak valamit a gyerekekért. De nem tehetnek semmit. Ha kihoznák a napfényre arról a hitvány helyről, ha megfürdetnék, föltáplálnák, kényelembe helyeznék: az jó volna, valóban. De ha így történnék, akkor azon a napon, abban az órában Omelas minden gazdagsága, szépsége és derűje megsemmisülne. Ez a kikötés. Fölcserelni az összes omelasi élet szép tartalmasságát és kellemét azért az egy kis javulásért, eldobni ezrek boldogságát egyetlen élet boldogságának a pusztaságáért: valójában annyit jelentene, mint beengedni Omelas falai közé a bűnt.

A kikötés kegyetlen és kérlelhetetlen: egy kedvesebb szót sem szabad szólni a gyermekhez.

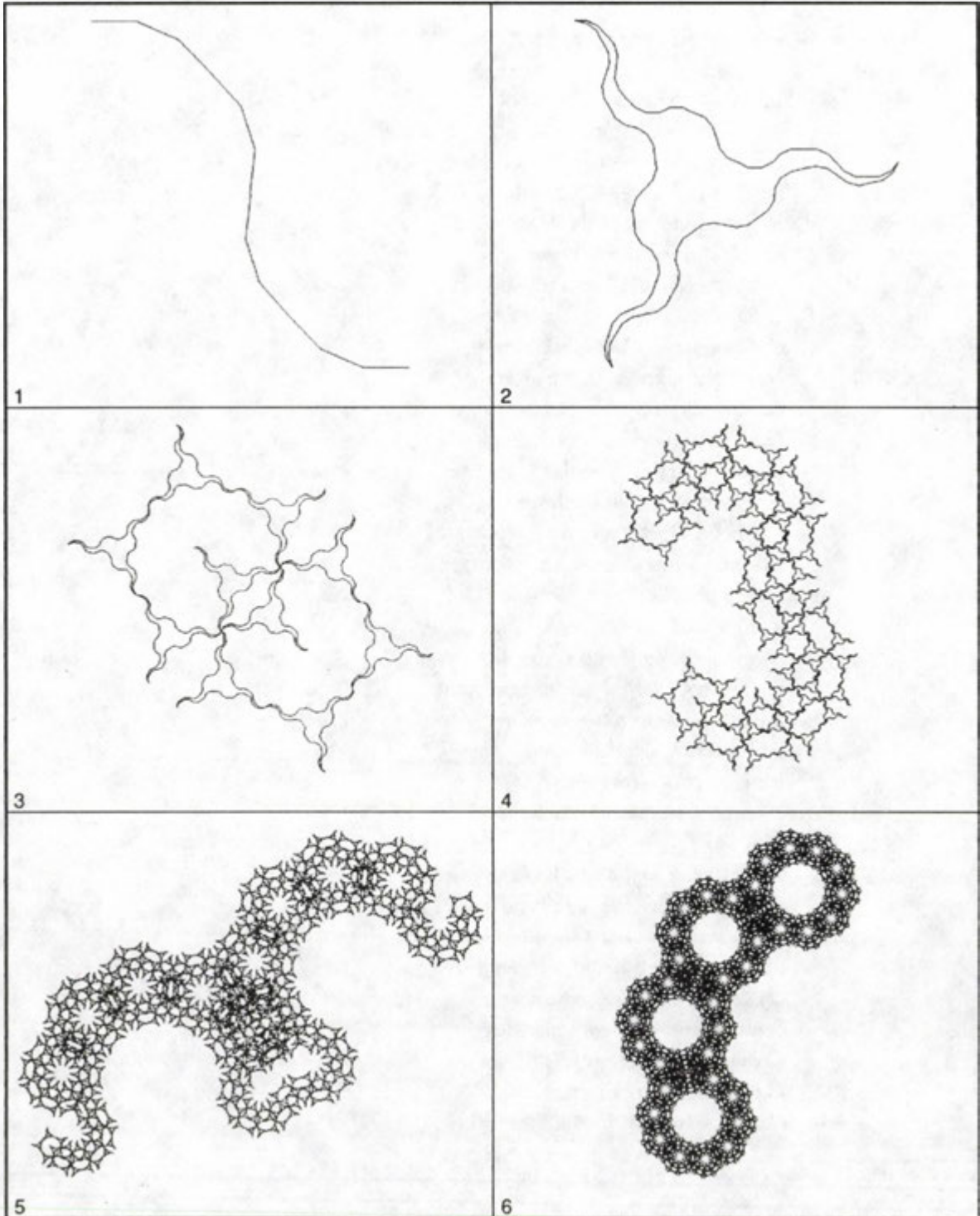
Miután látták a sínylődő gyermeket, és szembenéztek e szörnyű képtelenséggel, a fiatalok sírva térnek haza, máskor könnytelen, dacos haraggal. Lehet, hogy aztán hetekig, esetleg évekig rágódnak a borzasztó összefüggésen. Ahogy telik az idő, lassan megértik, hogy még ha föloldozzák is a gyermeket, valószínűleg nem sokra menne a szabadsággal: a meleg és a jó étel kiváltana belőle valami vékony kis örömet, de az egész ennyit érne, és nem többet. Túlságosan lefokozott és gyengeelméjű ő már ahhoz, hogy az igazi örömet megismerhesse. Túl hosszú időn át félt, hogy valaha is megszabadulhatna félelmeitől. Szokásai túlon túl durvák és kezdetlegesek, semhogy fejlődni tudjanak, és megváltozzanak az emberi bánásmód hatására. Igen, annyi idő után valószínűleg nyomorult maradna így is, úgy is: a falak nélkül, amelyek addig őt körülvették, a sötétség nélkül, ami a szemére borult, a saját ürüléke nélkül, amiben addig gubbasztott. Az igazságtalanság miatt hullatott könnyek lassan fölszáradnak, ha rájönnek erre a borzalmas igazságra, és elfogadják annak érveit. Mégis, a könnyek, a felháborodás, az önzetlenség próbája, és saját tehetetlenségük megtapasztalása életük nagyszerűségének a valódi forrásaivá válnak. Az ő boldogságuk nem poshatag felelőtlenégből származik. Mert tudják, hogy ők, akárcsak a gyermek, ők sem szabadok. Tudják, hogy mi a részvét. A gyermek léte és ennek a tudomásulvétele a feltétel építészetiük nemességéhez, zenéjük éles komolyságához, tudományuk lényegbelátásához. A gyermek miatt tudnak gyöngédek lenni a többi gyermekhez. Tudják, hogy ha az a szerencsétlen nem nyöszörögne ott a sötétben, akkor az a másik gyermek, a furulyás, nem játszhatna többé vidám dallamokat, és nem gyülekeznének versenyre az első nyári reggel ragyogásában a fiatal lovasok.

Most hisztek-e bennük? Már sokkal hihetőbb, ugye? De van még valami, amit el kell mondanom, és ez igazán hihetetlen.

Időnként egy-egy fiú vagy lány, miután látta a pinceszobát, nem tér haza sem sírni, sem felháborodni: egyszerűen nem tér haza soha többé. Néha középkorú férfiak vagy asszonyok napokra elnémulnak, aztán el-

tűnnek otthonról. Elindulnak lefele a város utcáin. Egyre csak mennek, kiballagnak Omelas városából, a gyönyörű kapukon keresztül. Továbbhaladnak Omelas farmjain. Mindenikük egyedül megy, ifjú, lány, férfi, nő. Leszáll az este, az utas falusi utcáscskákon jár sárga fényű ablakok, kivilágított házak között, és tovább halad, bele a mezők homályába. Mindenikük magányosan, ki nyugatnak, ki északnak, ki a hegyek felé vándorol. Egyre csak mennek. Elhagyják Omelas környékét, belevesznek a sötétségbe, és soha nem térnek vissza. Az a hely, amerre tartanak, még a boldogság városánál is nehezebben képzelhető el legtöbbször számunkra. Én egyáltalán nem tudom bemutatni. Lehet, nem is létezik. De úgy tűnik, ők tudják, hova mennek: ők, akik elmennek Omelasból.

FORDÍTOTTA KISS ZSUZSANNA

Derek Walcott

AKI SZERETTE A SZIGETVILÁGOT

– KÉTOLDALAS VÁZLAT –

Egy ember, hűs vaskorlátra hajolva
a nagy szigetről kisebbre leskel át,
Charlotte Amalie-ből St. Johnra, s így tovább,
immár a végtelenség képzetével,
melyet nem tör meg halandó vitorla,
az égre csiga húzta ezüstnyomát,
előtte tankhajó tűnékeny orra — —
ez filmünk első képe, főszerepben
az őszülő James Coburn napcserezetten,
bizony rettenthetőn, szájsarka apró,
halvány rángással vált gonosz vigyorra.
Na most a szín. Virgin-szigetek, a pro-
tagonista megvan. Következő kép,
a cselekménynek hívott zűrzavar,
melynek a hőst kell elvinnie főképp
máshová, mi a csodának borongjon
ezüstös víz fölött, amit fölkapar
a szél félúton szigetünk és St. John
között, melyeket fényük egybefon,
mint tengercsillogású, kikötő-bazárban
árult láncot a cserzett mellkason.
Álljon csak nyugton a korlátnál a hős
pár pillanatra, mint indítás, erős
a pihenés – a tankhajó odább van.
Am Aki szerette a szigetvilágot
vonzó címnek sajnos nem kevésbé rossz,
mint karatefilmhez A vízimádó hős; :
gázlók smaragdja kell a szappanabb
operához, némi gyémánt, s jó, ha fent
oly kétségkívül zafír a firmament,
Sophie zafírja, odajutunk máris.
Coburn fejére elkél egy kalap,
és rubinvörös színben minimális
öldöklés sem árt: nem tűnődhetünk itt,

Derek Walcott St. Lucia szigetén született 1930-ban. Jelenleg Trinidadon és Bostonban él.

mint egy festmény előtt, hiszen a műnek
 lelke a tett, a stíl hazug, nyugtalan
 törtétese, hogy ha már továbbírnék
 a kockák, melyeken Coburn arca van
 a tág víz redőivel homlokán,
 váljanak feleslegessé, elsősorban is
 mert a történelem nevű cselszövény,
 mely bonyodalmában éppolyan hamis,
 mint a fikció, summázatot kíván,
 bár nem tudom, mifélet. Nem vagyok fotós;
 ez mozgófilm lehetne. Mint a fény
 moccan az ősz hajon: a dolgok mozognak,
 a víz, sarlója a parti homoknak,
 és a szigethez fűző szeretet;
 ring a felhő is, mint horgonyt vetett
 gálya az égen, mozdul észrevétlen
 a tankhajó, de leginkább a bátor
 férfi, aki most tétlenül mereng el
 a habok fölött. Tartsuk ki a tenger
 képét, így felsejlik némi ógörög
 poézis ősi kölcsönhatásukban,
 mielőtt az egész végképp felpörög.
 A kedvelt szigetvilág lesz a háttér
 Jim kocsijával, néhány kikötővel,
 falucskával, és akkor mondjuk áttér-
 hetünk arra, hogy a tankhajó kipukkan,
 lángol az olaj, és mondjuk Sophie
 épp facér, pikánsan maszatos pofi-
 val és pikánsan tépett kombinéban
 egy kötélhágcsón jön le, a kamera nyit
 Coburn járgányáról – nála az ékszer –,
 és itt bedobjuk Charlotte Amalie-t,
 trappoló nehézfiúkat az allé
 hosszán, míg végül lezajlik a balhé
 a korlát körül, mert a stáblistával
 kifuttattuk már lírai ballé-
 pésünket; ha nem keményítenénk be,
 elvesztenénk ezt is, mindent, vagy tudod mit,
 csak akkor szedjük elő, ha már itt a VÉGE.

ARCHIPELAGUS

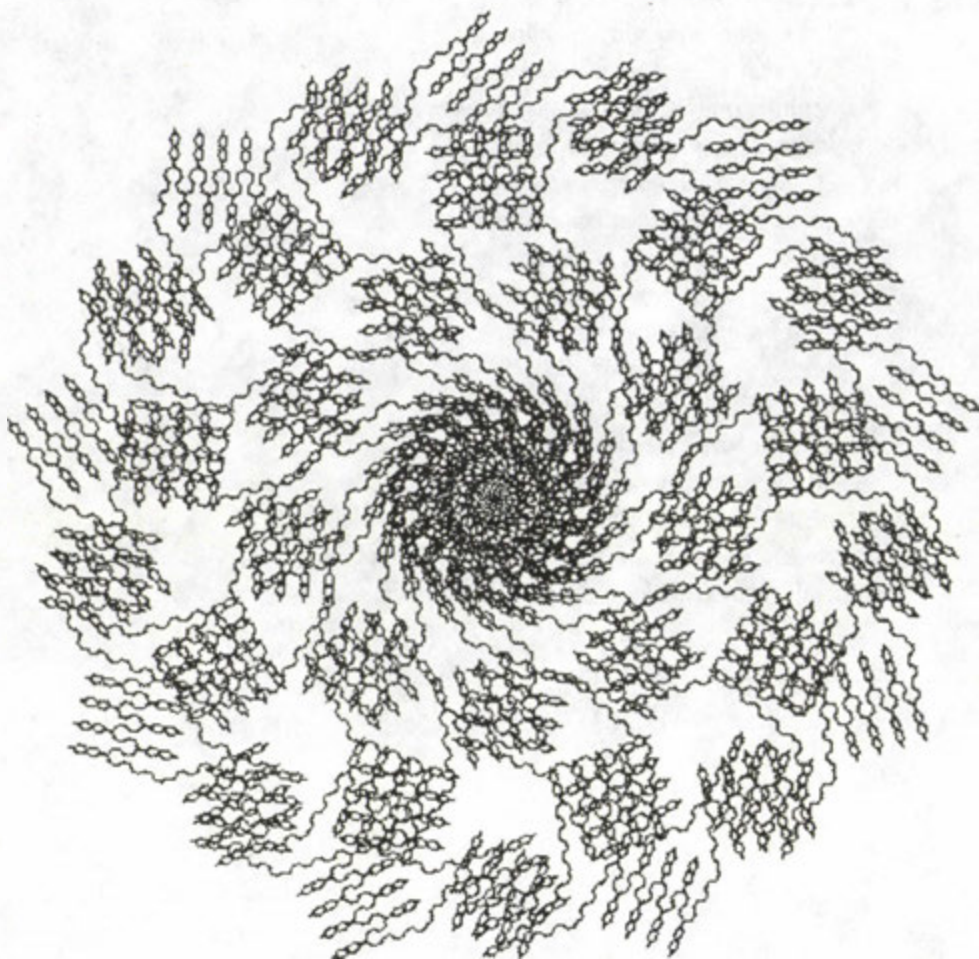
E sor végén elered az eső.
Az eső határán vitorla.

Szigetek zsugorodnak a szemhatáron;
ködbe vész egy egész faj hite
a kikötőkben.

Végetért a tízéves háború.
Heléna haja: szürke felleg.
Trója: egy kupac fehér hamu,
mellette permetez a tenger.

A permet feszül, mint hárfán a húr.
Egy felhős szemű vén az esőbe csap;
az O d ü s s z e i a első sora pendül.

FORDÍTOTTA KORPA ARTUR

Tóth Zoltán Levelek Steglitz-ből

KEDVES ZS.!

1992. február 18. Berlin-Steglitz

Kiszálltam a taxiból a steglitz-i öreg kertjében álló ház előtt, körülszimatoltam, s elfogott a vadászszenvedély. Ez is Berlin. Ha nem ide vet a véletlen, egész idő alatt foglalkoztatott volna, hogy hogyan néz ki belülről egy patinás villanegyedben, mint otthon a budai Áldás utca környéke, egy nagy, múlt század végi, a többtől elütően nem historizáló, hanem „népies” germán villa. Mindez olyan helyen – gondoltam én még tegnap, Napkeletről jövet –, ahol nem történt meg a villáknak a háború és a fordulat utáni deklaszálódása.

A faragott eklektikus kapun becsöngtetve automatikusan ráálltam ennek a világnak a jól olajozott („rendies”) szabású pályájára. Doktor Z.-nek, a tulajdonosnak kedves, kerek arcú, lengyel származású bejárónője, akcentusom, mint később kiderült, közvetlenségem, piros tornyos román gyártmányú házizsákom, blú-dzsénszem, rövid kabátom, a te kötött kis sapid alapján, különösebb mérlegelés nélkül lekísért az alagsori, a házon belüli helyzete szerint pincében lévő „lakásba”. Otthon tévednek, amikor azt mondják, itt mindent lehet hordani. Lehetni lehet. Nincs „feudalizmus”, hogy a munkást, segédet, inast eltilthatták a kesztyűs-kalapos (zakós-nyakkendő és legalább két repülőköfferes) viselettől. De aki „Herr Doktor” és mégsem ezt a jelmezt ölti magára, annak jelentőséget tulajdonítanak. Ebben az esetben a kedves Frau N. volt a váltókezelő, aki a Herr Dokort várta, de mivel egy farmernadrág érkezett, azt az alagsorba irányította – az első emeleti apartmant helyett. Nem vagyok fakír, nekem is csalódnás volt először, de mindjárt fölmértem, hogy ez az a helyszín, ahová fél év során, vendégként nemigen jutottam volna be.

Az otthonosító jövés-menés, beszélgetés közben hamar kiderült, hogy a különbség itt sem a megnevezhető dologban magában, hanem a „hogyanban” van. Hogy ne lenne deklaszálódás?

A régi, gazdag német ember nagy családra és személyzet-re épített hatalmas házában legfölül, az angol krimikből ismert nyikorgós, öreg, faragott belső lépcső tetején, az épület negyedik szintjén, a manzárdban egy gyermektelen, nyegves mérnök házaspár lakik (rég, acélszürke Volvo).

Alattuk a „fachwerkes” homlokzatú, romantikus emeleten, amely valószínűleg a régi család felnőtt tagjainak a háló- és privát szintje volt, a vasszeprűvel tisztogatott Humboldt Egyetem elnöki (rektori) posztjára pályázó professzorasszony lakik (új, fekete Honda Civic).

A valamikori reprezentatív szintet, amelyhez a féleme-

let magasságáig felemelkedő színpadias bejárati lépcső szolgál s egy nagyon szolid, kis faburkolatos előtér, a doktor, a tulajdonos lakja (rég, szürke Volkswagen Passat kombi).

A „professzorin” és a doktor közti lépcsőfordulóból nyílik a nagy, nyugati szoba, amely vendégszoba, lakáj vagy nevelőszobája lehetett korábban – benne az utólag kialakított fürdő- és főzőfülke leválasztásával a háziúr vendéglakása. (Ezt közvetítették ki eredetileg nekem.)

A félemeleti főbejárattal szemben nyílik üvegajtóval az a sötét (s még feketére is füstött) kis lépcső, amely a „pincébe” vezet, ahol régen a konyha (vagy konyhák), mosó- és vasalóhelyiségek voltak. A valamikori emeleti ebédlőből hangulatos, rakott tálakkal is kényelmesen járható, faragott fa cselédlépcső kanyarog ide le. Az alagsoriak tornaterem nagyságú, szép, napfényes, délkeleti szobák, amelyek szinte a kertben vannak. Azt hiszem, itt is fogok maradni – egy pesti történész (új, fekete Adidas sportcipő).

A személyzet fönt, a manzárdban lakhatott, nem itt lenn. Nincs nyoma itt cseléd-szobának, se a pesti és bécsi konyhából üvegfallal elrekesztett cselédkamrának, bár nyugodtan lehetett a konyhasarokban nappalra összehajtható cselédágy. (Nem találok egyébként – egyelőre? – nyomát se a régi WC-nek, se a fürdőszobának.) A puritán patriarkalizmus így, a tetőbe dugott személyzeti lakásokkal, ma szociális nagylelkűségével tűnik ki – a lelki terrornak nincs építészeti nyoma. Szóval, itt, lenn veszem föl, mégpedig temesvári (délkeleti, napsütötte, kertre néző) nosztalgiaimtól befolyásolva megfigyelői állásom Stéglicben. Ajtómmal szemben a kazánház, a ház közösen használt mosógépével, szárítóhelyiségével, amelyből e kis struktúra igen mély művelődési rétegeibe nyílik betekintés.

A Rózsadombon feldarabolt nagy villákban sem proletár családok laknak már. Vajon itt Steglitz-ben magában már a háznak ez, az eredeti tulajdonos kezén, Frau N. szerint már a háború után elindult fölosztódása deklaszálódás-e? A stéglici szomszédok többsége egyedül lakja már a nagy házakat – mint ahogyan azt a Rózsadombon is látni már. A régi tulajdonosok magánya szemmel látható, pl. a kocsiból, garázsból is. De a kerteken is látni, hogy nincsenek már ott sem gyerekek, nincs már ott sem nemzetépítő mittelstand-família. Ahol a deklaszálódást elkerülték, szembeötölő a dekadencia. A mi házunkból is – Frau N. szíves szóbeli közlése nyomán – egyedülálló öregasszony tulajdonos halt ki, miután apránként kiárulta maga alól. Az épület szempontjából viszont feltétlen deklaszálódásról van szó, ha másra nem gondolsz, hogy ha talán nem is laknak sokkal többen benne ma, mint eredetileg, mint amikor egy család lakta, de azóta beépítettek négy fürdőszobát és négy WC-t. Itt is lezajlott, azt hiszem, sok minden, de mindenki egy emelettel föllebb került.

Hanem Berlin nyomasztóan nagy város! Vagy Isten tudja, hány város! A térképek 104 vagy 107 községről beszélnek az agglomerációban. Stéglitz (Steglitz) egy közülük, kb. 20 percnyi metró a belvárostól, illetve a belvárosoktól.

Mert ez a Kelet–Nyugat, hiába olvas otthon róla az ember, ide érve mégiscsak kísérteties dolog marad!

„Itt, Nyugaton”..., amerikai forgalom és ragyogás – és a gyorsvasúton tíz perc alatt otthon található magad az úgy 15–20 év előtti Pesten, Újpesten, Kőbányán – Kelet-Berlinben.

Először is jön a szemét, a rozsdá, az embermagasságú, fekete korhad, nyirkos, szennyes, tél végi gyom mindenhol. Lyukas kerítések. Elhagyott vaspályákon felnőtten is korcs körishusáng, ecetfa, ördögcerma. NDK-autók meg Dácsiák, otthonos Ikaruszok. Estére sötét utcák. A nyugati aluljárókban, állomásokon áruval tömött, oda beépített kiosztók helyett Keleten semmi vagy piszok. A piszkos földön, a sötétben, amelyet mi az utóbbi időben már csak Romániában járva láttunk, valamilyen száraz növényeket (nem füveket), használt holmijaikat áruló nének. Nem színes bőrűek és nem kínaiak vagy vietnamiak ázsiai csempészáruval, mint otthon, hanem német prolik; hivatásos közülük a „szovjet” távol-keleti árus, színes selyempárnákkal, szovjet zseblámpaelemmel és olcsó lengyel árukkal. Nem szépek Nyugaton sem az állomások, de Keleten egy ilyen téli estén, borzasztóak. Lezúzott fejlett ipari civilizáció. Nincs bennük semmi a chiricói steril, lélekemelő kietlenségéből. Nem elég elhagyatott, nem elég idegen. Közön-ségükre nézve félelmetesek. Nem az „alvilág”, ami nem látszik, talán még alább van, nem a részek, akikből akad itt is, hanem a betegek s a drogosok, akiket nehéz sokszor megkülönböztetni, kiszámítani meg végképp nem tudom őket. Hozzá még a kelet-berlini zsargon. Nem vagyok félős – sőt néha a kíváncsiságtól talán felelőtlenül is vakmerő –, de én, a szaros keleti, menekülök vissza innen sötétedéskor Nyugatra.

Innen nézve azután más akusztikája van a rádióból, tv-ből, újságból dőlő Stázi-örületnek. Az állandóan verklizett NDK-titkosrendőrség és ügynökeinek tettei egy-két napig érdekesek, ezek mellett az embernek az a fals érzése támad, mintha Magyarország a jog, a szabadság és a méltányosság hazája lett volna. Most épp a brandenburgi evangélikus egyháztanács elnökének, Stolpének Stázi-ügynöksége van soron, aki különben az egyházi mozgalomnak is egyik támogatója volt. A borzalmas, háború utáni nyomorúságos képpel együtt, azt hiszem, nem csupán sajtóhecc ez. A szerencsétlen, belső gyarmatosításra ítélt keletiek, az „összik” megfélemlítése ez a boszorkányüldözés. Különben sem kell sokat ijesztgetni őket. A gyorsvasúton, földalattin meg lehet őket arcról ismerni: riadtak, nyúzóttak vagy kurvások. Keleten kevesebb a színes ember. Néhány ázsiait kivéve mind németek. Nyugaton lengyeleket mindenhol hallani. A lengyel az utcán is külön egyéniség állandó kommunikációs készségével, míg a németek egymással sem beszélgetnek – különösen nem fennhangon. Sok a nyugati részen a török, a fekete, az egzotikus arc.

Bocsánat, hogy irkapapírra írok!

Cs. Z.

KEDVES ZS.!

1992. március 17.

Ahogy kezdek megszokni itt, úgy kezdenek benyomása-im is lenni.

Otthon nem érezni annyira, hogy háború után vagyunk, a megszokott pesti tűzfalak és az elhanyagoltság ellenére sem. Itt lépten-nyomon úgy érzi az ember, mintha Churchill itt nyomta volna el a szivarját a kontinens térképén, különösen a két zóna határán. A határ pedig mindenhol ott volt Berlinben.

A Stábiba menet a Potsdammer-Platznál, egy óriási préri kellős közepén szállok ki a városi gyorsvasútból, mintha fön, a hidegkúti vitorlázórepülő-tér közepén állnék. Ez volt ötven évvel ezelőtt a régi berlini belváros forgalmas kormányzati negyede, a második és a harmadik német birodalomnak belül rettegett, kívül gyűlölt hatalmi központja, amely majdnem maga alá temette az egész metropolist.

A gyorsvasút itt már mint „metró” a föld alatt, illetve most a préri alatt megy. A föld alatt pedig hiperurbanizáció. Nem akármilyen új divatú, hanem sok helyt százéves. Ez nagy élmény volt monumentális romjaiban harminc évvel ezelőtt is, és sajátos hangulata maradt mostanra is.

Igazi, régi, szögecselt vázú, bordó-sárgára festett, fapados villamos gyorsvasúti (S-Bahn-) kocsik, amelyek közt van olyan is, amelyet még a '36-os olimpiára gyártottak. Ezek a kocsik csak egyes, a harmincas években épült állomásokon, mint a Feuerbachstraße vagy az Olympia-Stadion kerülnek saját ízléskörnyezetükbe. A többi, korinthoszi vasoszlopos régebbi állomások még az S-Bahn gőzmozdonyos korszakából valók. Ebből valók a magas, fölül szellőző, elegáns, üveges átszállócsarnokok, s a néhol még a pályák mellett látható díszes, öntöttvas mozdony-vízcsapok. Jóformán minden hitleraj előtt itt járt ismerősünk még gőzössel járt, ha járt. Vannak „ganc modern” kocsik is, mint egy repülőgép – és per se hozzáillő, nem repülőtér-, hanem kázház-stílusú újabb állomások.

A régi, 1961-ben lezárt metró- és gyorsvasúti vonalak és „szellem-pályaudvarok” most élednek meg. Cementporosak, meszesen sápadtak, hidegek, szelesek, elhagyatottak még mindig. Éppen a Potsdammer-Platz a legkísértetiesebb mostani monumentális, hollywoodi német bunker-díszlet-szerűségével. A pusztá, háborúsán szennyes betonfalra mázolták a fekete, gót betűs állomásfeliratokat. Sivár feljáróban a ragyogó 1936-os olimpiakori belsőépítészeti kiképzés törmelékei. Még nem náci totalitárius, hanem modern, vakító fehér üvegcsenpe burkolat, korallszínű kerámia mennyezetszegélyek, és a grafikai bravúrral a fehér üvegfalra ragasztott fekete üvegfeliratok, a konstruktivista plasztikai igénnyel megtervezett, valamikor csillogó, fekete lakk-kézelős alumínium szalagkorlátok csirbe-csorba, ma is pusztuló maradványai. Ugyanez műanyagokból rekonstruálva, mint az Anhalter Bahnhofon, kiábrándító, a harmincas évek óta a földalatti, de általában a tömegközlekedés társadalmi süllyedésének esztétikai kifejeződése.

Különösen a gyorsvasút az, amely hosszú szakaszokon megőrizte a szépen, egyszerűen, de tartósan megépített századfordulói szakaszokat. S itt ér nap mint nap az, amit nem tudok megszokni.

E szépen gondozott, a felújított, a pesti Nyugatira emlékeztető állomásokról, a nyugati gazdagság takarékosan hagyományörző luxusvonatain, a felújított, automatizált, küllemre szögecselt karosszériájú fapadosokon átgurul az ember az élő ötvenes évekbe, az elhanyagolt hatvanasokba – Keletre.

A falak helyén, a prérin, az az érzésem, mintha ide a világ végén túlról, civilizációnk pusztulásán túlról tértünk volna vissza.

Otthon, úgy tűnik, mintha az ember a háború után a ré-

gi világbeli életét kezdte volna visszaépíteni – mint sok tekintetben ma is. Mintha közben mi sem történt volna, ott folytatja, ahol egyszer abbahagyta. (Miközben ennek a régi életnek annál is nagyobb értéke lett, mennél inkább szembeszállt vele a régebbi kommunista rendszer. Ez a szembenállás, *per se*, sokszorososan viszonylagos szembenállás, ugyanis sok tekintetben a kommunizmus képviselte az archaikus álláspontot.) Itt, velünk szemben, Nyugaton legalábbis, más világ kezdődött.

Nehéz megfogalmaznom a benyomást, ami két, jóformán szurreális képből tevődik össze. Az egyik az „amerikanizálódás”, mégpedig monumentális léptékben, a másik, az ugyancsak monumentális léptékű romhalmaz, amin az amerikanizáció létrejön, s amely, amint az átfestett kép alól a régi kép kihámlik, Nyugaton is állandóan előbukkan, Keleten pedig önálló életet él. Ezek külön-külön is nagyon szuggesztívek.

Az amerikanizálódás a '60-as, '70-es évek nagy gazdasági és szellemi lendületének volt a stílusa. Egy könyvtár a modern civilizátorok kezéből („stá-bi”): 100x70 méteres feszítávolságok az olvasócsarnokban, szellőzés és világítás hat emelet magasságból, lent kis pálmáligetek. Lendületes pillérsorok, s a hegyvidéki tágasságú térbe befüggesztett, azt tagoló betontálcák. Teljesen afunkcionális terek és elemek – ha ugyan a nyers affektus funkciótlanok lehet tekinteni –, amelyeknek az esztétikája olyan, mintha egy körzővel és vonalzóval készített műszakirajz-vázlatot véletlenül, kidolgozatlanul megvalósítottak volna. Minden emberfeletti léptékben. (Szegény Le Corbusier!) Aranyozott bádog (alumínium) kívülről, fehér márvány belülről. De úgy képzeld el, hogy 2-3 méter széles fehér márványdobogók futnak végig a csarnokban jobbra, balra, amelyek a statikát és az épületgépészeti berendezéseket rejtik magukba. (Manókenek sétálhatnak rajta a terem közepén.) Mert azért ezeket a szédületes betontálcákat is kell négyzetkilométer-számra tartsa valami, s nem lehet, mint a régi Széchenyiben, egyszerű keresztthuzattal levegőt cserélni és hőmérsékletet szabályozni, s neonvályúkból a fénymoslékot az olvasó nyakába önteni (a régi asztali lámpák helyett).

Az első reakció erre, hiszen nem ez az egyetlen ilyen „repülőtéri objektum”, hogy egy tehetségtelen banda kapott lehetőséget. De ez sem változtatna azon, hogy ezek az épületek egy másfajta világlátás termékei (voltak), akár a művészet és kultúra más területén. Ha valaki nem akar az addig klasszikusnak számító esztétikai normák szerinti szépet, harmonikusnak létrehozni, és általában olyan műalkotást, amely önmagában megáll, nem repül és nem esik sehová, és felrobbanása előtti állapotában is létjogosultsága van.

Évtizedek óta ez számomra talán az első igazán komoly kihívás esztétikai és világnézeti téren is. Lehet, hogy aki hamarabb túljutott Bécsnél, ezen hamarabb átesett, de nem hallottam még senkit beszélni róla. A régi „absztrakt”-konstruktivista avantgárral meg a Bauhausszal lelkesen, szívemből azonosultam, még ugyanerre a megrázó újdonságára is nagyon jól emlékszem – olyan mélyen fel-forgató érzés volt gimnazista koromban, mint az első igazi csók –, ahogy a „szabadvers”, Bartók és az atonális zene akkor még politikai értelemben véve is nagy, felszabadító lázadás volt. Ezt viszont nem értem, mert hiszen valószínűleg nem is megérteni kéne. Elfogott, mert nem lehet kikerülni monumentális léte miatt. S ha nem lehet megkerülni,

mint a Palé Liechtenstein ebből a korból való érzelmi szemétdombját, nem is tudom egyelőre megemészteni sem szellemileg, sem érzelmileg.

A másik kép a „romhalmaz”, ami sem nem rom, sem nem halmaz – legalábbis itt a „stábi” környékén –, hanem a tájnak a világ vége utáni művelési módja. Mert kinn a Grunewaldban „igazi” romhalmaz „Schuttberg”.

Kinézel a betontér egyik üvegfalán keresztül. (Az első emeleti kávézóból, ahol az öntöttvas vázas kávéházi márványasztal s a sarokdívány inkább bolhapiaci limlom, mintsem a meghittségnek akárcsak szimbóluma is lehetne. S mert ebben a környezetben csúnya, nagyon jellemző, hogy még itt sem lehet tisztán tartani!) Kinérvést tehát először is az épület szédítő léptékű nyulványai kereteznek mindent. A tálcákon, pilléreken geometrikus lyukak, párkányok, félelmetes magasságban tűzlepcsők, vashidak, toronymagasságba nyúló vészkijárat erkélykéje. És minden elhagyatott! Csak madarak szállnak körbe – nem rá, mert elenük elektromos drótot húztak ki minden lehetséges leszállóhelyre. Ennek élettelennek kell lennie. Azok fészkeket raknának rá, összepiszkítanak, kezdődhetne az egész régi világ előlrol.

Pár száz méterre egy háromemeletes, eklektikus városi ház áll a pusztaságban egyedül. Valamikor tűzfalai válllvetve álltak egy zárt utcában. Az utca nyoma még látszik, de körös-körül, amíg a szem ellát, négyzetes hálóba ültetett, 30-40 éves hársfaliget. A szürke fűben, mintha maga indulna el, mezeinyúl-csapatok legelésznek. Áttéved néha a szomszédos Tiergartenből egy-egy őz. A mókus, sün, patkány, görény, a nyest pedig még a szomszédos Iparművészeti Múzeumnak a Föld nedves sebeit idéző fényes márvány és gránit hegyvidéken is otthonos. Távol pedig, a fal helyén maradt glácison túl, az NDK-lakótelepek.

Nemcsak ilyen léptékek vannak. Kiskertek is vannak, Gartengemeinschaftok a töltések oldalában. Egy-egy házat szépen fel is újítanak régi formájában, de a kiskert, a sufni helyett leállított bármilyen drága utánfutó lakókocsival nem igazi kert már, a felújított ház meg új ház lesz. Berendezik, de nem lakják be a tereiket, mint ahogy abban a könyv-repülőtéri várócsarnokban (stábi) sem lehet elmerülni a finom, meleg szellemekben.

És ilyen a Freie Universität is egy régi hangulatos villa-negyedben, ahol a nyugati szövetségesek főhadiszállása volt, Dahlemben. Műrozsda burkolatú, könnyűszerkezetes labirintusok. A tetőn nem cserép vagy kátrány, hanem fű. Mintha ócskavas, háborús roncsok hevernének szanaszét egy elhagyott mezőn. Még vadszőlőindákat is futtattak föl rá. Gyermekkoromban ilyenek voltak háborús roncsokkal a rózsadombi grundok.

Cs. Z.

KEDVES V.!

1992. márc.

Mióta itt, a Freie Uni környékén szétnéztem, meg akarom kérdezni, nincs-e valami, pl. Tempus-pénz, amit itt könyvbeszerzésre lehetne költeni, hogy a tanszéki könyvtárat feltöltsük. Ez nem költői kérdés, hanem – meglehet, naivan – komolyan kérdezem. Sok kemény alaplű fél-áron...

Hogy mennyire állnak itt jól a keleti kapcsolatokkal?

I Saatsbibliothek.

Úgy érzem magam itt – lehet, hogy Münchenben nem így lenne –, mintha a Marsról jöttem volna. Az sem biztos, hogy van Magyarország! Fekete lyuk. Budapest éppen hogy csak nem Bukarest és Bulgária fővárosa, de diákokkal beszélgetve majdnem az. Én, hazai használatra, elég szkeptikusan állok az ezeréves magyar állammal szemben. Itt azonban, Otto Bauer 1967-ben írt kitűnő Kiegyezés-tanulmánya ellenére, a hagyományos osztrák álláspont van forgalomban, s ettől automatikusan kuruc leszek. Mi Mohács után nem létezőnk. Erdély egy örökös tartomány. A dualizmus valami magyar szemtelenség. (Nálam volt véletlenül egy aznap érkezett üdvözlőlap a BTM-ből.² A századvégi Körút-Rákóczi kereszteszövedés a New York-palota felé nézve, a régi Nemzeti háta mögül. A 68 utáni kritikus szellemenben a hallgató: az nem Pest, ő jól ismeri a Ringstrabét, ... Az ilyen típusú ember előtt, ami itt elég gyakori, hitelt csak úgy lehet szerezni, ha ráhagyom – ha bátorítanám is a számárságát, mint ahogy itt némelyik tanár teszi, túlságosan népszerű lennék, amire, szerencsére, nincs szükségem, engem nem pontoznak.) Azután jön a „vasfüggöny”, ami végre mindent helyreterez, ami mögött végre mi is keletiek leszünk, s már az „utolsó csatlósság” is feledésbe merül. (Többen azt hitték, hogy mi is a kisantantban voltunk.) A vasfüggöny kinyitása ennél fogva az itteni – itt Nyugat van! – felvilágosult diákfelfogás szerint csupán sanda számítás, amire Hornnak KB-ukája volt. A keleti németek tartják számon, azóta ambivalens érzelmekkel.

Történelemkönyv meg semmilyen sincs. A Fischer-féle intézetben csak Ránkira emlékeznek – nagy rokonszenvvel. A Kocka-féle konpendiumban, a háromkötetesben lévő tanulmányával azt kapták, amit vártak: Magyarországon nincs semmi. Innen nézve még égetőbb egy magyar társadalomtörténet megírása, éspedig angol fordításban, mert csak az angol könyv számít. Az egész vákuum ennek az orientációnak s a döbbenetes német kisebbségi komplexumnak a mellékterméke. (Szerintem ez van a keletre tévedt hangos német önbizalom mögött is.)

Talán ha hazamegyek, leülepszik bennem sok minden, ami ennek az „Európa-háznak”, s benne a Nagy-Németországnak az előérzetét illeti. Nemcsak magyar, illetve Magyarországról szóló történelemkönyvek hiányoznak itt, hanem jó német, illetve Németországról szóló történelemkönyvek is hiányoznak otthon – meg részben itt is, az egész nagyvonalú német társadalomtörténeti „hadiipari komplexum” ellenére. De azért elég nyomasztó az tudomásul venni, hogy itt azokat a kérdéseket, amelyeket mi egyenként partizánmódszerekkel érintünk csak, már tíz éve megírták magukról, esetenként két, három iskola változatában.

Ami a jövő „Európa-háza” árukkodik: a kelet-nyugati viszony – „belnémetben”. Erre nézve nagyon szerencsés itt ülni, éppen Berlinben – „az NDK fővárosában”. A tájékozódásban az én kirándulási mániám is közrejátszik. Akármerre megyek ki Nyugat-Berlinből, az NDK-ban vagyok. Ez pedig minden hétfői szürreális élményem. Az S-Bahn-nal félóra alatt otthon vagy a hetvenes években. Itt ezt nem szeretik hallani, de azért mégsem egészen ez az igazság. A vidék nálunk, az a benyomásom, mégsem ment annyira tönkre a nyolcvanas években, mint itt, és borzasztó ócska ipartelepeink is magukon hordozzák a nyugati kapcsolatok (és kölcsönök) nyomát. A kisvárosok többsége pedig az elmúlt évtizedben is fejlődött. Itt viszont úgy néznek ki, mint Kelet-Szlovákiában. Egy Ikarusz busz Nyu-

gat-Berlinben feltűnő ócskaság, Köpenickben, félórára a Friedrich-Strabétól, még a Nagy-Kelet-Berlinben egy rendezett állapot hírnöke. (Egy valamikori, olyan módon rendezett állapoté, amilyen módon az akkor errefelé szokás volt.)

A kelet-nyugati kontraszt nem enyhülést hozott a nyomorúságban, hanem egy nagyon nehezen elviselhető új viszonyt. Most már itt is állandó téma, különösen az „új szövetségi államok” (Ost) hírközlési fórumain, hogy a nyugatiak gyarmatosítóként lépnek föl Keleten. A piac piac. De a szöveg hozzá olyan borzasztóan igazságtalan, erőszakos, undorítóan moralizáló, mintha az a szerencsétlen keletberlini proli találta volna föl a fasizmust is meg a sztálinizmust is, és ha keleti, feltétlen Stasi-ügynök is kellene legyen – miközben (bevallottan) a Stasi-gépezetet a kis spicikkel együtt ugyanúgy átvették a nyugatiak, mint otthon a mieink, múltjukkal jól sakkban tartva őket. Az egész hisztéria nyilván egy megfélemlítési gépezetet olajoz csupán. A keletnémetek ugyanúgy megfélemlítve élnek, mint az alkotmány menekültügyi passzusának módosítása, a módosításról szóló parlamenti viták nyomása és bizonytalansága alatt rettegő idegenek, például a török meg a lengyel buszvezető, aki már itt született, törökül (lengyelül) sem tud.

KEDVES. V.!

1992. máj. 12. Berlin–Steglitz.

Borzasztóan gyorsan telik az idő. Az első hetekben nyugodtan olvastam. Meg akartam tudni, mit lehet kezdeni itt, német anyagban, avval a feltevéssel, amit ti jól ismeretek. És bizony itt sokkal kifejezettebben, alkotmányosítva, a modern polgári magánjogba forró vassal bevasalva megtaláltam minden magyar feudális specialitást. Csak a német, illetve a szent Német-Római Birodalmat kell szétzedni, mert Németország nem egy ország, hanem egy birodalom. Mindig is volt egy nyugati (északnyugati) és egy keleti rész: azok az államok, amelyek a code civillel („code Napoleon”-nal) léptek vagy préselődtek a régi Reichbe 1871 után, a többiek pedig még igen sokfélék. Nagyon boldog vagyok, hogy éppen Kaelbe fogalmazta ezt meg – sajnos az enyémmel is sommásabban –, úgyhogy, legalábbis ezzel, semmiféle kapukat nem kell döngetnem. Kevésbé lelkesít az, hogy éppen Kaelblék azok, akik a leghatározottabban szószólói az európai egyesülésnek (értsd: nyugat-európai), s a dologban nem a (történeti) széttagoltságot, s egy finomabb, pontosabb elemzési lehetőséget látnak, hanem csupán az aktuálpolitikai lehetőséget, a németiség (értsd: a nyugatnémetiség, a „wessik”) nyugat-európaiságát.

Emögött, miközben nagyon kulturáltan és széles látókörrel teszik, módszertani és szemléleti gyengeségek (vagy talán inkább stigmák) húzódnak meg. Ők már – vagy még? – mind a helyükön vannak társadalmi reális helyzetüket, osztály-réteg-rendi öntudatukat és társadalomtudományi szerveződésüket tekintve. A munkásosztály helyett a közép-osztály prófétájának, jó öreg Fritz Mahrbachnak gyermekei, gyanútlan „mezonisták”, a sikeres német Mittelstand háború utáni képviselői – ahogy ezt Charley szép türelmesen kiszámolgatta a Kocka-féle háromkötetesből –, azaz újabb „Bürgerek”. Itt ülnek Brandenburg kellős közepén, és a paraszttal, a múlt században még itt is a nép

² Budapesti Történeti Múzeum.

nagyobbik felével, nem tudnak, és nem is akarnak semmit sem kezdeni.³

A tübingeni antropológusokat egyszerűen vidékies folkszkundlereknek tartják – Bausingert is, hiába igyekszik magát polgári magaslatokra tornázni, például a (polgári) kalapviselőtről szóló szép, szellemes cikkével.

Kicsit úgy érzem, hogy helyettük dolgozom, mármint a német történészek helyett. Erre volt már példa, a szociológiában, Mannheim Károly esetében. Mannheimre egyébként is nagyon sokat gondolok, és néhány posztumusz kiadott írását is összeszedtem. Azt hiszem, de lehet, hogy csak én vagyok egy brosúrával lemaradva, őt sem ártana fölfeleznünk magunknak. Erről egyébként itt nagy gonoszul hallgatok. Ha őt említeném – például az ő kultúraelméletét, miután én a foglalkozási osztályozásba is belekevertem a műveltséget –, helyreállna az egyensúly: Já! Nem Weber, hanem Mannheim! Mert az magyar. S akár így van, akár nem (mint ahogy nincs!), nem akarom mások keresztretjvényeit megoldani. Fischer, már amikor megérkeztem, nagy izgalommal kérdezte, kinek a tanítványa vagyok. Nagyon elszomorodtam, mert úgy szeretnék – szerettem volna – valakinek a tanítványa lehetni.

Közben egy nap voltam a „Zunft”-nál is! Ezek nem Max Weber proféta, hanem a jó Meinecke történész nemzetsége. Az elbai szláv népek kora középkoráról van szó. Körülbelül úgy, ahogy Győrffy György a honfoglalás utáni magyar törzseket beosztogatja, forráshelyekkel azonosítgatja. A „Germania Slavica”. Ahogy ők becézik, mert Tacitus itt a későbbi porosz-brandenburgi részekben még nem talált volna germányokat, nem is ért el ideáig az ő Germániája. Inkább „Slavia germanica”-ról beszélhetnénk német eredmények szerint is, még a középkorban is. Ezen jól el lehet viccelődni, a sulykot odáig vetve el, hogy azért néz ki az „Ost” úgy, ahogy kinéz. Itt is ott ült az asztalfőn az Allah utáni harmadik személy – tényleg, mint Győrffy György, pirospozsgásan, csokornyakkendően –, szelíd, de eltökélt kék szemekkel, a nagy mester bölcs, didaktikus jóindulatát árasztva magából. Az agák atyamestere. Odaát, a tudományos történészeknél is feltétlen tekintély, de azt újvilági lazassággal, önként, mintegy „szerződészerűen” kell előadni, illetve respektálni, és nem lehet rájátszani.

Itt a Zunftnál mindjárt látszott, hogy onnan jövők. No, ez egyszer nem hogy Keletről, hanem hogy „céhen” kívülről. Én voltam az egyetlen farmernadrágos. De kilestem, hogy az asztal alatt a fiatalabb ellenzékiek – mert itt is, meg ott, Weber honában is, mindenkinek saját ellenzéke, baloldala van – fehér teniszszoknit húztak, ami botrány, annál is inkább, mert nem sportcipőbe húzták, hanem a rendes szolid, barnás vagy vöröses, vékony talpú, divatos bőrcipőbe. Mert ezek nem a Schnellbahntól loholtak ide fel, egy igazán nagy nagypolgári, dahlemi (másik) villába. (Akinnek nem telik rendes kocsi, ne adja a fejét széptudományokra!)

³ „Hogy a dolgot jól megértsd, ne juss téves, netalántán a dolog jelentőségét túlonúl felnagyító vagy túlságosan csekélyre becslő következtetésre, el kell mondanom neked...”, hogy itt „der Kocka” Allah után a harmadik, s aki Kockával vitatkozik, Weberrel, a profétával vitatkozik. Ezt pedig nemcsak illetlen, de egyszerűen nem is lehet tenni. Komolyan nem! Mikor egy-két alkalommal megkockáztattam – pesties impertinenciával –, hogy Weber a múlt századi protestáns Mittelstand polgármifoszájának összefoglalója, gyanús lettem. Mióta itt vagyok, nem nevettem ilyen jól, mint leveled olvastán, elképzelve Kocka megdöbbenését Pesten, mikor Charley a szemébe felelte a háromkötetes Bürgertumról, hogy „a keletiek azt írták, amit ő akart kihozni belőle”.

Én sokat tanultam itt (sokat?, valamit: például többek között nem tudtam, hogy a „vandál” és a „vend” összefügg és idevalósi...), szeretek is ilyen dolgokat olvasni. De az teljesen világos volt, hogy ezek a „céhes történészek” történészként, ma és itt, a hódító germán romantikával azonosítják magukat – sok köztük idegen, s szlávos nevekkel (volt jelenléti ív). Az előadó is az itteni Győrffy „istállójából való” (sic!) famulus neve is Lübke, saját bevallása szerint is kasub származású.

A mai Germánia, ez a benyomásom, s nem állok vele egyedül, olyan tekintélycsoportokból áll, mint kicsiben a történésztszadalom. A tv-ből, rádióból, az újságból is az derül ki, például Genscher és a hadügyminiszter, Lambsdorf távozásakor, hogy a pártok is ilyen „istállókból” épülnek föl. A vezérrel az egész veszélybe kerül. A nagy „Zunft”, a Bund(esrepublik) is ilyen, ahol Kohl nézi mindenki. S az egész, mint egy evangélikus vasárnapi iskola, állandó lelkizésben van. Ez van a „Stasi”-ügy mögött is. Borzasztó blamázs az egész hitközségre nézve, s a Stázi-ügynek sincs evvel szemben individuális álláspontja – ezek nem Kálvin, hanem Luther követői. Tényleg komolyan veszik a kelet-nyugati, s általában – és ilyen azonosulással – a nemzeti egyesülést.

És ezek a ronda, derékszögű fenyőerdők, mikor otthon már nyílik a kakukkfű, és Duna-szag van, és...

Üdv: Z.

K. ZS. ÉS M!.

1992. máj. 23. Berlin–Steglitz.

Aki ide kijön a Havel-partra, az itteni Rómaira, az tudja csak értékelni azt a keveset a valamikori régi dunai paradicsomból, ami még megvan. Berlin környéke, Brandenburg, egy nagy homokos síkság, amin két folyó, a Havel és a Spree kanyarog. Néha otthagyták medrüket, és egy csomó kis tavacsát, dombocskát, szigetet hagytak hátra. A régi medrekéből még csatornákat is építettek, így Berlinben mindenhol van egy kis víz. A Havel-part nem szabályozott, egyenes, mint a Dunáé Pestnél, hanem öblös, szigetes, néhol olyan széles víztükörrel, mint a Velencei-tó, vagy annál is nagyobb. A partokon, ahol nem építették be, mindenhol sűrű, ültetett erdő van. Az utak ezekben az erdőkben többnyire nem kanyarognak, mivel nincs hely, hanem nyílegyenesen futnak az erdőkön keresztül. Ez először nagyon zavart. Órák hosszat egyenesen menni unalmas, még erdőben is. Ráadásul ezek nem túl szép erdők, hanem – különösen „odaát” („drüben”, ui. Keleten) – sorba ültetett, tiszta erdei fenyőerdők. Itt a Havel-parton szerencsére tölgyesek is vannak. De itt sem hagyják a kis fattyúfákat is kinőni, hanem kivágnak mindent alulról, és a vágmányt, rőzsét is sorba rakják a fák tövében, mintha kerítés lenne. Ettől az erdők alja nem szép zöld, virágos, bokros, szedres, málnás, kakukkfűves és más szépségesen gazos, hanem fekete, száraz gallyakkal teli.

Az a szerencse, hogy ez a homoktenger, ami az erdők, mezők meg a városok alatt is van, mindent elnyel. Elnyeli a sított is, a háború utáni félelmetes mennyiségű romot, épülettörmelékét is. A város körüli úgynevezett „Schuttberg”-ek „sitt”-ből, törmelékéből, akkorák, mint a hidegkúti Vöröskövér és a reptér körüli dombok. Ezeket befűvesítet-

ték, szánkó- és sípályát ültettek rájuk, de azért ahol kimosa tavasszal az eső, kilóg egy vasgerenda, egy lépcső. Az erdei utakat is sittel szórták föl, úgyhogy téglatörmelékek, salakosak, ahol még nem nyelte el őket a homok.

A Havel-part is ilyen. A hattyúk úsznak meg vadkacsák a szép tiszta vízben – amiről mesélni fogok még –, és a tó, vagyis a folyó feneke tele van téglatörmelékekkel. Különben nagyon gondosan kezelik a partot. A nádasokat visszaültették, a víz felől is, meg az erdő felől is elkerítik, hogy ott ne zavarjon se hajó, se ember. Úgyhogy aki nem gyalog jár, márpedig itt nemigen járnak az emberek gyalog, nem látja meg a szépséghibákat a szép, ápolt tájon. Egyszer megőrültem, hogy nini, egy szép Havel-kavics! Föl akartam venni, s egy eltemetett betontömbben volt – ami alatt könnyen lehetett egy egész bunker is.

És mégis, azért szép az erdő így, hogy forrón besüt a nyári nap, ragyognak és lélegeznek a friss lombok. Madárdal. A sötét erdő alján pedig talán még varázslatosabb a csokros harangvirág, a hölgyalmá, a zsályá.

A Havel-part ugyanúgy a berlini vízművéké, mint otthon. A csapból nagyon jó víz folyik, de nem tudom, honnan veszik – nem klórozott. Ezt is biztos a homok szűri meg a föld alatt, a kutakban. Egy biztos, hogy nem a Havelből veszik a vizet, mert ma megfürödtem, s ez nagyon nagy csalódás volt. Olyan büdös, vegyszerszagú a kristálytiszta víz, hogy egyáltalán nem volt kedvem benne lubizkolni. Most körülbelül olyan meleg, mint a Duna nyáron. De az ittenieket a hideg sem zavarja. Már hetek óta tele volt gyerekekkel, mikor még tíz, tizenöt fokos volt. A kis németek benne ültek, pucéron játszottak órák hosszat.

Az emberek nemigen járnak gyalog!

Mindenhol betonutak futnak, tele gépekkel, állandó zúgó rohanásban. A németeknek nemcsak sok és jó autók vannak, de alaposan ki is használják őket. Fék helyett is gázpedáljuk van, ami meglátszik az útpadkán kiterített állatkákon, s az útmenti fák lombzatán is. Az erdőben is ezt hallani: a város körüli autópályák és vonatok robogását. Télen, amikor még nem voltam tisztában a térképpel, azt hittem, a fenyők zúgnak a szélben, kilométerekre a város-tól. De a fenyőzúgást túlobogja az autópálya.

Aki éppen nem autózik, az biciklizik vagy lovagol. A bicikli s a lovas nem kevesek passziója, hanem tömeges mozgalom. Semmi különös nincs abban, ha az ember a Grunewald vagy más állomásnál kiszállva a gyorsvasútból, az aluljáróban lovasokkal találja magát szemben.⁴

A kerékpárosok, kijebb a lovasok teszik játékosá, „egészséges”, békebeli hangulatúvá (a volán mögött ülők számára) az automobilizált utcákat. Mert különben a mindenütt kiépített bicikliút a nem idevalósinak veszélyesebb, mint a már többé-kevésbé megszokott autóforgalom. Valahogy átvergődik az autóúton, végre a járdán van, s a háta mögött megszólal egy biciklicsöngő. Alig tud elugrani, a bicikliút van az útszélen, nem a gyalogjárda. Mivel pedig a belvároson kívül viszonylag kevés a gyalogos, a biciklisek is rohannak, majdnem autósebességgel, hiszen többnyire autós ül a nyeregben. Agresszívebb, mint a volán mögött. A túl közel került gyalogoshoz ütközőként feltartott cipőtalpakkal közeledik. A kisebb utcákban, ahol nincs bicikliút, a járdán, benn, az egyetem épületei között, sőt az erdei utakon is kikényszerítik az elsőbbséget. Ha nem aka-

rod, hogy letiporjon, neked kell vigyáznod magadra. Rájöttem, hogy az erdőben a gyalogosnak jobb a kerékpárutakhoz hasonlóan kiépített lovaslőút, mint a gyalogút. Ott nem tudnak jól biciklizni, mert a lovak patája fölkapálja puhára a homokot, s elsüllyed a biciklikerek. De a felkapált út szélén van egy keskeny, füves földhányás, amin nagyon jól lehet menni gyalog. A lovasok, ők az előkelőbb kirándulók, s valóban kedvesebbek, figyelmesebbek is általában. Például köszönnek is az embernek, míg a biciklis köszönés nélkül, csúrhéban legázol. Érdekes szociálpszichológiai manőver Berlinben gyalogosnak lenni.

A vízen sem járnak gyalog! Van kielboot is, de az már majdnem gyaloglásnak számít. Skiffet egyet sem, regattát annál többet láttam, amit egy magyar még versenyszámként is gályarabságnak tart. Viszont tele van nagy hajókkal a Havel majd' minden öble és szigete. Vitorlás a legtöbb. Olyan nagy tengeri hajók, mint amelyet a Svábhegyen építenek. Innen azután a gazdagabbja, de nem kell hozzá nagyon gazdagnak lenni, hajóját is utánfutóra teszi, mint a Dunán a nagy motorosokat, és elmennek valamelyik meleg tengerre vitorlázni. Velük van tele az összes földközi-tengeri kikötő – a parkolók pedig a nagy német kocsikkal.

A legkísértetesebb Havel-parti élményem az volt, mikor még márciusban, amikor itt még tél volt, elkapott a parti erdőben egy hóvihár. A vihar előtt csak egy kicsit süttött ki a nap, s már kibontották a vitorlákat. Zuhogott a viharban a hó, suhogtak és recsegtek a fagyos vitorlák, de tovább hajóztak. Ez, azt hiszem, még olyan hajósok is, mint az öreg Gillemót Laci, sok lenne.

Kedvenceim azonban a motorosok!

Külön társadalom. Nem a biciklisek, hanem ők állnak szociálisan a gyalogosok – mert ilyenek nagyon is vannak! – s az autósok rendje között. Az a szerencsém, hogy pont ott van hagyományos berlini találkozóhelyük, ahol én a Havel-től vagy a kisebb sétákból jövet kibújok az erdőből, a nicolas-see-i autópálya-bejárónál. Hogy találkozóhelyük van, önmagában véve is konstituálja őket. A találkozóhely egy kisvendéglő és a parkolója előtti széles járdán, és a biciklisávon alakult ki vagy kétszáz méter hosszan. Szombat-vasárnap az út széle s a bicikliút is tele van, sorban, amíg a szem ellát, élére állított motorokkal. A vendéglő pultjával kifelé néz. A motoros leszáll, eszik-iszik állva előtte – nem sört! Szemmel láthatóan megbeszélőnivalója is van itt, s aztán megy tovább. Az egyikről az este kiderült, hogy innen az autópályán éjszaka, egyhuzamban éppen Genf-be ment – per se Harleyval. Hogy mi mindennek lehet itt csere- és találkahelye, jobb bele sem gondolni! Van azonban itt családias minigolfpálya és grillsütő is, úgyhogy a motorosok a kertben partykat, népes ünnepségeket is tartanak.

Vannak természetesen úri motorosok, külön úri fiúk és úrleányok párzasi korszakban, s hendikepesek, például elváltak (mint házigazdám, aki minden tekintetben tipikus és régi úri motoros, s akitől sok mindent tudok rólok). A fiatalok mindig a legdivatosabb, új, japáni és német (BMW-) motorokon jelennek meg. Ezek is mesések. Mint a pávák, forognak a szépen kilakkozott, vagyont érő fontos szörnnyetegekkel, mindenféle rafinált bádóg és műanyag szélvédővel és tartályokkal díszített gépköltelemenyekkel. Maguk is állig beöltöznek bőrruhákba. Fantasztikus sisakjaik vannak, és párosával járnak. Hátra a hölgy. A hendikepes idősebbek gyakran fiatalabbkori nosztalgiamotorjakkal. Közülük olykor otthon is látni egyet-egyet a Balatonnál vagy a római-parti kempingben.

⁴ Mert ez olyan ország, ahol a préri közepén is aluljárók vannak, nem sorompók. Az erdőből a tópartra a békák is aluljárón át mennek párosodni a tóhoz.

Külön társaság a motorszakértőké („motorbuziké”), akik a motorból, motorosokból élnek. Versenyzők, technikusok és kereskedők. Ezek nem a legszebb motorral járnak, de a legkülönlegesebbel – vagy avval, amit éppen „szakértő kézből” egy gazdag baleknek méregdrágán el akar adni. A leggyorsabban, a legnagyobbban járnak, amelyiknek a márkáját sem igen ismerem. Mindig van köztük egy sztár, akit körülvesznek. Mind férfiak. A sztárok szőke barátnői sportkocsin tűnnek néha föl.

Vannak azután régi motorosok. Ezek múzeumi motorokkal járnak. Olyanokkal pont, mint amilyenek a Közlekedésiben a csarnokban vannak kiállítva. Ezek között a (nemzeti) elit a régi BMW, ősrégi, világháborús oldalkocsis motorokkal. Csak éppen a gépfegyver hiányzik róluk. Ezek régi öltözetben vannak. Fényes, fekete és barna bőrsisakokkal és kerek lyukszemüvegekkel. Ők családi motorosok. Az asszony ül az oldalkocsiban, háta mögött a csomagtartóban az elemzősiáskosár. A gyerekek – olyan korúak már, mint mi – külön múzeumi motorral. A házias asszonykák etetik a kosárból a családot, a férfiak atyafiságosan szerelnek, suvickolnak, fényesítik, lakkozzák a család büszkeségét, az ócska, motoros paripát. Nem tesznek rá új alkatrészeket, még a régebbi MZ-re sem, inkább a régít maguk megcsinálják, így a régi motorosok foglalkozási-társadalmi karakterét is ez a képességük lövi be.

A motorosokon belül a kedvenceim az előkelő, romantikus motorosok, az amerikai motorosok – tisztelettel és szeretettel kell kimondani a motor nevét is:

HARLEY-DAVIDSON.

Külön helyük van a placccon, természetesen! (Legközelebb a kolbászütőhöz!) Kopott, lehetőleg egy Régi Nagy Motoros levetett vagy örökölt bőrruhája illik a komoly, hitteles motoroshoz. Nem fényes, fekete ruha, hanem rojtos bőrköpenyeg, mint az indiánoké (a filmekben). A motorokon is patinás, rojtos bőrtűzők. Amcsi feliratok nikkelezett vagy aranyozott, de a legelőkelőbbeken szinte már olvashatatlanra kopott réztáblácskákon. Vannak itt is tetőtől talpig nikkelezett gépek, de ezek mögött a keleti ösztön ügyetlen detektíveket sejt. Az igazi Harleynek kékre, fekete tere égett a kipufogócsöve, tiszta, de rafináltan kopott, s annál előkelőbb, minél régebbi, lehetőleg a daliás hatvanas évekből, és egyenesen a tengerentúlról átszálltva. Itt egy kis rozsdá sem szégyen. Az amerikai motoros – itt legalábbis – nemigen hord bukósisakot, hanem mind a férfiak, mind a nők vállig érő hosszú haját lobogtatnak. Ez hozzá tartozik a dolog stílusához, mint a fekete, gorombább, nem „szelíd”, skinhead motorosokhoz a kopaszság – egy másik társaság, akik azonban nem itt gyülekeznek.

Az öregebb Harley-sok külön gubbasztanak. Szakállasok, és nincs ilyen hosszú hajuk. Hiszen ez a nagy lázadó motoros generáció, a ma ötven körül járó évszám. Ez még nem réteg- (osztály-? rend-?) specifikus, éppen ellenkezőleg, ők szelíden lázadtak az agresszív osztálytársadalom ellen, nem rendezkedtek be, talán nem is sikerült berendezkedniük benne.

Magáról Harleyről meg csak annyit, hogy élményszerű. Férfiasan nyers, kicsit csattogó Harley-hang. Minden japán gyár ezt másolja, rájöttem. De ezek fáradt másolatok, finom, kulturált, dekadens műszerek. Az igazi Harleyt messziről megismerni, és messziről lehet hallani. És az az igazi, amikor három-négy gép rácsap az autópályára. Helyből, egy keréken indulva, két másodperc múlva szással. Nincs az a szimfonikus zenekar, amely egy ilyen quartettel felvehetné a versenyt. Lobognak a köpenyek, a hajak, és

előttük a (máshol elérhetetlen) teljes élet és szabadság. Az igazi Harley-lovag, vagy egyszerűbben csak a Lovas, egyedül jár. A motoron, az igazi Harley-n nincs is hátsó ülés. Itt a nők is egyedül hajtanak. Mindenki a saját életét viszi a vásárra.

És milyen élvezet, amikor a Lovagok a kolbászosbódéhoz támaszkodó sorfala előtt egy magamfajta öreg történésszögről csavarra végigbongészi ezt a fejedelmi gépet – az ő fejedelmi gépüket. A mások csodálatától még nő a szabadság élvezeti értéke.

Cs. Z.

KEDVES K.!

1992. máj. 26. Berlin–Steglitz.

Bizony rám férne, hogy valaki az otthoni dolgokról meséljen valamit. Ma bementem a Magyar Kultúra Házába, a Karl Liebknecht-Straßéra. A lengyelek s a bolgárok ott maradtak üres, modern palotáikban az Unter den Linden-n, szemben az elefántfar nagyságú buksi Lényinnel, a volt Szu-nagykövetséggel, és vegetálnak. Lemezért mentem, mert Hoffmannékhoz megyünk Sziszivel egyet kirándulni Salzburg környékére, s az a szokás, hogy ilyenkor viszek valami eredetit s magyart, például Telemann Tafelmusikot. Itt kaptam – ma, 26-án – egy friss, 21-i Magyar Hírlapot. Ez a viszonylagos magyar kulturális prosperitás is olyan, mint egy sivatagi utolsó postaállomás. Olyan magyar eladónőkkel, akik az itteni, kelet-berlini külvárosi köznyelvet valahogy megtanulták feleségként, s aki be-megy, mindjárt kompromittálják vele a magyar kultúrát. Olyan a lap, mintha februárban írták volna. Parlamenti éretlenkedés, Bős–Nagymaros, Gombár Csaba nem nyilatkozik (még most sem, mint februárban sem, pedig akkor ki akarták lökni), Kornai Jánost a közgázon díszdoktorrá degradálták...

Két nagyon tanulságos eseményen vettem mostanában részt: az egyik az én előadásom volt, amivel sikerült – meglepetésemre – meglepnem az itteni grémiumot, a másikról épp most jöttem haza, Kaelble bemutatkozó (vagy beiktató) előadása volt a Humboldt-on: az európai integráció társadalomtörténeti gyökereiről.

Az enyémmnek mindjárt az elején az volt a csattanója, hogy újat mondtam nekik avval, hogy a múlt századi (nagyobjektív) foglalkozás-statisztikák leginkább a készítőik polgári liberális és nemzetközileg is kialakult társadalomfelfogására szolgálnak forrásul. Polgári középosztályi kultúra, polgárokról, polgároknak. Az ittenieknek semmiféle önreflexiójuk nincs. Hiszen ez az ő töretlen műveltségük is. Ugyanaz a középosztályi-értelmségi elfogultság, mint az én statisztikusaimé. Mivel csak a főfoglalkozást és főleg az ágazati statisztikákat hasonlítják össze időben és térben, ki sem derül nekik, hogy a mezőgazdaság is üres és tagolatlan, meg a tulajdonképpeni szakmákkal már nem jelölhető értelmiség és burzsoázia is eltűnik. Tehát éppen csak egy polgári középmezőny aprózható föl ipari és néhány tucat értelmiségi szakmával. Ezen belül az iskolázottság a morális alap és mérce a mozgásra is, meg a társadalmi állás igazolására is. Ez még az ipari korszakban is csak szűk harminc százalék, itt a dicső Preußenban is. A fiatalabbnak tetszett, Kaelble csodálkozott, Kocka, mint ahogy Berend tette volna, úgy csinált, mintha nem értette volna.

Ma pedig Kaelble a Humboldton. Európai integráció. Négy elkülönítő ismérv a többi később iparosodott fejlett régióhoz (USA, Japán, Ausztrália – ezeket emlegette):

1. Az európai családszerkezet kialakulása a 13. századtól: kicsalád, önálló egzisztenciára nőülés, sok nőtlen és nem férjezett ember, bensőséges, zárt családi élet – Mitteraurer nyomán, az ő említésével, de a családfői despotizmus nélkül, amit itt valaki a hozzászólók közül (női száj) ellene is vetett a demokratikus alapokhoz hozott „Argument”-nek.

2. Az ipari foglalkozási arány magassága a többiekhez képest.

3. A „zárt társadalmi miliók” kialakulása, ugyanis mindenekelőtt a polgárság, azután az értelmiség és a beamterek (Wirtschaft- és Bildungsbürgerek – bár ezt ő nem nevezte így, mert már a Humboldton van, nem az FU-n, Kockánál).

4. A konzumkultúra kialakulása és egységesülése. Erre az „Argument” a sajtóféleségek elterjedése volt – ami egyébként nekem különösen szívügyem! –, hogy a legspeciálisabb francia sajtót is megkapni a Leipzigerstraßen. (Nem hülyéskedek!)

Nem szakmailag akarom végigbogarászni ezt a nagyon lapos dolgot, ami nyilvánvalóan nem is szakmai célzatú, hanem az európai integrációs felfogás szempontjából érdekes, a jövőre és a politikára nézve. Ez az itteni Euro-lobby színskálája. Mint egy ofszetnyomás félig kész lapja, csak azokkal a színekkel, amelyek beleillenek az ő színvakságukba. Először is: a tömbök a világban. Mert van és volt kontinentális amerikai integráció is, meg van éppen Japán körül távol-keleti is, nem is szólvá arról, hogy van és marad ott is még egy makacs Kína, mindenféle falai mögött. Tehát az egész egy ilyesfajta világban „modernizálódik” (még mindig, mert ez itt még mindig varázsszó) és „demokratizálódik”. Azután következik ennek a (világ közepe) Európának a határa, ami a politikai doktrína sikeres historizálása révén a Lajtáig tart legfeljebb: családmodell, ipar, bourgeoisie. De Kaelble kedves ember, s mikor meglátott ott feszengeni engem, aki épp ki voltam akolbólintva ebből az európai mennyországból, az egész auditorium előtt tett egy gesztust a magyarok (és a csehek) külön európaiságá javára. Lehet bár, hogy kiábrándító lett volna, ha ezt meg kellett volna indokolnia, de azért például megírnánád, hogy áll a sajtóválaszték a Kiskörúton!

Azután, *per se*, sok kellemetlen (és naiv) kérdést kapott: hogy az ipari fejlődés is szépen átvándorolt az óceánokon, s most már onnan vándorolt vissza, hogy a konzumkultúra éppen nem európai, hanem amcsi és multi, meg hogy a tömegkultúra is amerikai az ötvenes évektől kezdve, s hogy a Maastrichtot sem akarja senki Európában egy szűk üzleti és értelmiségi eliten kívül – pár hete közölt felmérés alapján –, és hogy az ipart továbbterjeszteni nem lehet, ami ugyanis integrált eddig, illetve az ipari lobbyk... De ezek a professzorok már rég nem tudományt vagy „empirisch orientiert” futurologiát akarnak csinálni, hanem valamelyik érdekcsoporthoz szegődve egy busás brüsszeli irodát, követséget, legalább párizsi vagy londoni német, vagy euro-intézet-igazgatóságot. Kaelble is elég intelligens és rutinos pasas, hogy mindent szépen kisimítson – például azt, hogy ez az „ösi” kulturális közösség nemrég mászott ki egy innen indult világháborúból. Mint egy jó kisvárosi Pfarrer, aki mindig a békét keresi, akinek nem kell magára vessen.

Mi pedig, mit is tehetnénk, mint hogy ide „zárkózunk föl”. És mi van a Lajta és a kínai fal között megint? Megint

lesz Jagelló-Európa? (S ezeknek ellenére nem fog sikerülni, hogy integrációs hitemről letérítsenek!)

(A hagyma héjai: Kalifornia és a keleti part között, a „tengeren” innen és tengeren túl, a Rajnán innen és túl, az Elbán innen és túl, az Ennsen (az óperencián) innen és túl, s akkor jön még csak Lajtán innen és túl. És ki tudja már Ciszlajtániában, hogy mekkora a különbség a Dunán innen és túl?)

Üdv. Z.

És micsoda szivarkultúra (ez is töretlen folyamatossággal, akárcsak a Mittelstand-öntudat), ha erről fogalma lenne Kaelblének! Ez azért mégiscsak lelkesítő kilátás a felzárkózás útján!

KEDVES ZS. ÉS M.!

1992. július 4. Berlin–Steglitz.

Betétmese. A fele igaz. Képzelték el...

Amikor tavaszodott, a hétvégi gyalogláskor mindig figyelttem a vaddisznók nyomát. Nem szerettem volna megint egy farka közepében találni magam, amikor malacok vannak. A vezérkan ilyenkor különösen sértődős. Nyomot sokat láttam, disznót azonban egyet sem. Mind a múlt hét egyik napjáig, a Havel-partról éppen hazafelé jövet.

Az óra szerint már estefelé járt volna az idő – hat, fél hét körül –, de itt, északabbra az esték június végén még hosszabbak, mint otthon. Este 11-kor még épp hogy lement a nap, és az éji sötét csak egy-két órát tart. Hét körül tehát egészen délutáni fény volt még. A madarak azonban készültek már az estére, a fészükre. Egymásnak felelgettek. Szárazság, ahogy a levélben írtam. A völgyben, ahol a poros, forró homokos út vezetett, az erdő gyantás fenyőillata keveredett a száraz füvek szagával.

Egyszer csak mintha kisgyerek sírt volna, nem messze az úttól, egy bokor irányából. De semmit nem lehetett látni. Ahogy kutatva mentem a hang után, egyszer csak egy úti menti vízgyűjtő gödröt látok, s benne egy poros vadmalacot. Nem volt már egészen kicsi, csíkja sem volt már. Körülbelül 50-60 centi hosszú, a farka sem volt göndör. Ug-rálva, kaparva igyekezett kijutni a gödörből, de annak folyékony, száraz, homokos pereme mindig beomlott, s ő visszacsúszott. Jó ideje vergődhetett már itt szegény, mert még a szeme pillája is csupa por volt. Pedig nem is kellett több segítség a sekély gödörből kijutni, mint egy kicsit a riadt, soványka állat feneké alá nyúlni. Amilyen riadt volt, hisz' tőlem is félt, mégsem futott el, amint kiugrott. Itt fenn kettőt fordult, majdnem egy helyben, s nézett rám poros orrocskájával, s nézett mögém... Hogy mit nézett, én is észrevettem, amikor megfordultam: ott állt mögöttem a mama, a vaddisznókoca.⁵

A malacos kocával a hátam mögött, arra is gondolva, hogy a kan is beavatkozhat, bizony fölborzolódtott a szőr a

⁵ Ezek szegények máskor a fényes napot az erdő mélyén töltik, az utaktól a lehető legmesszebb, de a szárazság miatt már ilyenkor, késő délután elindulnak a Havel felé. Másol egy csöpp vizet nem találnak. Dagonyázógödreik csontszárazak, s egy zaftosabb gombát sem találnak, ha az egész erdőt áttúrják is. Ezért kerültek ilyen közel az emberjárta vidékhez. Én meg a gyereksíráásra emlékeztető sívításra nem is gondoltam, hogy ha elhagynom az utat, az ő területükre tévedhetek.

lábamon. A koca azonban vagy két tisztos méterre tőlem egy kört tett, a malac mögé állt, és meglepően mély, nőies hangon megszólalt:

– Köszönöm a segítséget!

– Ugyan már – mondtam a megkönnyebbüléstől talán túl élénken –, te is ezt tetted volna Marcival.

– Kívánj valamit, s hálából teljesíteni fogom – szölt a koca.

Akkor az ijedtségéből a csodálkozásba esve alig is értetem, mit mond.

– Na, kívánj csak bátran! Nem kell szerénykedned! Ha hiszed, ha nem, teljesülni fog.

Én meg tényleg csak hitetlenül néztem a poros lábujjamat a szandálomban, meg a kis sárga hátizsákom rongyos vállpántját, s azt lááltam mondani:

– Hát bizony elkelve egy új kiránduló hátizsák.

A koca gúnyosan nevetett. (Még hogy az állatok, a vad-dísznők ne tudnának nevetni? Saját fülemmel hallottam!)

– Ha csak ennyire telik a kívánságodból s a rövid eszedből, legyen! De mert tetszel nekem, együgyűségeddel együtt, nem akármilyen zsákok szerzek neked. Holnap, mikor a stéglici Szent Máté-templom épp a delet harangozza, menj át az aluljárón a cserkészszobába! De nehogy már a nyitásra odaszaladj! Pontban harangszóra! Bemész, és ne nézz se jobbra, se balra, menj egyenesen a hátsó szobába! Lesznek ott csodálatos selyem, bőr, aranyos veretű hátizsákok, de te csak rá se nézz egyikre sem! Menj tovább, és a pult mögött, a kémény mellett találsz egy kopott, öreg katonazsákokat. Ez a Folker zsákja! Ahol ez van, ott nincsen háború és békétlenség. A Folker is obsitos lett vele egy puskalövés, egy rossz szó nélkül. A kereskedő kínál majd neked ingyen is mindent, amit csak a szemed, szád megkíván a boltban. De te csak ne kívánj semmit, te csak hozd el azt az öreg zsákokat!

S a koca, olyan észrevétlenül, ahogy megjelent, el is tűnt a forró, zöld erdei fényben.

Azt hittem, csak a nagy melegtől szédülök, s a legrövidebb úton mentem is haza. Másnap, már csak kíváncsiságból is, visszamentem a könyvtárból Stéglicbe. Vártam a déli harangszót, s kíváncsi voltam, van-e egyáltalán cserkészszobát. Meg is szólalt a harang, itteni szokás szerint öt perccel később, mikor már azt hittem, elmarad.

Hanem ez a harangszó azután szinte fölkapott és átsodort az autópályák alatt az aluljárón, s tényleg ott volt egy cserkészszobát. Előtte állt már egy szemüveges, szakállas kereskedő, s nevetve fogadott:

– Hát eljöttél? Te vagy az a nevezetes Zsákos Doki?

Azóta tudom, hogy jönni fogsz a Folker zsákjéért, mikor még akkora sem voltál, mint egy köleskása fele. De hiába jöttél! Csak nem fogsz egy dísznőnek hinni. Ilyenek csak a mesében vannak. De ha már idejöttél, ilyen nyári kánikulában, nézd meg, micsoda hátizsákjaink vannak.

Ugyan, honnan tudod te, hogy ki vagyok, s miért jöttem? – gondoltam magamban. Te is csak valami táltosféle szerzet lehetsz. De ahogy a kocától tanultam, elmentem mellette, át a termen, a hátsó szobába, ahol éppen kifőtt a friss kávé, betöltve illatával a boltot.

– Megkínálhatlak? – kérdezte a szakállas kereskedő.

És én még azt hittem, hogy csak a mese kedvéért mondja a koca úgy, hogy: kínál mindent, amit csak a „szemed, szád” megkíván! Még a kávéra sem hederítve, mentem is egyenesen a pult mögé, s a kémény mögött valóban ott szerénykedett egy öreg katonazsák. Ez lenne a Folker zsákja? Feleltem. Csörgött a pántjain lógó fél tucat kapocs-

tól és karabinertől, de olyan kopott, olyan szerény volt, hogy elbizonytalanodtam. Körülnéztem mégis, és valóban, a mennyezetig álltak a szebbnél szebb hátizsákok.

– Nem drágák! – mondta a kereskedő. – Tudod, mit?

Hogy elvidd Magyarországra is a boltom jó hírért, adok egy szép zsákokat ingyen!

A koca ezt is mondta! És épp itt, ahol előre megmondta, itt van a zsák. Ez csak a Folker, a békekatoná zsákja lehet. A kereskedő is látta már, hogy éppen rosszat mondott, csak megerősített benne, hogy ez az igazi. Szomorúan számlát adott – ez sem volt nagyon drága –, s némán félreállt.

Ottthon azután ki kellett mosnom belőle az igazi és nem mesebeli kaszárnyaszagot, de már ki is próbáltam. Nagyszerű zsák! Majd meglátjátok otthon, ha nem hiszitek.

Cs. P.

KEDVES K.!

1992. júl. 15. Berlin–Steglitz.

Közben Pütkös előtt jártam Münchenben, és Salzburgban Hoffmannéknál. Lefelé menet igazán megrázó volt a vonatút. Akkor, úgy éreztem, frissiben meg kell írnom, de kétségeim támadtak, hogy az Ost–West kontrasztot még dramatizáljam-e. (Látom, ha érdekel is valakit, nem is nagyon hiszik el – vagy a németekben éppen ingerültséget kelt egy ilyen beszámoló.) Végül is nekem sem árt, ha leléírás címén magamnak is átgondolom a dolgot.

Vonatozás dél felé, „intercity”-vel. Körülbelül úgy indult, mint az ötvenes évek végén egy balatoni vicinálissal, amiről menet közben néha le lehetett szállni, kukoricát meg erő gyümölcsöt szedni. Végig építik a pályát. A háború után vilamosított vonalat Nyugat irányába Ulbrichték leszerelték, a turingiai részen a második vágányt is fölszedték. Ez nekem most arra volt csak jó, hogy nyugodtan nézelődhettem. Megrázó pedig azért volt, mert utazás közben jöttem rá, hogy vannak még háború utáni élményeim. Abból az időből, mikor anyámmal 1947-ben először mentünk Temesvárra, nagyapámékhoz, felrobbantott állomások, „műtárgyak”, a míniumpiros Margit híd a Kossuth hídról nézvést, a vasúti menti városrészek romjai, és azután a hadiállapot mindenféle tortúrája, amelyek egy nemzetközi expressz „polgári” luxuslégkörét átszínelték. (Akkor, négyévesen, nyilván azt hittem, hogy ilyen kell legyen maga az örök világ.)

Kelet-Németország, Brandenburgból Frankhon s Tüningia felé, 1992. május vége:

Berlint s Potsdamot elhagyva falvak a gazban. A pálya mellett elhagyott, bedeszkázott ajtajú-ablakú, tartósan és takarosan megépített vasúti épületek. A hajdani birtokok szépen kiépített, s ugyancsak elnéptelenedett századvégi udvarházai, magán-vasút állomásai kitört, lógó ablakfákkal, forgalom és emberek nélkül. A valamikori ipari forradalomban a nagygazdaságok felhalmozott vaseszközei, szerkezetek, gépek ötvenéves rozsdá és gaz alatt a szemétkben. Falvak, közepükön a vasos kis poroszos brandenburgi gótikus templommal, emberi, állati lelkek, gyerekek nélkül. Valahol a pálya mellett az emeletes historizáló raktárpület csupasz falán a téglákat is homorúra mosta már az eső. A fugák mély ráncokká öregedtek, s egy omláson át piszkos homályba látni. A földek azért meg voltak művelve, de az itteni aszály azóta azokat is elpusztíthatta.

Csak ezután dőcögünk át az Elbán Roßlaunál, Dessau

előtt. S ettől kezdve a Mulde mentén, Bitterfelden át Halléig szellem-„ipari állam”. A régi német ipar büszkesége, a nagy vegyipari táj – ahogy lebombázták vagy összefoltították, de azóta megint elhagyták, üres, néhol tető nélküli monumentális gépcsarnokkal, amiben fa nő, a mezőben álló hűtőtorony, lepárló labirintusok kiszakadt belekkel, vadvízi televénnyel, burjánzó kráterbe futó sínpárral, magányos kéményekkel, amelyek rég leszoktak már a füsttől. És mindenhol az odahordott évtizedes szemét és hulladék, otthagytott vasak, tartályok, elpusztult építőanyag.

Másfelől pedig: az állomásokon kőszáló betonszürke arcú, kopott, nejlonszatyrokkal utazgató, szőke szegényemberek, az „osszi”-k, akikhez hasonlókkal eddig Romániában lehetett találkozni. Az intercityn, mintha csak a kontraszt kedvéért lenne, a keleti vasúton egy újonnan beállított nyugati kocsin, Nyugat-Berlin egy darabja gurult volna el, csupa gondok közt is fiatalosan viselkedő, jól táplált „wessi”.

Ezt a távolból nehéz elképzelni, de leírni is nehéz, mert az emlékezetből könnyen kikopó, sőt kilökött részletek hi tesztelik a pusztulás valóságát.

Például egy önkéntelenül rögzült, vesztéglés közben készült hosszú expozíció Merseburgból, a valamikor (a múlt század végén) gondosan, jó ízléssel kiépített vasútállomás peronjának kövezetéről. Önmagában művelődéstörténeti vagy mentalitástörténeti tanulmány. A nemesen egyszerű, klasszikus mintázatú gránittéglá mozaik, természetgránitkőtomb szegélyekkel. (Eredetileg.) Ezt először, nyilván az elmúlt háború után ideiglenesen, de gondosan szürke cementlapokkal kijavították. De már ezen is csurog a régi, vedlett korinthusi vasoszlopokról leázott rozsda. Ahol ez kiromlott, sebtiben cementes simítással tömték be, lekenték. Az utóbbi évek modernizációja során ebbe a tarka járdába léglaka-

páccsal csíkot törtek, vezetőket fektetve belé, s aszfalttal gyógyították be. Az aszfalton már a fogyasztói korszak szennye és rágógumifoltjai képezik a holisztikus réteget.

Innen föl a Saale partján Jena felé. A Saale folyónak, egy habzó, fekete vízű szennyvicsatornáinak mentén, amelynek két partján – majd ezer éve ellenünk épített – feketén kormos, kopott váracskák ülnek a meszeszerűen szépombok tetején – a szovjet lakótelepek fölött.

Ez tartott félútig München felé, hat egész órán keresztül. Majd Probstzellánál, a régi NDK-határállomáson, mozdony- és személyzetcsere. Eddig ugyanis a (népi demokratikus) Deutsche Reichsbahnon utaztunk, s átvesz a (polgári demokratikus) D. Bundesbahn. Agyon gondozott, szép, de lehet, hogy az előzők töltéséhez képest érdektelen vidéken surranunk le három óra alatt Münchenbe. Ahogy mondani szokták, „egy más világba”.

Ugyanis Nyugat-Berlinhez képest is más világba! Egy biztos, hogy amíg ott voltam, nem jártak úgy, mint Berlinben, a metröellenőrök hármásával, rendőri, fegyveres fedetttel, nagy vérebekkel. Igaz, hogy a bőrfejük és „linkradikálisak” is kézfegyverekkel a szöges bördzseki alatt, nagy dög láncos kutyákkal lepik el helyenként az állomásokat. Münchenben nem állt a boltban a hátam mögött a bérelt „Schutzpersonal”, a smasszer. Nem fedeztem föl, hogy az áruházban a fekete kis török lesné nemzetársait, lopnak-e, hogy azután jelzésre a kijáratnál szőke gorillák csapjanak le a nyomorultakra. Bár, mint az utóbbi csúcstalálkozón a rendőri verekedés mutatja, itt is idegesek. Május végén azonban a csövik békésen napoztak a parkokban. Jó kiállítások voltak, amelyeken átéreztem a régi müncheni intellektuális szellemet. Lehet, hogy a téli berlini kulturális edzés hatása nyomán látom így, de az itteni új, de még nem posztmodern, az olimpiai város és a stadion is szép. S nem

Ö V A L A T T

Kis csehákságtan

BERKES TAMÁS

Mi is az a „csehákság”? – teszi fel a kérdést Prágában most kiadott emlékirataiban Václav Cerny, az 1987-ben elhunyt legendás hírirodalomtörténész. „A csehákság – hangzik a válasz – nem más, mint az intellektuális csenevész és az erkölcsi vagy jellembeli gyöngeség elképesztő elegye”. Maradandó része a nemzeti pszichikumnak, bár nem volt meg öröktől fogva. Eredetét alighanem a nemesi osztályok 17. századi lefejezéséig vezethetjük vissza. A „csehákság” mélyen népi vonás – a sokat emlegetett cseh pragmatizmus negatív oldala. Mindmáig elkísérte a cseh értelmiséget is: a középszer összeesküvése az átlagból kiemelkedő személyiségekkel szemben.

A visszaemlékezés, amelyben efféle állítások olvashatók, cseh irodalmi körökben ma igazi szenzációnak számít. Václav Cerny az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb tudósa volt, műveit átfogják szinte a cseh kultúra egészét. Masarykról, Hrabalról vagy a középkori szerelmi költészetéről írt tanulmányai egyaránt alapvetőnek számítanak. Erkölcsi tekintélyét azonban a diktatúrákkal szembeni kemény fellépésével alapozta meg. A német megszállás idején egyike volt a szellemi ellenállás vezetőinek, az ötvenes években bebörtönözték, 1968 után a nevé sem lehetett kiejteni. Tekintélyére jellemző, hogy amikor megalakult a Charta '77, Jan Patočka – az ismert filozófus – csak azzal a

feltétellel fogadta el az egyik szövívő tisztét, ha Cerny előzetesen hozzájárulását adja. Mindazonáltal e tekintélyes irodalmár nem tartozott az „integráló” személyiségek közé: szigorúsága, kritikai következetessége olykor barátait is feszélyezte.

A cseh kultúremler szellemi és erkölcsi gerincének a megroppanása persze korántsem hálás téma – túllontúl is sokan érezhetik találva magukat. Az elvtelen alkalmazkodás leleményesebbnél leleményesebb változatai ugyanis mélyen belenőttek az elmúlt két évszázad cseh tudatvilágába. A látszat ellenére nem csupán az itt regnáló autokratikus politikai rendszerek a felelősek ezért. A csehek „nemzeti újjászületése” gyakorlatilag azonos volt a népi rétegek öntudatra ébredésével, így a művelt osztályok világába is belopódzott a „kicsi, de az enyém” filozófiája (miként a magyar bugrisnak is megvannak az uborkafára felkapaszkodott egyedei). A hazafias ideológiát azok az első generációs protestáns értelmiségiek fújták a leghangosabban, akik a cseh nacionalizmus sikerétől saját társadalmi felemelkedésük elfogadtatását várták. Az értelmiség soha pontosan nem definiált „népisége” adott menlevelet a parlagság legkülönbözőbb változatainak. A kritikával szemben a „csehák” persze mindig a mítoszra mutatott: a nemzet dicsőségére és nagyságára, mely dajkamese volt saját kiválóságáról és történelmi érdemeiről. Lett legyen szó Husz Jánosról vagy Masarykról – a „csehák” kisszerű önzése valósággal behabzsolta a történelmet. Ennek kései visszfénye csillan meg ma a közép-európai együttműködésre legyintgető cseh kormányférfiak magabiztos fölényében.

A második világháború utáni „nemzeti csőd” példázataként

csodálom, ha valaki tőlünk ottmarad, nem megy sokkal tovább – mármint Bajorországnál.

*

Mikor visszaérkeztem Berlinbe, folytatódta az előadások az egyetemi colloquiumban. „Zeitgeschichte”, hihetetlen alacsony színvonalon. Ahogy figyelmesebben átnéztem a programot, rájöttem, hogy én, az osztrák–magyar foglalkozásszerkezeteimmel, egy új birodalomalapítói műhely hátsó udvarában vagyok egy már feleslegessé vált kacat. Egy cím vagyok, aminek az volt a lényege, hogy „európai”, s egyben nemzetközi legyen Budapestről, az új, most már nem német nemzeti doktrína „tudományos” megalapozásánál. A szocializmusban fölött Szocialgeschichtét kéne irányba állítani. Érthető az is, hogy miért olyan idegesek, amikor én a K.u.K.-statisztika Mittelstand-vonásait elemeztem (részben nyilván korlátait is feszegetve, de mindenféle tetemrehívási szándék nélkül), miközben éppen az új, sikeres német, pontosabban nyugatnémet Mittelstand kegyeit kell keresni. Itt, a Hittorfstraßei Intézetben, míg Fischer működik, a régies kutatási gépezet elmegeget, de a fiatalok már nem munkás- (meg munkásnő-) témákból habitálnak. Itt is megtörtént, mint otthon, a fordulat. A Bürgertummal (polgárságkutatással) idejében és jó lóra tettek, de ma már ez itt is kevés. A kellemes nyugat-berlini parkokban – ma már a szó szoros értelmében is – itt sétál tizenötmillió keletnémet proli, és összesen él még a szövetségben hatmillió idegen, köztük másfél millió mohamedán, török–német. Éjjel-nappal megy a gyúrás a médiumokban a szociális, a toleráns, az idegenszerető, a demokratikus szellem ébresztgetésére. De közben, úgy látom, teljes valóságában ma sem mérte még

föl senki, mekkora a szakadék Kelet és Nyugat között, és valóban csupán a szovjet hódítás következményeinek kiigazításáról – meg per se a kasubokról – van-e szó, vagy amellel még sok minden másról. Nem utolsósorban a keleti németek elmúlt utóbbi évezredéről, de legalábbis a harmincéves háborút és a vesztfáliai békét követő évszázadokról.

De evvel a sejtlemmel mintha a plafon szakadna rám! Mert itt minden meg van írva. Ez is! Csak ahhoz, hogy erről (is) meg merjek szólni – akár egy „társadalomtörténeti esszé” erejéig –, még egy élet kéne, amire aligha van Soros. Mert hiába látszik az, hogy itt, Magdeburg és Krakkó között, egy nagy lyuk volt, mocsarakkal, erdőrengetegekkel – milyen beszédes név a „Brandenburg”! –, frissen hódított és keresztelt szlávokkal, előretolt erődökkel, templomerődökkel, az úgynevezett (német) városokkal, amelyek a XVII. századig a keleti expanzióból gazdagodtak, mint a harmincéves háborúban oly tragikus sorsú nagyváros, Magdeburg. A középkorban még mindig tértítés, innen kezdve az Urálig tartó, a jégkorszakból hátramaradt mocsaras csatornában (lovagrend és az orosz terjeszkedés), akkor, amikor a bádeni, a hesszeni, a frank már túlegett nagy gótikus, középkoriasan hisztérikus krisztianizációs mozgalmain, s vele együtt úgy szólván magán a középkoron is. És ide be lehet még vonulni Bethlen Gábor idejében is svéd, lengyel, erdélyi seregekkel, seregestül lehet még mocsárba süllyedni, és ki lehet irtani a keleti (protestáns) németiség, s vele együtt a szent Német–Római Birodalmon belül fegyvert fogott csehek nemességének fegyvert bíró épkezláb javát. Világos, hogy itt kellett Luthernek fellépnie, hogy ez a prolongált középkori eszmévilág éppen abból a valamikor még megvolt metafizikai képességből ered, amivel ez a középkort lekésztett nép – amely nemes katonától lefelé mint nemzet nem is létezett,

Cerny az 1948 utáni évek „kulturális nagyságait” hozza fel. Azokat, akik a német megszállás idején „csendesken kisettenkedtek” a cseh közéletből: elpárologtak, nyomuk veszett, lapulva figyelték, hogyan hullanak le az „igazi harcosok” fejei. Majd szépen elfoglalták a halott ellenállók helyét, nevéikkel fényessítve ki a saját nevéket. „Ez egyike a a csehák szegénytelen képességeinek: érti a módját, hogyan kell áthúzni magára a halottak takaróját”. A háborús ellenállás is rengeteg jellemes ember életébe került, de rövidesen elérkezett a kommunista hatalomátvételi pillanata, és a tehetségesek és rátermettek egész hada menekült külföldre. A „csehák” eddig csak szolgált, de ettől kezdve uralkodott is – karaktere megfelelt a szovjet típusú társadalom lényegének. A „satnya félműveltség” arcátlan beképzettséggel és becsvágygal párosult benne. „Engedd szabadjára: kész pökhendien gyámkodni az egész világ felett”. Ha viszont ráijesztenek, egy szemvillanás alatt sunyi lakájja változik. A cseh műveltség árnyékában mindig ott leselkedő „csehákság” a „szolgajellem” nemzeti változata: gyáva, meghunyászkodó, ám egyben mohó érvényesülési vágya és álnok egoizmus hajója.

Ezt olvasva persze magunkra ismerünk mi magyarok. Sőt csinosabb nemzetek, akár a franciák is bizvást magukra ismerhetnének belőle. A cseheknek azonban van egy másik hagyományuk is. Minősítsük, ha úgy tetszik, anti-csehákságnak vagy még inkább: nemzeti önkritikának. Cerny maga beszél róla. Ez a másik hagyomány az egyetlen ellenméreg a totális rendszerek azon törekvésével szemben, hogy szekerük elé befogják a butaságot és alávalóságot, a „csehákságot”. Valami csoda folytán

mindig akadtak csehek, akik a válságos pillanatokban képesek voltak szembefordulni a sunyin önelégült közvéleménnyel. Cerny legnagyobb elődje, a filozófus Masaryk ugyancsak belekerült a „csehákság” pergőtüzébe, amikor bebizonyította, hogy a nagy cseh nemzet ősi műveltségét egyedül tanúsító királyudvari kéziratok egytől egyik hamisítványok. Máskor a cseh antiszemitizmus áradatával is magányosan szegült szembe Masaryk. A két világháború közötti korszak nagy publicistája, Ferdinand Peroutka, immár azokkal vívta meg a maga harcát, akik Masaryk szellemi örökségét hamisították meg. Persze Václav Cerny háromkötetes emlékirata is beleillik ebbe a tradícióba. A mű nagyon nehéz időszakban, a hetvenes években készült, a legteljesebb apátia és kilátástalanság idején. Akkor is jelent meg, emigráns kiadványként, jóformán visszhangtalanul. Az a keserű érzés hatja át, hogy az 1968 utáni átlagcsehet túl könnyű volt meggyőzni: nincs joga a személyes életre, mert a személyiség egyébként sem más, mint olcsó személyvesztés.

Az Emlékiratok megjelenése óta több tucat lelkes cikk elemzi a könyvet. Elmondják szépen, hogy e főműből mily tökéletes képet alkothatni a modern cseh kultúra teljes történetéről. S e halleluja-kórus mellett egyetlen vákonyka, disszonáns hang: az egyik kritikus tulajdonképpen egyáltalán nincs elragadtatva attól, hogy a nagy Cerny egyik-másik kitétele bizony kissé antiszemita ízü. Így látszik, Csehországban ma is él az anticsehákság: az általánosan elfogadott, sőt megszentelt értékek bátor kétségbevonásának hagyománya. Cerny, ha élne, talán ennek a bírálóknak örülne a legjobban.

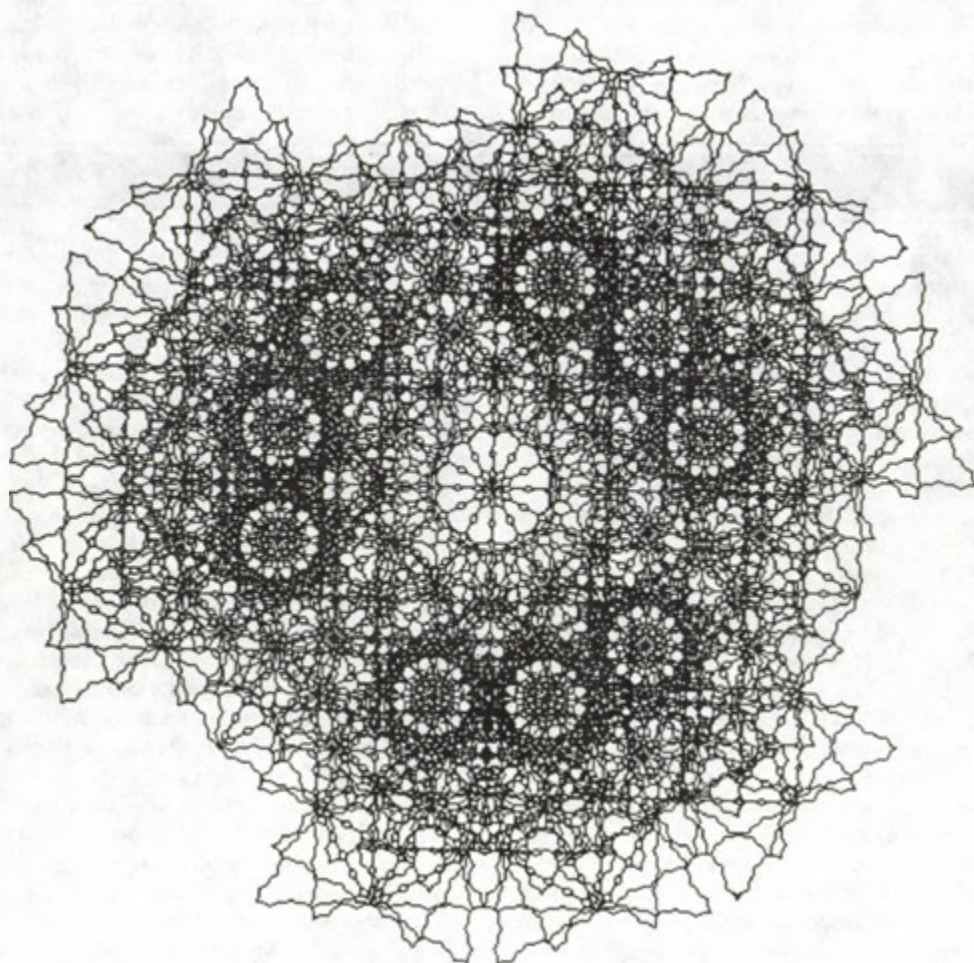
németül sem tudott – a maga természetes igényét az ő testére szabott (kereszténységre) transzcendenciára bejelentette, azután jóformán bele is pusztult. Majd éppen ide gurult el a hohenzauferbergi koronát a német császári korona, mint a lengyel korona a jagellók mocsaraiba. Így értem azt, hogy nem a német nemzet elkésett, hanem már a napóleoni háborútól kezdve, ahogy lenni szokott, egy elkésett nép lép föl egyésséítő erőként, ez kap teljes gőzt az ipari forradalomban, majd politikai túlhatalmat 1872 után a második, régi, bismarcki birodalomban.

A háború után fordult a dolog. Mindenesetre komikus dolog nézni azt a megrökönyödést, amivel most meg a nyugati középosztály (Mittelstand) észleli, hogy a keletnémet nem terelhető be olyan egyszerűen a nemzeti konzumakolba. Nem mutat olyan feltétlen készséget, mint az egyrészt egy német fajtestvértől illenék, másfelől – nem sokat karikírozva a dolgon – ahogy a „nem demokratikus”, tulajdonképpen mégiscsak félig-meddig szláv–porosz bolsi (morális) alsóbbrendűsége mellett elvárható lenne. Miközben a „wesszi” őszintén és egyenrangú (tökés munkaadóként) nyújtja neki a kezét, neki, a sztálinizmus alatt elpuhult, ellustult „osszi”-nak. Hogy megsértődtek, mikor Distel, Lipcsében ügyvéd, képviselő, a CDU üdvöskéje, aláírta a nemrég alakult keletnémet Igazság-mozgalom proklamá-

cióját (amelyben kinyilvánítják a keletiek, hogy az egyesülésben nekik külön érdekeik vannak – sajnos ennek a háttérét nem nagyon ismerem!), mintha egy demokratikus szervezetben, egy objektíve létező, már a parlamentális politikai skálán is megjelenő különérdeknek nem lenne létjogosultsága (ha osszi).

És ha a nyugatnémet tőke elég erős is, hogy bedarálja a Keletet, Európa keleti széléig, az Urálig, még ott leszünk mi, makacszkodásunkkal, meg a többi „kelet-európai törzsek és népfajok”, az expanzióknak új, s a jövő századra még bőven elegendő tere. Nem is szólva az oroszokról! Mi lesz az európai demokráciával, ha majd ott is kitör a kapitalizmus, és lőni kell a munkásokra, mert nem tudják őket többé szeretetsomaggal megetetni? Mély csalódottság és meghasonlása a magát ellenállhatatlan demokratának tartó nyugati polgárnak – nem csak a nyugatnémetnek. Másfelől a keleti prolinak, ami nekünk nem újdonság. Nem vagyok azonban biztos benne, hogy azért csalódott, mert nem úgy mennek a dolgok, ahogy képzelte, vagy azért, mert az oroszoknál nem lőttek. Jön Mitterand-ékkal a „grand nation” – itt ez még nem illik ugyan. S ami minket „Sozialgeschichtlereket” illet, az obskurus politikatörténe-szek előretörése. Remélem, rossz próféta vagyok!

Üdv. Z.

Későpolgári művészeti ipar

HANNES BÖHRINGER

Ahogy a művészet és a tudomány mindenütt jelenvalóvá, mindenki számára magától értetődővé válik, és majdnem mindenre kiterjed, úgy rejlik el egyre inkább a művészet és a tudomány mibenléte. Elvesztett a különösségük, a köznapoktól eltérő voltuk. A művészet és a tudomány közti különbség immár elmosódott. Az olyan régi meghatározások, mint amilyen a *szabad művészetek* – mai értelmezésben inkább tudományok, mint művészetek – ismét időszzerűvé, legalábbis átmenetileg aktuálissá válnak. Az „új technológiák”, a technikai (mechanikus) művészetek révén megrendült a művészet különleges helyzete. Egyáltalán mit is jelent a művészet a művészetek sokaságában? A következőkben a képzőművészetből indulok ki. – Ami a filozófiát illeti, számomra úgy tűnik, hogy két szék közé esett: a művészetek és a tudományok közé, a sem-nem-ez, sem-nem-az kényelmetlen helyzetébe. De hogyan is különböztessük meg a filozófiát a művészet-től és a tudománytól, ha egyszer ez utóbbiak elkezdtek lecsúszni székeikről?

Szociológiai szempontból kezdem: a művészet, miként a tudomány már jó ideje, nagyipar. Ez annyit jelent, hogy nemzetközivé vált, és a képzés (művészeti iskolák), a termelés (műtermek), a galériák (piac), a magángyűjtemények, a közintézmények (múzeumok, művészeti szövetségek stb.), a műkritika, a művészetelmélet, a filozófiai esztétika hatja át. Ez az ipar zárt kört képez, belső autonómiával bír, és maga határozza meg a mibenlétét és a teendőit. A művészeti ipar határozza meg azt is, hogy mi a művészet. Amit művészetként érzékel, termel és teoretikusan újratermel, az a művészet. Ez az ipar megengedhet magának vitákat, össze nem illő és egymást felváltó meghatározásokat. Ebben rejlik ereje.

A modern művészet nem volt mindig nagyipar. Avantgárd művészetként különféle körökből állt; excentrikusság, kívülállás, ezotéria, exkluzivitás, valamint elitárius vonások jellemezték, csak kisszámú gyűjtő és galériista támogatta, és a társadalomtól elkülönülten állt fenn.

Nagyiparként a művészet, miként a tudomány már régtől, áthatja a hétköznapokat. Mindenütt jelen van a művészet, az utcákon, a bankokban, a kórházakban, a pályaudvarokon, a lakásunkban. Egyetlen hely sem művészetmentes: a művészet szakadatlan háttérzajjá, környezet-szennyezéssé vált. Ha a művészet nem tud új, feltáratlan területekre kitörni, akkor a tudományhoz hasonlóan kénytelen lesz melléhatásaival, káros következményeinek korlátozásával foglalkozni.

A művészet elterjedése, akárcsak a tudomány esetében (az egyetemek eltömegesedése), olcsóvá válást jelent, a művészet elértektelenedését. Az elértektelenedés úgy történik, mint a sport (tömegsport és élsport) és a tudomány (alapkutatás) esetében: az élművészet és a sztárkultusz kialakulása révén.

A művészet nagyüzemként a művész professzionalizálódását is jelenti. A művészet már nem ellenhivatás, nem elhivatottság – mások dolgoznak, hogy mecénásként felszabadítsák a művészeket a pénzkérés kényszerére alól –, hanem lehetőség a kenyérkeresetre, a pénz megkeresésére, sőt szerencsés esetben nagyon sok pénz megkeresésére. Az állam, a társadalom, az ipar támogatja a kevésbé jól kereső művészeket. A professzionalizálódás, miként a tudományok esetében, úgy a művészeteknél is arra vezetett, hogy úgy vélik, a professzionistát kell alakítaniuk. – Különféle zsargonok alakulnak ki, a viselkedés, a megjelenés meghatározott módozatai, az érinthetelenség és perfekció sajátos retorikája, ami elfedi a művészet kísérleti (kvázitudományos) jellegét: a keresést, a befejezetlenséget, a nyitottságot. Az üzemszerűségnek vannak hátulütői. A professzionalizálódás nem feltétlenül válik a dolog kárára, legalábbis az élsport ezt mutatja. Amikor már mindenütt vannak sportpályák és uszodák, a közösségek múzeumokat kezdenek építeni. A művészet, a kultúra, a képzés – a turizmussal társulva – alkotja a sport mellett a legfőbb szabadidőtevékenységet és a szabadidőipart.

A nagyipar bürokratizálódásra hajlik, az állag igazgatására, a (külső) távlat elvesztésére. A szakosodás során foglalkozási ártalomként vakság jelentkezik, a megújulási képesség alábbhagy, vonzalom éled a metareflexió és a historizmus iránt. A filozófiában például nem választ keresnek egy kérdésre, hanem azt vizsgálják, hogy Kant, Hegel stb. miként válaszolta meg a kérdést.

A művészet nagyüzeme így igazgatja az avantgárd művészetet. Az expresszionizmus az új vadak neoexpresszionizmusában kerül feldolgozásra, a konstruktivizmus a dekonstruktivizmusban stb. A művészet idézetművészetté válik, egyre inkább befelé orientálódik, és ez azzal fenyeget, hogy önmagára vonatkozva egyre vértelenebbé válik, amiért is aztán mintegy vámpírként időről időre friss vérral kell élénkítenie magát. Ezt a szerepet a változatok sokaságában periodikusan fellépő pop-art tölti be. A hulladék kiürítését és a tekintet befelé fordítását újra és újra erőszakos kitörés, majd megint bezárulás követi.

Az igazgatás historizmusa a történetfilozófia hiányára utal, a felszabadított társadalom avantgárd művészetének

A szöveget a szerző jóváhagyásával rövidítettük. Az írást Hannes Böhringer: *Moneten. Von der Kunst zur Philosophie* (Merve Verlag Berlin, 1990.) című kötetéből vettük át.

utópiájára, a művészet és az élet közti különbség megszűnésére. A művészet és az élet egybeesése a nagyvárosi életben bizonyos tekintetben kijózanító, tarthatatlan módon már végbement. A művészet öntörvényűvé válása és önnön-magához igazodása egyre inkább felszámolja a művészet céljait és indítékait. Mire jó egyáltalán a művészet? A művészet kikerülhetetlen, mivel folyvást reprodukálva egyszerűen állandóan jelen van.

Elkerülhetetlenül olyan művészetmeghatározásra jutok, melyhez ragaszkodom, mivel egybecsendül a filozófiával, ahogy azt Szókratész érti, valamint a klasszikus természettudományok önmeghatározásával: a művészet nem más, mint a nem-tudás reflexiója; amikor a művészet tudása magaslatára érve lemond tudásáról, hogy láthatóvá váljék mindaz, ami még a tudatosság körén kívül van. A természettudományos felfedezéseket sem elsődlegesen a technikai kizsákmányolás érdekében tették, hanem a még-nem-tudás új dimenzióinak megnyitására; azért, hogy újból ráeszméljenek a nem-tudásra.

Ha a művészet aporetikus – én legalábbis annak tartom –, akkor van egy kítőntetett tárgya: a halál, a nagy aporia. E pontban a művészet önmagára-vonatkoztatottságából mindenki számára kiút nyílik az általános irányba.

Afej telítve van gondolatokkal, és a gondolatok olyan zajt keltenek, hogy nem halani és látni tőlük. Hirtelen mégis csend támad, a gondolatok elszálltak. A távolból, kiszellőztetetten visszatérnek. Még a csendben elmerülve szabadabbá teszik a látást és a hallást, tagolják az érzékelést, de az érzékeltet mégsem érintik meg őket, mert a csenddel együtt visszanyerték a nem-tudást és a vele járó tartózkodást is.

Az ember jár-ke, és tele a feje gondolatokkal. Ha elcsendesülnek, észreveszi, hogy szünet állt be, megtorpanás, amivel mégis tovább jutott, mint hogyha szakadatlanul ment volna, megállás nélkül körbe-körbe, belegabalyodva gondolatokba és elképzelésekbe.

A megállás nélküli továbbhaladás veszélyébe akkor kerül az ember, ha a maradás, a megállapodás és a birtoklás mellett dönt. Aki maradni akar, az az öt körülvevő teret belső térére alakítja, ebben berendezkedik, kiismeri, otthon érzi magát benne. Ezt a teret egyre sűrűbbé teszi, és a külvilágtól egyre erősebben elhatárolja. Valahol mindenki kiépített magának ilyen helyben maradási, és ezt a belső teret mindenüvé magával viszi. Azért marad meg benne, mert a belső nem zárja ki teljesen a külsőt. A kitörés amúgy is csak átmeneti felszabadulást jelentene, hisz' ott is hamarosan kiépülne egy zárt belső tér. E világon valamilyen módon mindig belül vagyunk, fogságba vetve, és nem tudunk kijutni. Azon kell tehát lennünk, hogy a belső térben felfedezzük a minden belsőtől kívül eső transzparenciáját, és ennek érzékelésére törekedjünk; hogy a telített térben és zajban a lárma és a bezártság hiányát éppúgy érzékeljük, mint a távoli csend és üresség jelenlétét; hogy a belső tér folytonos kitöltése közben képesek legyünk olykor fel is hagyni azzal.

Ha felhagyunk vele, lehet, hogy egyszer csak észre vesszük: a kigondolás és elszigetelés mindig is továbbbővítés, messzebbre vezetés, igazgatás volt. Az ember házat

épített magának, régebbi tervek szerint. A tervek nem újak voltak, hanem csak felújítottak. Miközben a házat építette, egyúttal észrevétlenül a tervek megmaradásáról is gondoskodott, a tervek, a gondolatok és fogalmak házat is igazgatta; igazgatási épületet emelt önnön maradásának.

A gondozás és igazgatás egyetemes kategóriák. Mindenemű gondolkodás nézhető abból a szempontból is, hogy miként és mit igazgatnak általa. Ez egyúttal a történelem felé tágtja a nézőpontot, mivel a jelen mindenkor igazgatja a múltat a jövő számára, s igazgatása meghatározott célokra irányul, más területek pedig gondozatlanul maradnak.

Az igazgatás mások számára igazgat valamit. Szolgáltatásban áll és felelősséggel viseltet valami iránt. Ám ez sohasem olyannyira pontosan meghatározott, hogy ne lenne képes azt saját hasznára fordítani, magát nélkülözhetetlené tenni és szolgáltatást uralommá átfordítani. Ugyanakkor az igazgatás mindig is tárgyakra és magára az igazgatásra vonatkozik. Önmagára vonatkoztatja magát az egyes ember egy dologgal szemben, melyet igazgatnia kell, de önmagára vonatkoztatja magát az az intézmény is, amelynek a szolgáltatásban áll, az általa végzendő feladattal szemben. Az önmagára vonatkozás minden gondozó-igazgató képzetelményt áthat. Ezért aztán, amennyiben fennmaradásra törekcsenek, önnönmaguk körül zárt belső tereket alakítanak ki.

Az egyes emberek tárgyszerű cselekvése azonban nem merül ki maradéktalanul az általa igazgatott dolog magára vonatkozásában. Sokkal inkább a munkában eltöltött csend és a kontempláció nyomai teszik ki, a zárt térben érzékelt külvilág, az igazgatás határainak, tevékenysége korlátozottságának a belátása, a számításba veendő gyakorlatiasság mögött rejlő meghatározatlan cél számításba vétele, a felhagyás a belső tér betöltésével és az abban való önmegvalósítással pár pillanat erejéig. Ezek a csaknem észrevétlenül zajló megszokások teremtik meg a gondozó-igazgató ember számára a lehetőséget a belső oldottságra, továbbá azt, hogy bárhol is tartósan belül rendezkedjen be.

Az igazgatás tárgyszerű és önmagára vonatkozik; szolgálat és uralom egyszerre. Az igazgató ember egy belső tér fölött uralkodik. Ám amennyiben tárgyszerűen íté, fel kell ismernie az igazgatás önmagára vonatkozásában rejlő tökéletlenséget, és fel kell hagynia hatalmi övezete elszigetelésével. Ekkor kiviláglik a belső tér konstrukciója. A behatároltságban feldereng a behatárolt, megismerhető, uralható túlnanja. Kiderül, hogy az önmagárvonatkozás a funkcionalitásában rá van utalva egy minden praktikus tényezőn túli tárgyszerűségre.

Annak függvényében, hogy az igazgatásban a tárgyszerűség vagy az önmagára vonatkozás válik túlnyomóvá, s az ember inkább a nem-tudásra és a képtelenségre támaszkodik, vagy inkább a tudásra és a képességre, avagy a pusztán erőfeszítést választja, hogy ezt a képtelenséget és nem-tudást meghaladja, úgy válik inkább szellemi-művészivé, spirituálisává, vagy inkább technikus-bürokratikussá. És ez a spirituális igazgatására nézve is érvényes: hogy képessége reflektált képtelenség-e, avagy megkísérel technikailag rendelkezni a spiritualitás felett.

A spirituális gondozása-igazgatása a transzparencia, a külső és a belső közti közvetítés ápolása. A művészetek és a tudományok különféleképpen végzik ezt a munkát; hogy

fenntartsák a többértelmű meghatározatlanságok nyitottságát a szükségszerű meghatározottság irányában; hogy a láрма közepette is hallhatóvá váljék a csend; hogy leegyszerűsített modellekkel, pár szóra, jelre, fogalomra, kapcsolatra korlátozódva is a valóság gazdagságát képviseljék és e vállalkozás korlátozottságát tükrözzék; hogy képek legyenek határaik között meghaladni a határokat, és a redukció során komplexitás álljon elő. Mivel azonban mind a tudományok, mind pedig a művészetek intézményesedtek, s a megmaradás mellett döntöttek, igazgatásuk önmagára vonatkozása folytán mindig annak a veszélyek vannak kitéve, hogy technikává, módszerré, rendszerré válnak. Az apóriát és a paradoxont, a nem-tudás és a képtelenség reflexióját a művészetben és a tudományban dialektikává rendszereztek. Egykor a természettudomány a technika révén történő haladást ígerte, a szabadba vezető út során azonban a technizálás zárt és áthatolhatatlan beltérre alakította át a modern világot.

Az emberré tétel, a szolgátestet öltött Isten a spirituális igazgatás lehetőségének alapfigurája és feltétele: áthatása uralásnak és szolgálásnak, fentnek és lentnek, telítettségnek és ürességnek, gazdagságnak és szegénységnek, végtelenségnek és végesnek. A magas és mély hierarchiájának ez a megfordítása adja meg a lehetőséget a modern művészet számára, hogy a magasztost az alacsonyban, az összetettséget egy egészen szokványos és észrevétlen dologra történő redukció révén érzékelje és ábrázolja.

A spirituális igazgatás művészete, a művészet mint a spirituális igazgatása mindenkor az önmagára vonatkoztatás veszélyének van kitéve; annak, hogy merőben technikai-szociális jellegűvé válik, részlegessé, önállósulttá, vonatkozás nélküli perfekcióvá lesz, valahol szilárdan megveti a lábát, és onnan, zárt beltérből egy másik zárt beltérbe, *black box*tól *black box*ig terjedő érintkezéssé válik, és fenntartás nélkül feloldódik a társadalmi keresletben, elvész az önmagára vonatkoztatások kölcsönösségében, megadja magát az önreferens társadalmi rendszerek kölcsönös áthatásának.

A társadalom annyit tesz, mint valamiben sokakkal együtt lenni, miközben mindenki önmagának van; nyelv helyett kommunikáció, a csendben is láрма, és nem juthatni ki belőle. Bezártan azonban az ember védtelenül ki van téve az önmagára vonatkozó veszélyeinek, beleértve a bezártságból történő kizáratás gögjét is.

A szociológia az önmagára vonatkoztatásokkal kölcsönösen behálózott társadalom tana, egyúttal *social engineering*, eme önmagába vesztett képződmény technikai-bürokratikus igazgatásának eszköze is. Igazgatása, megbízható működése szellemi rezídiómokra, szakszerűsége támaszkodik.

Max Weber a modern bürokrácia szakszerűségét a világtörténelmi racionalizáció, a zsidó-keresztény teológiában megalapozott varázstalanítás eredményének tartja. E világon belül azonban e szakszerűség *páncélozott palotává* vált, melyből a modern ember számára immár nincs menekvés. A mai rendszerelmélet még azáltal fokozza tovább ezt a klausztrófiát, hogy e palota ablakait szenzorokkal és képernyőkkel pótolja. A rendszerelmélet metaforája a vakrepülés: út és egyúttal tapasztalat zárt beltérben.¹

A társadalomtudományi rendszerelmélet azt kifogásolja Weber funkcionalista szociológiájában, hogy egy társa-

dalmi intézmény, például egy igazgatási apparátus esetében nem a cél a meghatározó, nem az a feladatkör, amelyet betölt, hanem éppen a meghatározatlanság. Csakis ezt teszi lehetővé, hogy az intézmény túléljen meghatározott célokat, és többértelmű meghatározatlanságából különféle célfeladatokat vezethessen le.² Ennek során a szakszerűséget, az igazgatás spirituális rezídiumát meghatározatlannak és összetettnek tekintik, ám ezáltal még inkább technikaivá teszik, és feszítőereje hatástalanítása végett e világ építményébe betonozzák be. A rendszer ugyanis a fennmaradás mellett döntött. Ennek jegyében redukálja az ellenőrizhetetlen összetettséget, és ezért fejleszt ki újra kezelhető komplexitást. A vakrepülés során kockára tett létnek rá kell bíznia magát a technikára, a különféle képességekre és a tudásra.

A modern művészet az építészetben jut a szociológia közvetlen közelségébe, mivel ez mindig is technikai természetű volt: *ars mechanica*. Megfordítva pedig a szociológia hasonlósága az építészetrel azt jeleníti meg, hogy a szociológia, forradalomellenes-restauratív kezdeteitől fogva,³ forradalmi alapon álló, földrengésbiztos épület felhúzásán fáradozik. A modern építészet olyan „konstrukció, mely újabb forradalom kitérésének megakadályozására hivatott” (Le Corbusier).⁴

Weber bürokráciaelmélete az új építészet funkcionalizmusának felel meg: „A mi munkánk: az irodaház.” (Mies van der Rohe, 1923)⁵ A célracionális szociológia rendszerelméleti kritikájának a funkcionalizmus posztmodern bírálata felel meg: úgy kell tervezni az épületeket, hogy másképp is használhatóak legyenek, a változó viszonyokhoz is alkalmazni lehessen őket. A modern építészetet egy sokjelentésű, összetett, a történelmi környezetével szemben vonatkozásokban gazdag, jelszerű, beszédes építészet váltja fel. Ám a posztmodern építészet sem kerülheti ki a funkcionalizmus acélkonstrukcióját, csak egy homlokzattal egészíti ki a szerkezetet, és azáltal erősíti meg, hogy még a nyelvet is mint jelzőszerű jelek gyűjteményét funkcionalizálja és üzemelteti. A tetszőlegesen rendelkezésre álló és összevisszaságukban lármás jelek csak az üresség és a csend, a tárgyszerűség háttérére előtérre jutnak szóhoz.

A funkcionális építészet ezt a spirituális háttérrel funkcionálisfogalmában gyakorlatias célokra korlátozta, de legalábbis utalt rá olyan jegyekkel, mint amilyen az egymásbafolyó tér vagy az áthatolhatóság. Az önmagára vonatkoztatás reflexivitása, mely lehetségesnek vélte az önmagára vonatkoztatás nélküli tárgyszerűséget, akárcsak a múlt nélküli transzparenciát, azzal járt, hogy a modern építészet önnön meghatározatlan tárgyszerűségébe és transzparenciájába záródott. E fogalmak használatával ugyanakkor a modern képzőművészet központi témájára hivatkozik: a dolgok kristallografikus elemzésére, minden tárgy eldologiasítására és tárgyszerűségére, a kubisztikus maghasításra, törésre és hajtogatásra, a dadaista tautológiájára és egyszerűségére, a dolgok hallgatag, elszigetelt, gépiessé vált újtárgyiasságára, szürreális, metafizikus szépségére és mágiájára, a dolgok konstrukciójára, montázsára és demontázsára: az egyszerűség gazdagságának, a meghatározatlannak és a csendnek az eltárgyiasítása során kialakított modellszerű kísérletekre.

A tárgyszerűség ilyen spirituális igazgatásától a képzőművészet, az építészethez és a szociológiához hasonlóan, a

beszédesség, a kommunikáció felé fordult. De a bekövetkezett változás mellett sem tarthatott ki tántoríthatatlanul: önnön ikonoklasztikus, forradalmi-utópisztikus hajtóerővel szemben a társadalom egyik rendszereként szilárdult meg és háziassult. A maradás mellett döntött, e világ hatalmaival egyezkedett, és olyan házat emelt, melyben történetileg igazgatja magát. Így az a veszély leselkedik rá, hogy az önmaga fölötti rendelkezése technikai természetű igazgatásba fullad; hogy tárgyszerűségét retorikusan működteti, és eközben a társadalom egyik alrendszerként üzemelteti: a művészetről folyó kommunikáció szállítójaként, a stílus, a divat, a korszellem és az életérzés előállítójaként, indikátoraként és erősítőjeként továbbá egy olyan komoly melankolikus társasjáték szerepét osztja ki rá, hogy ki, mikor és milyen újfajta művészetet érzékel; milyen stílust képvisel – a posztmodern szalonkultúra díszítőelemeként és az önmegrendezetségi dekorációjaként, mellyel a különféle nagyvárosok egymás közt a vezető kulturális metropolis rangjáért versengenek.

A modern művészetnek ez a neofeudális igénybevétele a fokozódó mecénálásban ép-púgy kifejezésre jut, mint a művészeti alkotás merkantilizmusában. Önmagába fordultságában a művészet nem veszi észre, hogy más társadalmi képződmények érdekeinek kiszolgálójává válik. Önmagát igazgatja, és eme technikai igazgatás során spiritualitása egyre inkább a magángazdaság rendelkezési körébe és a közigazgatás ellenőrzése alá kerül. Ezek pedig nem hagyják a művészet és a tudomány alkotásait egyszerűen létrejönni, hanem kezdeményezik, ösztökélik, programozzák, és különféle csatornába terelik. Az alkotótevékenység, valamint ennek technikai-ipari természetű aprópénzre váltása a képzőművészet területén a főiskolák és a velük határos technológiai gépparkok ösztöndevése révén megy végbe. Már jó ideje a képzőművészetet is nagyipari mintára szervezik, melyben a magángazdaság és a közigazgatás elválaszthatatlanul összefonódik.

A művészeti főiskolák már jó ideje olyan rendszerré zártak össze a galériákkal, gyűjtőkkel, alapítványokkal, múzeumokkal és egyletekkel, a műbírálattal és a művészet-történettel, mely az alkotótevékenység új trendjeinek felkutatására hivatott, s azokat felerősíti és piacostítja; a tehetségeket már tanulmányaik idején felfedezi, hogy aztán sztárt csináljon belőlük, művészettörténetileg kinemesítse őket, majd pedig professzorként a művészeti főiskolákra juttassa vissza őket, s így gondoskodik a professzionalizálódásról és a commercializálódásról.

A művésznek képesnek kell lennie arra, hogy a művészetről szóló kommunikáció igazgatott folyamának felszínén tudjon maradni, hogy szakadatlan zúgását semlegesíteni tudja, és legalább a saját munkájában valamelyest tárgyszerű tudjon maradni. Attól kell ugyanis tartania, hogy a zárt művészet üvegházi klímájában a művészet önálló és önmagát kormányzó igazgatásának pusztá érzékelőjeként használják fel, és élnek vissza vele.

A képzőművészeti műalkotások egyre inkább a késő polgári művészeti ipar vonásait öltik, melynek művészetakarása nem annyira a tárgyszerűsége, a transzparenciára, a nyelvi készség állandó megújítására – és ezáltal a megismerésre és a tapasztalatszerzésre – irányul, hanem a zárt belterek feldíszítésére, a dekorációra, a megrendezésre és a kifésztésre. A művészet így az *art decoratif* és *design* felé tart.

A műtárgy bútorrá, egy gyorsan avuló értékű stílus-fizető-eszköz váltópénzvé válik.

Egykor a művészek szembe-sülhettek ellenfeleikkel, a szalonokkal, a bornírt közönséggel és polgári ízlésvilágával, míg ma sokkal nehezebb fellelni őket, jóllehet rejtetségükben sokkal veszélyesebbek. Ilyen a technikai öngazgatásra irányuló vonzalom, az önreferencia önállósá válása, a jól tudott, ám meglehetősen rövid életű és szelíd refrézek kijátszása, a neoexpresszionizmus, a neoinformel, a neodada, a neokonstruktivizmus és lehetséges kombinációik, melyek a legjobb esetben is csak artisztikus, a modern művészet historicitására reflektáló, ironikus-parodisztikus megoldásokat engednek meg, és ezzel nem mennek túl a tetszőlegességen; végül pedig az a kísértés, hogy a művész igen magas pénzügyi fedezet mellett, a belsőépítész szerepébe lépjen, és abban kényelmesen berendezkedjék.

Vajon képes-e a művészet jelen helyzetének a formális lehetőségek szintjén történő leírására és önmaga igazgatásának a társadalmi és technikai hatalomtól való leválasztására? Vajon sikerül-e önmagára vonatkozását az erre irányuló figyelemmel és reflexióval felerősítenie, és e sűrűsödésben világosságot támasztania? Sikerül-e saját hajlékában a mindig-valamiben-tartózkodást-és-ki-nem-mozdulást, a mindig-művészet-és-sohasem-élet jelleget, továbbá valamennyi megismerésmód konstruktivitását érzékelnie, ábrázolnia, és az önnön építményébe zártságának belátásával új, szigorúan körülhatárolt mozgásszabadságra szert tennie? Képes lesz-e az elválasztottságban az elválasztottság felszámolására, és fenn tudja-e tartani saját képességi transzparenciájában a képtelenséget?

A kiállításokat felépítik és lebontják, majd pedig másutt újra felépítik. A konstruktivizmus ideiglenessé és megrendezetté vált. A művészet üzeme egyre gyorsabban forgó körhintává válik – és magában forog. A művészek pedig megkísérelnek felugrani erre a körhintára. Stílusok, divatok, historikus hajazások, gondolatok örvénylenek összevissza a fejben. Ha leáll a forgás, a képzettársítások nyugvópontonra jutnak, és a jelentések törlődnek, a képződmény tárgyszerűvé válik; idegenségében a nem-tudás sejlik fel, magába fordult elválasztottságában pedig a képtelenség. A modern művészet szívesen válna oly népiessé, mint egy búcsú. Immár azonban a búcsú sem a tempomszenteselés ünnepe, többé nem úrnapi körmenet, barokk világszínház és keresztény Gesamtkunstwerk. Beéri az elvégzett dolog szavakban gazdag címének utalásaival. A szakszerűség igazgatja a reflektált hiányt. A mai művész az üres centrum spirituális maradványain, a rendszer vermében székel, és ott igazgatja a modern művészetet.

A leláncolt fogoly egy sötét lyukban sívár álmokat sző a szabadságról és az uralomról: ez az ember – önmagára vonatkozásának immancenciájában. De még az álmódó is foglya marad önmagára vonatkozásának. És ha még maga a börtönélet is álom, amit a fogoly álmodik, akkor mi igaz? Hisz a valóság, melyben él, talán szintén csak a saját feje fantáziájának terméke, mely a másokkal folytatott, *black box*tól *black box*ig terjedő kommunikációban kerül meg-

rendezésre és megkonstruálására. A konstruktivizmus, a zárt rendszerek vakrepülés közbeni érzékelése nem teszi már lehetővé a szimuláció és a valóság, a látszat és a lét, a művészet és az élet világos megkülönböztetését. Ha az ember már abban sem lehet biztos, hogy álmodik vagy ébren van-e, akkor a biztonság kedvéért érdemes komolyan venni az álmokat, bennük önmagát mérsékletre intenie, és

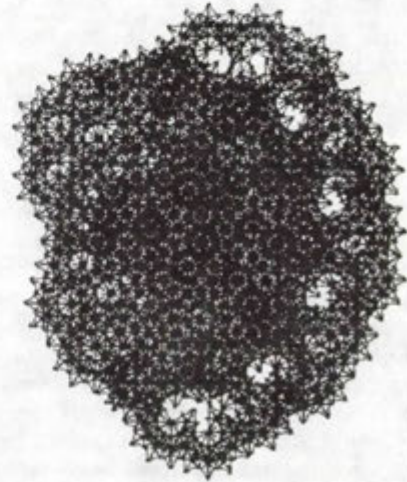
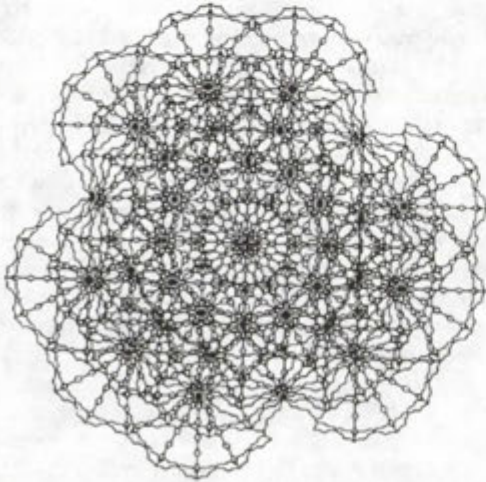
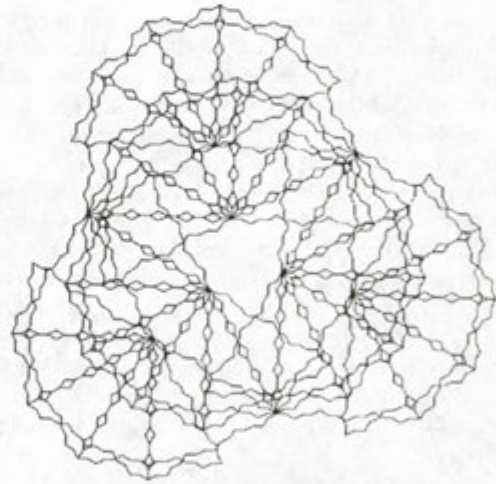
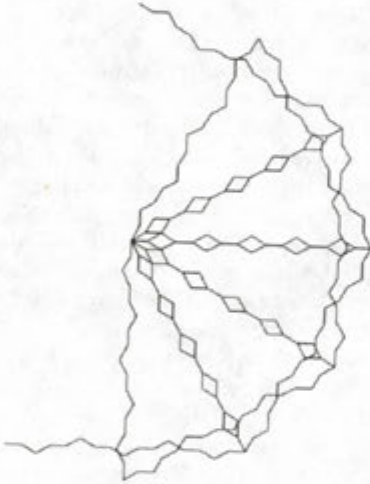
magukat az álmokat is mérsékelnie. Ezek azonban tünékenységüknél fogva nem vethetők semmiféle technikai természetű uralom alá. Az igazgatásnak tehát kezdettől fogva a képtelenségre kell berendezkednie: az aporetikus művészetre – hogy tárgyyszerűen tudjon álmodni.

TILLMAN J. A. FORDÍTÁSA

J E G Y Z E T E K

- 1 Niklas Luhmann: Soziale Systeme, Frankfurt, 1984. 13. o.
 2 Niklas Luhmann: Politische Planung. Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung, Opladen, 1971. 90. o.
 3 Robert Spaemann: Der Ursprung der Soziologie aus dem Geist

- der Restauration, München, 1959.
 4 Ulrich Conrads (Hg.) Programme und Manifeste zur Architektur des 20. Jahrhunderts, Braunschweig, 1975. 59. o.
 5 U.o. 70. o.

Bevezetés a komputermítosz kézikönyveibe

PERNECZKY GÉZA

Hősöm a komplex matematikának (így egyebek közt a magasabb rendű fraktáloknak is) egyik legeredményesebb kutatója, aki azonban valószínűleg még sokkal jobban ismert abban a minőségében, hogy utolérhetetlenül virtuóz képviselője és menedzsere a vizualizált matematikára és a komputergrafikára irányuló alap kutatásoknak, illetve az ilyen diszciplínáknak a biológiától az asztronómiáig terjedő szoftver-alkalmazásainak: Clifford A. Pickover.

Két könyve, a *Computers, Pattern, Chaos, and Beauty* (1990) és a *Computers and the Imagination* (1991) pillanatok alatt az életük egy részét a PC-jük előtt eltöltött átlag-amerikaiak (és mert fordításban is megjelentek már, tegyük hozzá: a nyugat-európai komputer freakek) kultikus könyve lett, ahogy ismételtelen is találkozom a kifejezéssel: *scene book*. Az „átlag” szót kihangsúlyoznám, és nem csak a könyv olvasóira vonatkoztatva, anélkül azonban, hogy negatív jelentésárnyalatot fűznék hozzá.

Pickover munkáira ugyanis nemcsak az jellemző, hogy fantasztikus mennyiségű „innen-onnan” anyag, főként matematikai, illetve komputertechnikai érdekesség van bennük egyszerre szórakoztató és tanulságos koszorúba fonva (és imponáló gazdagságú irodalomjegyzékkel megtoldva!), hanem az is, hogy ez az ember maga is komputer, amibe nemcsak a jelenkori matematikai és informatikai kutatások java van beletáplálva, hanem a „ki-kicsoda” és a „ki-mit-mondott” címszavak alatt összefoglalható kultúrtörténet nagy része is.

Ugyanakkor lehegerlő tiszteletlenséggel elegyíti egymással a geometria és a vallástörténet, a kibernetika és a mitológia, a művészettörténelem és a katódcsőfizika igazságait, miközben könyveinek képanyagát – amely persze elsősorban olyan grafikákra támaszkodik, amelyeket a kutatóintézetek nagy teljesítményű számítógépein generált a saját programjaival – például Verne Gyula első kiadásainak a metszeteivel vagy mesekönyvek ábráival, esetleg a rovarok élettanát, illetve a japán ornamentikát ismertető munkák illusztrációival egészíti ki. (Póztmodern eklektika?) Még soha nem olvastam rangos kiadók által megjelentetett kötet elején azt, amit Pickover könyveinek a kolonfonjában látni – „Az ebbe a kiadványba fölvetett információk nem esnek szabadalmi oltalom alá.” – Ez már nem eklektikus, hanem majdnem underground mentalitás.

Bármennyire jópofa és szimpatikus is ez az allűr, a könyvek bazárjellege sokáig visszariasztott. Nemde azzal a fajta népszerűsítő szakirodalommal állunk szemben, aminek a közérthetősége már-már a szélhámosséggal határos, és aminek a jogos ostromozásával keresik kenyerüket az igényesebb irodalmi és műszaki folyóiratok recenzorjai? De végül is éppen a könyvekből áradó nyugtalanítóan sokrétű vizuali-

tás győzött meg arról, hogy nem kerülhetem ki őket. A következő dolgok derültek ki az olvasásuk folyamán:

1. Még sokkal heterogénebb felépítésűek, mint ahogy azt vártam, folyamatosan nem is olvashatók. 2. Egyáltalán nem közérthetőek, legfeljebb érthetőek... (hm). 3. ...ha ismeri az ember a matematikát minimum érettségi fokon. 4. Néha azonban még így is megszalad Pickover tolla, s emeletes integrál- vagy differenciálegyenleteket vet a papírra, illetve egész kaszkádokat láncortékből, gyökös gyökök gyökeinek a lépcsőzetes építményeiből, néha pedig a közönséges PC-használó számára alig kivitelezhető programozási javaslatokkal áll elő... 5. Még szerencse, hogy a szerző ilyenkor leszáll a magas lóról, és összefoglalja az olvasónak, hogy miről is van szó. 6. Pickover – sokszor csak bizonyos matematikai vagy komputertechnikai problémák illusztrálására –, úgy látszik, több száz fraktálváltozatot is feltalált, valamint egy sor (róla elnevezett) vizualizálási trükk fűződik a nevéhez. De mintha ez nem lenne elég: saját szórakoztatására 300 sci-fi novellát is írt még úgy balkezéről (lásd a lábjegyzetekben az idevonatkozó vallomást). Ez utóbbiak közül hármát – nem tudta megállni! – belecsempészett ebbe a tudományos revübe is, jajjjaj...

7. Szerénynek aztán igazán nem nevezhető: a saját összeállítású irodalomjegyzékben vagy száz tudományos közleménnyel szerepel (na persze olyannal, amit mégiscsak érdemes volt különböző szakfolyóiratoknak megjelentetni). 8. A szerző azonban nemcsak sokat ír, hanem sokat is olvas, és könyvei a közelmúlt, illetve a jelenkor matematikusainak és természettudósainak a figyelemreméltóan okos, máskor azonban csak elképesztően egyoldalú, de mindenképpen szellemes, és tudománytörténetileg is tanulságos idézeteivel vannak teletűzdelve. 9. Minden fejezetet (csak ízelítőként: a második kötetben 63-ra rúg a fejezetek száma) egy-egy féloldalas hosszúságú (Basic vagy C nyelvre írt) komputerprogrammal zárul, amik bevezetnek a téma mélyebb, mikroelektronikus eszközökkel munkába vehető közegébe, és amiket bárki kipróbálhat a saját gépén is (ezek a „listing”-ek valóban egyszerűek, s fölréne egy hasznos tankönyvvel).

Ennyi kóstolóként, azt hiszem, elég is. Semmi kétség nem férhet hozzá, ezek a könyvek nagy teljesítményű reaktorok, amik megatonnás mennyiségben termelik a haladásba vetett hitet és a komputermítoszt. Azzal szolgálják a káoszkor szak emberiségét, hogy maguk is (kreatív?) káoszt teremtenek a lelkekben, boldog zavart és olthatatlan kíváncsiságot. Jegyezzük persze meg, hogy a matematikának ez a fergeteges erejű népszerűsítése nem Pickover találmánya, mert elképzelhetetlen lenne a fraktálok egyre fokozódó népszerűsége és Mandelbrot gátszakadást előidéző korábbi munkássága nélkül. A végső benyomás? Minden prűskölés ellenére is: hü-

lye lennék, ha ezek a könyvek nem tetszenének.

Kezdjük az utunkat abban az irányban, amit Pickover idézetgyűjteményének néhány illusztris darabja mutat nekünk. Például:

„Állandóan meg vagyok lepve azon, hogy a filozófiai kötetek legtöbbje, de igen sok geometriai munka is képek nélkül jelenik meg. A filozófia azonban a gondolkodás tanulmányozása kellene hogy legyen, és én mindig abban a hitben életem, hogy a legtöbb ember képekben gondolkodik.” (Alan L. Mackay: Mind's Eye.) Csak emlékeztetek arra, hogy ez a – tulajdonképpen meghökkentően kézenfekvő – érvelés, és egyáltalán az a követelés, hogy szerezzünk végre érvenyt a vizuális megismerés heurisztikus jellegének, az újabb tudományos irodalomban először a fraktálok felfedezése óta vált ilyen sürgetővé. (És újra csak Mandelbrot úttörő szerepére utalunk.)

A látás újralfedezése persze a szenzációk olyan kertjével szolgál, amelyben bizarr virágok is nyílnak: „Állandóan azt kérdezem magamtól, hogy vajon a fraktálképek képesek lennének-e arra, hogy az agy legbelsőbb tartományaihoz szólnak. Van-e ezeknek a képeknek a végtelenül rekurzív szerkezetében valami olyasmi, ami a művészi szemlélettel hozható kapcsolatba? Lehetséges lenne-e, hogy egy fraktálkép tartalmát tekintve oly rendkívüli mértékben gazdag, hogy képes arra is, hogy az agy neuronjaival együtt rezegjen, és így ébressze fel bennünk azt a gyönyörérzetet, amit a megpillantásakor érzünk?” (P. W. Atkins, 1990)

Ez a gondolat azonban nem is olyan rendkívüli, mint ahogy azt esetleg az első pillanatban hinnénk. Csaknem minden természettudományosan művelt ismerősöm hangoztatott már hasonlót. Az én véleményem: elég a természet formáira pillantanunk (amelyek több száz millió év óta tapétázzák ki a környezetünket), és rögtön megértjük, hogy miért „rezeg együtt” a lelkünk a fraktálokkal.

Az egyetlen, amit különben ellene vehetnének annak, hogy a művészi élményt és a fraktálokat ilyen módon rokonságba hozzuk, nem is a neuronok, vagy egyáltalán, az élővilág működésének a rejtett kódjaira vonatkozik, hanem inkább a művészet itt olvasható, kissé szimpla definíciójával kapcsolatos. A gyönyörérzet ugyanis lehet, hogy része a művészetnek, de semmiképpen sem a lényege. Ezt a korrekciót azonban Atkins egy másik mondatával maga is elvégzi: „A fraktálképek természetesen művészetileg nem nevezhetők tökéletesnek, hiszen eredetük az absztrakcióban, s nem pedig a kultúrában gyökerezik.”

Hogy megtaláljuk azokat az érveket, amelyek napjainkban a képi világ rehabilitálását tényleg indokoltá teszik, sőt nemegyszer a gondolkodás egész területére való kiterjesztését sürgetik, ahhoz természetesen nem kell leszállnunk a DNS-molekulák kódjainak a szintjéig. Az a körülmény, hogy a mindennapi életben felhasznált számanyag a számítógépek bevezetésével évről évre szinte logaritmikusan arányban növekszik, és ennek következtében az adatok ma már olyan számtengerek formájában állnak a rendelkezésünkre, hogy azokat a szokásos táblázatok segítségével nem is lennének képesek áttekinteni vagy értékelni, e tagadhatatlan tény valóban szükségessé teszi, hogy a számszerű adatokról – ahol lehet – átváltjunk az azokat sok ezerszeres, néha milliószoros mértékben tömörítő képekhez.

Az ilyen képek olvasása persze eleve más jellegű, s más

eredményekre is vezet, mint a táblázatoké. Részleteiben talán pontatlanabb információkkal szolgál, egészében azonban eddig nem sejtett összefüggéseket tesz észrevehetővé. A képeket feldolgozó munka folyamán természetesen egyre növekvő szerepet kap az intuíció is, és az egész változás abba az irányba mutat, amely visszatérést jelent az ember ősi, biológiailag is a legjobban kifejlődött észlelési szervéhez, a szem munkába fogásához, és általában is a képi információ szenzibilisebb feldolgozásához.

Míg erről elmélkedünk, kikerülhetetlen persze, hogy ne találkozzunk azzal az aggodalommal is, amely szerint a vizualitás ilyen forszírozott fejlődésével párhuzamosan bizonyára le fogunk szokni arról, amit mindközönségesen gondolkodásnak nevezünk. Jómagam azonban nem csatlakoznék a jajongók seregéhez, mert mint gyakorló digitális képszerkesztő azt tapasztalom, hogy a mikroelektronika által nyújtott képi világgal való foglalkozás – hogy is lenne másképp! – csak részben válhat intuitív, és még a spon-tán benyomásokra hagyatkozó földolgozás aktusa sem lehet eredményes anélkül, hogy a magasabb fokú absztrakciókban való jártasságunkat is ne treníroznánk közben, – mégpedig néha kegyetlenül!

Mert egyáltalán nem mindegy, hogy a képek láttán mit és mennyit veszünk észre, van-e sejtelmünk a mögöttük rejlő struktúrákról, és egyáltalán, hogy mire asszociálunk... Vizualitás és funkcionális gondolkodás itt kéz a kézben fejlődnek. A hagyományos, „gutenbergi” módszerekhez képest legfeljebb az elvonatkoztatás iránya és komplexitásának a tartalma az, ami eközben jelentősen változik.

Az új tudományágak és technológiák művelői persze időnként maguk tehetnek arról, hogy a vájtfüleket magukra haragítják. Mit szóljunk például a következő, ugyancsak Pickover által fölkarolt idézethez: „Az elmúlt évszázad nagy gondolkodói és vallásfilozófusai Istent az öt körülvevő szimmetriában és harmóniában vélték megtalálni, – a klasszikus fizika ama szép egyenleteiben, amelyek olyan jelenségeket írtak le, mint az elektromosság és a mágnetizmus. Nem hiszem azonban, hogy a természet komplexitásának az egyszerű formáit Isten létének a bizonyítékaként tekinthetjük. Inkább hiszem azt, hogy ők maguk az Isten. A matematikai görbék szemlélete, ahogy a saját maguk által teremtetten zenére forognak, csodálatos spirituális élmény.” (Paul Rapp, 1990)

Nem lehet feladatomban az, hogy ennek a lírai megnyilatkozásnak a tartalmát feszegetsem, végül is hogy ki mit hisz, az magánügy. Ha már spirituális élményekről van szó, akkor talán érdekesebb az, hogy a digitális képi információ kifejlődése és a vizualitás új kultusza új formát, új feszültségeket adhat a számmisztikával való játékoknak is, mégpedig az igen nagy számokkal való manipulációk isteni érzetét. Éppen mert a képek egyre inkább helyettesítik a számokat, sokszor nem is vesszük észre, hogy mekkora adattömegekkel és milyen nagyságrendű számokkal dolgozunk.

A mikroelektronikus informatika korában persze semmilyen szám nem lehet elég nagy, s az egész kérdés a státuszimbólum jól ismert törvényszerűségeit kezdi követni. Pickover nem is késlekedik, hogy egy fejezetet szenteljen a nagy számok olimpiájának. A feladat: tessék három-négy megadott számjegy és néhány engedélyezett műveleti jel segítségével a lehető legnagyobb számot felírni (Pickover a pályázat első fordulójának nyolc legjobb megoldását ismerteti is, de ezt azonnal megtoldja azzal, hogy felhívást közöl az újabb fordulókban való részvételre).

Nem foszthatom meg az olvasót attól az örömtől, amit a létező legnagyobb szám megismerése jelenthet a számára, –

közölhetem hát, hogy ez a szám a „googol” (tíz a századikon, vagyis egy egyes után száz nulla). Ez a szám jóval meghaladja a látható csillagokban lévő összes atomok számát, elnevezése pedig az amerikai matematikus, Edward Kasner hétéves unokaöccsétől származik, aki arra a kérdésre, hogy esetleg meg tudna-e nevezni egy ennél még nagyobb számot is, készségesen definiálta a „googolplex”-et. Egy googolplex egy egyes, ami után googolnyi nulla következik. (Ezek szerint a googo

I sem a legnagyobb szám, és mire ezt leírom, talán a googolplex sem az.) Az egész történet még a harmincas években játszódott le, és Pickover azért közli, mert fontosnak tartja tudatni, hogy a pályázatán díjat nyert nagy számok (öt-hat számjegyből képezve, más esetekben a műveleti jelekkel együtt sem több, mint tíz-tizenként jelből konstruálva) általában nagyobbak voltak, mint egy googol.

Van azonban más is Pickover tarsolyában. Valószínűleg szélesebb érdeklődésre tarthat számot az amerikai tudományos élet berkeiben végzett közvélemény-kutatása, amelynek a jelentőségét abban látom, hogy a komputerkorszak mítoszainak és utópiáinak a panorámájába illik bele. A kérdés az volt, hogy mi történt volna, ha 1900-ban a Harvard Egyetem egyik munkatársa egy névtelen adományozótól egy IBM PS/2 személyi komputert kapott volna a hozzá tartozó, egy évig működő áramforrással, a FORTRAN nevű matematikai programmal, és a gép kezelését, valamint a program használatát magyarázó kézikönyvekkel együtt.

Megdöbbenő, hogy a meginterjúvoltak fele – ne felejtjük el, hogy Pickover tudományos intézetek munkatársainak a reakcióit értékelte ki! – a kérdést egy futurista vagy melodramatikus hangvételű science fiction novella színvonalán válaszolta meg. Vagyis a legnagyobb jóhiszeműséggel s a legnaivabb odaadással próbálta meg kiszámítani, hogy mennyivel gyorsult volna meg a huszadik századi tudomány és technika fejlődése, és ennek eredményeképpen hol tartanánk ma a rákkutatás, az űrrepülés, a digitális technika vagy az elektronikus médiák stb. terén.

Egy fokkal nagyobb érzékenységet tanúsítottak azok, akik a fiktív lehetőségként fölvetett PC-adományozás történetében elsősorban konfliktusok veszélyét érezték. Háborúk kitörését tartották volna lehetségesnek, amelyeket a vezető ipari országok folytattak volna a komputer megszerzéséért, vagy az USA technológiai megugrását feltételezték, ami fokozta volna a fejlődésbeli egyenlőtlenséget, és tömeges munkanélküliséghez és nyomorhoz vezetett volna a világ nagyobbik részén, sőt sokan azt sem tartották volna kizártnak, hogy új színezetű vallásos fanatizmus tört volna ki úgy, hogy az emberiség elsüllyedt volna az ilyen szekták okozta általános káoszban.

Hogy ezek az elképzelések mennyire utópisztikusak, azt aztán a válaszoknak a másik fele mutatta meg. Ezek a válaszok – sokkal józanabban – abból indultak ki, hogy egy túl korán érkező technikai újítás semmilyen jelentős visszhangot nem válthat ki. Elemezték a komputer technika és a matematika anyagi és szellemi hátterének, a bázisok mai színvonalának a jellemzőit, és összevetették ezt az 1900-as állapotokkal.

Véleményük szerint csak a komputerrel együtt adományozott mellékes dolgok, mint a könyvek papíranysága vagy a csomagolás (habszivacs, műanyag fólia, hullámkar-

ton lemez!) számíthatnak volna kíváncsi fogadtatásra, mi több, ezek a dolgok talán valóságos forradalmat válthattak volna ki néhány olyan iparágban, amely képes lett volna ezeknek az anyagoknak a tanulmányozása után bizonyos eredményeket át is venni.

A géphez adott monitor működését jobban megértették volna a tudósok, mint azt, hogy mire való maga a komputer – bár nem lehetetlen, hogy nekiláttak volna a π pontosabb kiszámításához, és a trigonometriai vagy a logaritmi-kus táblázatok, illetve más hasonló matematikai segédanyagok tizedes törtjeinek az újabb jegyekkel való kiegészítéséhez is –, mindezeket a számításokat azonban, mivel az eredmények helyességét semmi nem szavatolhatta, manuálisan is meg kellett volna ismételni! Egyáltalán belekezdtek volna így? A FORTRAN-program talán segítséget adott volna az absztrakt algebra fejlődéséhez.

De a legvalószínűbb mégis az, hogy a készüléket a tudósok megpróbálták volna azonnal szétszedni, hogy megértsék a működését, ami – tekintettel arra, hogy lehetetlen lett volna az azoknak az időknél a felkészültségével a processzorok vagy a nyomtatott áramkörök elvi működését és gyártási technológiáját megérteni – azon túl, hogy sikerült volna a készüléket rövid úton megsemmisíteni, nem vezetett volna semmilyen hasznosítható eredményhez.

A legszebb válasz – az én megítélésem szerint – az volt, amelyik arra figyelmeztetett, hogy az igazi problémát az 1900-as esztendő emberisége bizonyára nem az égből pottyant komputerben látta volna, hanem a titokzatos adományozó személyében. Vagyis tökéletesen félreértették volna a kísérlet célját.

Ma sem történne másként.

Engedtessek meg, hogy még egy könyv után nyúljak. *Tilings and Patterns*, így a kötet címe, amit „Síkmozaikok és minták”-ra fordíthatnánk le. A könyvet két amerikai kutató írta, akik a munka 1987-es első kiadásában összefoglalták a matematika egyik – tulajdonképpen sokáig igen mellékesen kezelt – ágának, a síkot lefedő formák elméletének az évszázadok alatt összegyűlt eredményeit. A kötetnek azóta egy újabb, a szélesebb közönség számára szerkesztett formája is megjelent.

Vizuálisan csodálatos és matematikailag fascinatív formák..., bámulatos könyv..., a sík felosztásának úgyszólván enciklopedikus teljességű tárháza..., matematikusok vagy művészek számára egyaránt kimeríthetetlen forrás..., olvashatjuk a kritikai visszhangot. Valóban az a helyzet, hogy úgyszólván nincs olyan síkgeometriai „csempé”- vagy „parketta”-alakzat, nincs olyan síkot osztó rajzolat vagy minta, amit nem találunk meg rendszerbe szedve, s matematikai elemzéssel is megfejeve ebben a kötetben. A könyv a posztmodern kor ornamentikus ízlését is jól szolgálja, hiszen olyan, mint egy szótár; talán a világ összes síkformáját és díszítményét ki lehet alakítani az itt talált alapstruktúrákból.

Egy szempontból azonban, és éppen ez a gondolat a jelen áttekintés fő szempontja, „maradi” munka a *Tilings and Patterns*. Úgy tárgyalja anyagát, mintha egy mesebeli barlangot látogatnánk meg, ahol kristályokba fagyott kincsek várának ránk. Fantasztikus ennek a kincstárnak a formai gazdagsága, de nem tudunk meg semmit a kristályok keletkezéséről vagy múltjáról. A síkmozaikok és minták világa statikus, az itt bemutatott alakzatok csak egy-

mással léphetnek szoros kapcsolatba, és nincs közük az időhöz vagy a mozgás és a növekvés örök dinamikájához. Talán helyes is, hogy így van ez, hiszen ez a tudományág igen ősi hagyományokhoz nyúlik vissza, a mágikus formák és misztikus titkok letéteményeseként tisztelt kristályalakzatok kultuszához.

Az első ábra, amivel a szerzők a kötetet nyitják, Johannes Kepler (1580–1630) egy rajzának a reprodukciója, amely 32 különböző síkmozaik-kompozíciót ábrázol, mégpedig olyanokat, amelyek a szabályos sokszögek lehetséges, egymás közti kombinációból lettek kirakva. Az ábra Kepler *Harmonicae Mundi* (A világ harmóniája, 2. kötet) című munkájában jelent meg, s a könyv címe talán fölöslegessé is teszi, hogy sokat törjük a fejünket azon, hogy miért foglalkozott ezekkel a kristályos alakzatokkal a nagy csillagász. Ezek a formák lettek volna az égi mechanika fogaskezei. Annak az eszményien pontos „illeszkedésnek” a tervrajzai, aminek a törvényező lelke a matematika és a kauzalitás.

Mi lehetne ennek a mechanikának a mai megfelelője? A fraktálkutatás? Vagy a „tilingok” újabb, dinamikusabb szemlélete, például fraktálkódokkal való generálása? Hiszen elképzelhető egy olyan síkgeometria is, amely a kezdeteitől fogva nem statikus elemekre épül, hanem már az első mozzanataiban is kódolt mozgás. Ahol például a négyzet nem négy egyforma hosszú egyenes szakasz derékszögbe állítása, hanem egy vonaldarab többször megismételt transzformálása. És még inkább kézenfekvő a mozgással és a kódolt transzformációkkal való munka a bonyolultabb alakzatok esetében.

Neki is láttam, hogy fraktálgeneráló programjaim legjobbjain az ilyen síkgeometriai formák, rozetták és csillagalakzatok, illetve ornamentális hálók generálásának a lehetőségét kipróbáljam, és a kísérlet már az első próbák során jobban sikerült, mint ahogy azt tulajdonképpen elvártam. Meg is jelentettem az így kapott legszebb pseudo-fraktálokat és fraktálgenerált tilingokat egy kis példányszámú füzet formájában. Az az elképzelésem azonban, hogy az utókor majd úgy fog tisztelni, mint a dinamikus geometria egyik első, intuitív módszerekkel dolgozó megalapozóját, igen rövid idő alatt szertefoszlott. Mert a legnagyobb kölni könyvesbolt, a Gonski kirakatában megakadt a szemem egy olyan hókristályhoz hasonló fraktálalakzaton, amelyet nem sokkal korábban jómagam fedeztem fel a komputeren, és amire azért voltam büszke, mert nem hat, hanem hét szimmetriatengelye volt – ilyesmire ugyanis talán nincs is példa a természetben, és hasonló komplexitású formák eddig nem nagyon voltak ismertek a klasszikus geometriához közel maradó matematikában sem. Ez a forma csak a komputeren, és ott is csak egy végtelen sorokkal operáló artiztikus univerzumban volt előállítható – mindezt azonban nem is tartottam olyan fontosnak, amikor a képernyőn kirajzolódó rendhagyó hókristályt elneveztem egyszerűen hétszirmú virágnak.

Weak Chaos and Quasi-Regular Patterns, „Gyenge káosz és kváziszabályos minták” – olvastam most a kirakatba tett könyv címét. Természetesen azonnal megvásároltam. A

szerzők oroszok, akiknek mint matematikusoknak – a belső címloldalon olvasható adatok alapján – Novoszibirszk lehetett a keltetőállomásuk, s innen rajzottak ki aztán a világba. A könyv a cambridge-i Egyetemi Kiadó „nem-lineáris tudományok” sorozatának első köteteként jelent meg, s a filigrán formákkal díszített hétágú csillag pedig mint blikfangos grafika, de egyúttal mint szenzációs újdonság is került a munka címloldalára.

Nekem akkor volt már egy halvány sejtésem róla, hogy ha igazi természettudós lennék, akkor milyen irányban fejleszteném tovább az általam generált szabályos alakzatok és komplexebb formák teóriáját. A geometria alakzatai ebből a szempontból ugyanis érintkezésbe lépnek a *termodinamika* kérdéseivel: minden forma örvény, és a különbség a feszes, szabályosabb alakzatokba merevedett örvények, illetve a kusza, szabálytalan formákra széthulló dinamikus mozgás között elsősorban nem is abban van, hogy „hogyan néznek ki”, ha lerajzoljuk őket, és még csak nem is az, hogy milyen karakterekkel írható le az euklideszi geometriában, hanem az, hogy milyen „magasságban” foglalnak helyet azon a skálán, ami a maximális információtól mint felső régiótól ereszkedik alá az (entrópia növekedésével arányosan) a mélyen elterülő és energiában szegény kaotikus formák tartományába.

A könyvbe belelapozva azonnal láttam, hogy az oroszok is ugyanebben az irányban indultak el, persze fantasztikusan fölszerelve az infinitezimális matematika minden csínjával-bínjával, és nagyokat lépkedve azokkal a Stravinsky *Sacre*-jéből is jól ismert hétmérföldes csizmákkal.

Vizsgálódásaik elvi alapja a Hamilton-féle modell alkalmazására épült. Tudni kell, hogy olyan formája ez a mozgás leírásának, ami rokon a hullámok terjedésével és az ilyenkor megfigyelhető „véletlenből” adódó nem-lineáris szabályosságok mechanikájával, és egy „fázistérbe” összeíti a paramétereket, azaz az adott rendszer teljes energiaképpével operál. Itt vagyunk tehát a nem-lineáris tilingformák és a velük összefüggésbe hozható termodinamikai problémák küszöbén – becsukhatom a magam kis dinamikus rozettágeneráló üzemét, vagy nevezzük így: parkettagyárát. Végül csak annyi maradt, hogy míg ők a magas matematika technikájára „kényszerültek”, és „meg sem tudtak volna moccanni” a differenciálszámítás technikája nélkül, én ugyanazt tulajdonképpen nagyon egyszerű (csupán a végtelen sorok primitív formáivá bővített) összeadással is megcsináltam.

Ennyit az intuíció és a tudás közti különbségről. Mint buzgó komputergrafikus azonban nem adtam fel egészen a dolgot – és talán (mert olyan könnyen megy ez nekem?), megcsinálom még egyszer a dinamikus generált tilingok mappáját. S addig is, míg több időm lesz ezzel foglalkozni, elküldöm az első, már elkészült ilyen tárgyú publikációmát Pickovernek – a komputerikkel összeragadt hobbimatematikások pápájának.

Modern Művészet

ÚJ SZERZEMÉNYEK
A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM
GRAFIKAI GYŰJTEMÉNYÉBEN

Hans Arp, Christo, Enrico Castellani,
Sonja Delaunay, Theo van Doesburg,
Ilja Kabakov, Máttis-Teutsch János,
Henri Michaux, Joan Miró,
Moholy-Nagy László,
Molnár Farkas, Tot Endre,
és még igen sokan mások. Összesen 130 mű.

MÁJUS 28 – AUGUSZTUS 29

Későújkor, kifelé menet

TILLMANN J. A.

Későújkor

Nem találunk szavakat. Melyekkel akárcsak hozzávetőlegesen is körvonalazható lenne mindaz, amit e kérdés kifejtése megkíván. Ezért aztán, fejet hajtva a felfoghatatlannak, illő alázattal néhány metszetére szorítkozunk. Miközben nem mondunk le arról, hogy szemügyre vegyük eljövendő szemléleti rendszerünk keretfeltételeit. Az egyszerre képletes és valóságos kereteit. Esetleg még célba vehetjük közösen megszövedendő szavaink kárpitjának hossz- és keresztirányú tartószálait. Ami nem jelenti azt, hogy bárkire is rá akarnánk kényszeríteni saját mentális mintázatunkat.

Tartózkodásunk az elsiertett szavaktól többre. Ezért is állítottuk e sorok élére a későújkor kifejezést. Ami egyszerre megütköztető (hisz' két meglehetősen ellentétes értelmű tagból tevődik össze), a korhűség jegyében kellően ironikus [a minden korokat betetőzni hivatott és vágott újkor végére – utolsó korszakaként – vasból (iron) és mosolyból merített pontot tesz], ugyanakkor nem minden komolyság nélkül megállapít egy tényállást, továbbá alkalmazza a minimális történeti periodizáció hármas tagolását.

A múlt történetének hullámzása tagadhatatlan; vannak virágzó, és vannak viharvert idők. A hullám: hullámvölgy és hullámhegy váltakozása, egyikből másikba alakulása. A hullámvonulat haladásának és pillanatnyi helyzetének megállapítása természetesen mindenkor a megfigyelő önkényének van kitéve. Mindig vannak emelkedő és süllyedő áramlatok, kereszt hullámok, kioltások, interferenciák. A korszakhatárok kijelölése a múltban való minimális tájékozódáshoz nélkülözhetetlen, kellő megszorításokkal, a maga viszonylagosságában értelmezendő cselekedet.

A történeti időfelosztásnak a jelenvalóra alkalmazása kétségkívül elég szokatlan és kérdéses művelet. Mégis szólnak, méghozzá nyomós érvek mellett. Nem is csak a kényszeressé vált fejlődésből fakadó nyomás, az ezidejűnek az éppen feltűnő közeljövőbeli nevében való elvetése és múltbelivé minősítése, avagy alkalmi apokaliptikus belátások támasztják alá. Sokkal inkább a szemeknek (és a mögöttük rejlő elméknek) a növekvő sebességekhez és képláncolatokhoz szokása képes az éppen múlt pillanatot is egy eljövendőben levetítésre kerülő filmsávként érzékelni.

És ez a szemléleti változás a köznapitól kissé távolabb eső területeken is végbement: „Einstein azt kérdezi, hogy miben áll az igaz és a hamis elmélet különbsége? Az elmélet érvényességének tartósságában. Egy hamis elmélet talán két percig vagy akár két hónapig, sőt akár két évig is érvényes lehet. Ezzel szemben egy igaz elmélet érvényesség-

ge rendszerint tíz és húsz év között mozog, és aztán válik idejétmúlttá. Ha a tudományelmélet egészét sorba raknánk, és összeragasztanánk, mint egy filmet, akkor egy adott pillanatban – mintegy 10 millió év múlva – azt mondhatnánk, hogy az összes elmélet hamis. De azt is lehet mondani, hogy valamennyi relatív, ami végül is ugyanaz. A tudományos relativitás kérdése ezért döntő jelentőségű. Ami alatt nem etikai, hanem csakis tudományos relativitást értek” – írja Virilio.

Nem állítjuk, hogy máris „poszt” pozícióba kerültünk volna a modernhez képest, még kevésbé gondoljuk, hogy a virágkorában volnánk. Valahol a vége felé vagyunk. Erre a végtelennek tetsző kijelentésre azért merészelnék ragadtatni magunkat, mert tapasztalataink (beleértve ebbe a teoretikusokat is) arról szólnak, hogy mindazon elvek, eszmények és viszonyítási pontok vagy vonalak, melyek a közelebbi – egy-két évszázadban mérhető – múltban mérvadóak voltak, mára elmosódtak, kétségessé vagy tarthatatlanná váltak.

A későújkor kozmosza

Az asztrofizikai felfedezések nyomán egy olyan kozmosz képe vált közismertté, melynek majd' minden pontja távolodóban van bármely másiktól. Ez méltán veti fel a kérdést: egyáltalán „lehetséges-e a tér és az idő szétartása közepet bármilyen egység?” (Böhringer). Ráadásul kozmoszképpünk időről időre olyan hatások érik (a tudomány berkeiből érkező teóriák, és újabb keletű felfedezések vagy felismerések hírei), melyek ugyan nem „megrendítők” (hisz' ami – immár évszázadok, de legalábbis évtizedek óta – nem „szilárd”, azt hogyan is lehetne „megrendíteni”?), mégis tovább mállasztják, avagy – szelídebben szólva: – teszik egyre „lyukacsosabbá”. Így például nemrégiben arról értesülhettünk, hogy az NGC 3115 galaxisban olyan „fekete lyukat” fedeztek fel, mely egymilliárd (!) naptömeget tartalmaz (*Astrophysical Journal*, 1992. 06.).

A kozmosz eme asztrofizikai képe – benne a bármelyik pontján megnyíló valóságosan „világnyi” térrésekkel – a különféle szellemi területek együtt állásának, a jelen szellemi világának metaforájaként is messzemenően érvényes. A szellem különféle övezetei „fényévnyi” távolokra vannak egymástól. Öntörvényű mozgásuk – mindennemű alkalmi keresztetűzés és mutáció ellenére – távolodó pályákon tartja őket. A szellem szétartó kozmoszában élünk, ahol ugyan egy-egy terület „naprendszerében” hatnak a „helyi” gravitációs erők, a köztük nyíló, egyre tágabb tereken keresztül azonban egyre alább hagy az összetartó kötelek ereje. A technológiai fejlődés folytán egyre újabb és újabb tudásterületek „galaxisai” tárulnak fel. (Igen tanulmányok szemrevételezni egy-egy természettudomány-terület

Előszó a Későújkor. *Posthistoire, késő modern, posztmodern* című tanulmánygyűjteményhez (Hermész Könyvek, Akadémiai Kiadó; előkészületben).

ABSTRACT-ját, a szakfolyóiratai tartalomjegyzékéből álló vaskos kiadványokat, vagy a világ – nagyobb – kiállításainak kalendáriumát, netán a hordozóra kerülő új zeneféleségek listáit.) Ezért aztán méltán mondható el, hogy „aki nem szédül, az nincs informálva” (Sloterdijk).

A modern elmúlása

A modern elmúlása az újkor kezdete óta ható, már jó ideje mitikussá vált alapelvek szétfoszlásaként írható le. Ez a folyamat, melynek kezdetei a korai felvilágosodás-kritikáig, illetve a romantikáig nyúlnak vissza, számos területen zajlik, illetve zárult már le.

Tarthatatlannak bizonyult a természet feletti növekvő uralom megszerzésére irányuló törekvés. Ennek „eredményességét” az ökológiai tudatosodás nyomán planetárisan éppúgy érzékelhetjük, mint napi „életvilágunk” majd’ minden pillanatában. A (természet)tudomány elvesztette „írhatlanságát”, tudása pedig végérvényességét. A technikával és a tőkével kialakult mutációja megteremtette az élő világ elpusztíthatóságának eszköztudományát. Megismerésmódja, technikai természetűvé vált, feltevései és módszerei függvényévé.

A természet széttagoló megismerésének, majd pedig egy univerzális matézis alapján történő összegezésének lehetőségét éppen a természettudományok különféle területei tárták fel.

Az alapelvek revíziójára a tudományos racionalitás magvában is sor került. Természettudományosan tudatosodott, hogy minden ismeret limitált (Gödel), és nincsen kiüntetett vonatkoztatási rendszer (Einstein).

A közelmúlt kutatásai a természeti folyamatokban is felfedezték a pluralitást, szakadásokat és antagonizmusokat állapítottak meg a „törvény felfelső szövetében”.

Az újkort uraló szellemi és társadalmi szabadságtörekvések részint megvalósultak, részint pedig egy olyan helyzetre vezettek, amely aligha jellemezhető másként, mint ahogy azt Hans Zender tette nemrégiben John Cage halála kapcsán közzétett írásában: „Nem volt »törvénye« – írja Cage-ről –, üzenete, amit közzé akart tenni – csak a minden törvénytől való szabadság üzenete. Ez az »üzenet« nem más, mint szellemi helyzetünk félelem nélküli állapotfelmérése. E szabadság ugyanis valami rettentő; azt jelenti, hogy amikor ma művészetet művelünk, már nincs talaj a lábunk alatt; nincs hagyomány, semmiféle konstruktív logika, sem pedig általános kötöttségre való igény, ami munkánk hordozója lehetne. Világunk határtalanított, valahány kultúra jelrendszerének feltartóztatathatatlanságából áll, s ez olyasféle szabadságot jelent, aminek túllódalán a nyelvnélküliség vár ránk.” (Die Zeit, 92. 08. 21.)

A külső kötetlenség kiteljesedésével csaknem egyidejűleg ment végbe annak a belátása, hogy belül sem vagyunk szabadok. Ráadásul a kötöttségektől történt eloldódás, a szabadság lehetőségek kiterjedése a választás állandó kényzerét (és neuroziséjét) eredményezték: „A posztmodern korok a szüntelen választás ideje” (Charles Jencks).

Posthistoire

A történelmen túli idő fogalma már néhány évtizede megjelent a teóriában, a „történelem végéről” szóló beszéd pedig a közelmúltban vált közkeletűvé. A mindenkor önkényes végállapotok kijelentése helyett gyümölcsözőbbnek ígérkezik a posthistoire terminusának a történelem eltűn-

se felőli megközelítése. E folyamat egyik forrása a keresztény eszkatológia, és az ennek nyomán kiépült újkori történetfilozófiák által formált „történelmi tudat” átalakulása. Az újkort a közelmúltig uraló korlátlan és vég nélküli fejlődéseszmé tarthatatlanná vált, és átadta a helyét a már-már mechanikusan működő, bár a lehetőségeikig menő továbblépést biztosító állandóság – elfojtott apokaliptikus esélyekkel átjárt – gondolatának.

Más irányból a technológiai fejlődés folyamat fenyegetően következni látszik, amelyek révén az ember által alakított történelem végére pont kerül. Az 1986-os csernobili erőműbalesettel nyilvánvalóvá vált, hogy egy új „szereplő” lépett a „történelem színpadára”, mely – az emberi szándékoktól függetlenül – planetáris nagyságrendben képes befolyásolni emberek sokaságának sorsát. Ezzel egyidejűleg érlelődött meg annak a belátása, hogy „úgy a keresztény reményről, mint a görög epiztemétől megmozgott világfolyamat fölött katasztrofális módon elvesztettük az irányítást” (Sloterdijk).

Táguló horizontok

Az elterjedt eszközrendszerek alapjaiban módosították érzékelésünket és tudásunkat is. A valóság, akárcsak valahány szemléleti formája, viszonylagossá vált: „a valóság a kutatásban van” (Virilio). Nincs olyan kitüntetett nézőpont, szemhatár, közeg, metszet vagy módszer, mely általános érvénnyel bírna.

Az egykor mindenkinek felett álló ész sem képez már közös középpontot, végső viszonyítási instanciát. A racionalitásformák pluralizmusa van érvényben: „nincs már az ész; ész csak többes számban van” (Lyotard).

A szellemi tér szétartása éppúgy a nyilvánvaló tudás körébe tartozik, mint a majd’ mindenre kiterjedő egymásmellettség tapasztalata. Minden horizontnak megvan a maga napja; az igazság, akárcsak az igazságosság és az emberség is csak többes számban érthető.

A tudásformák, az életstratégiák és cselekvési minták terén éppolyan sokféleség van, mint a környező kultúrák vagy képletes időzónák tekintetében: „...már jelen van: minden stílus és lehetőség egyvelegének szinkretizmusa, a posthistoire” (Gehlen).

A tárolótechnológiáknak köszönhetően valahány fennmaradt hagyomány majd’ mindenki számára hozzáférhető. A rögzítő- és reprodukálóeszközök elterjedése révén szinte minden múltbéli tudás és alkotás része a jelennek. A tradíciók túlradó gazdagsága és torlódása új szellemi-kulturális helyzetet teremtett. A történelmi múlt ezáltal éppoly viszonylagossá vált, mint a jelent kitüntetett karakterisztikumok. A tradíciók archivált teljességének egyidejű jelenléte az adott hagyományon belül is átrendeződéssel jár: az egész ismeretében a súlypontok és hangsúlyok áthelyezhetők; nemcsak az éppen áthagyományozott, leszűrt és „időszerűvé” tett része lehet érvényes (sőt egyáltalán ismerhető), hanem teljes egésze, illetve az abból adódó konzekvenciák, új „komponálási” elvek, eljárások és következtetések.

A tradíciók sokaságának technikailag biztosított jelenléte azonban ennél messzebb menő következményekkel is jár. A különféle hagyományok pusztán egymásmellettsége olyan kulturális környezetet teremt, amiben kölcsönös átértelmezések, keresztteződés, kioltások zajlanak. A kontextuális kötöttségek fölöttébb korlátozott érvényűek. Határaik áthágása és az átjárás köztük folyamatos. A kereszttezők, a mutációk, a mindenféle rendű és rangú

elegyedések állandósultak. Az egyezményes és egyértelmű kódok kétségessé váltak – a szó mindkét értelmében: kérdőessé és kettőssé. Ez szándéktalanul éppúgy megtörténik a különféle környezetekre és kulturális szintekre tekintettel kialakított alkotások esetében, mint feltett szándékkal. [Ez utóbbit számos művészeti és kulturális jelenség példázta; a filmek közt éppúgy bőséggel találunk ilyeneket, mint a paradigmatiszmasnak tekintett (posztmodern) építészeten. A felénk *Szárnyas fejvadász* (The Blade Runner) címen forgatott film esetében jószerevel eldönthetetlen, hogy egy kitűnően kivitelezett kommersz sci-fi vagy az ember sorskérdéseit és metafizikai mélységeket is érintő mestermű megalkotásának szándéka került „kódolásra”.]

Posztmodern

A modern elmúlásának különféle területeken történő tudatosítása nem oly heves és nem oly radikális, mint a kora újkor tabula rasát megteremteni törekvő programok, vagy a modern újralendítő különféle avantgárd kísérletek. Az egymástól olykor meglehetősen eltérő, általában posztmodernnek nevezett törekvések mentesek az újrakezés pátoztától (vagy ha mégsem egészen, úgy azt iróniával ellentózzák). A radikális – és többnyire totalitarizmusba fuladó – társadalmi, művészeti vagy teoretikus kísérletek kudarcának tanulságai éppúgy közrejátszanak ebben, mint a megkerülhetetlen, nap mint nap tapasztalt tények, és a köztük nyíló szabad játékterek. A posztmodern nem tagadása, hanem felülmúlása a modernnek. Benne nem a leküzdés lendülete munkál, hanem inkább a legyintés a jellemzője. (Tudat alatti tudása: a valami elleni fellépés mindig foglya marad ellenzettjének; annak öntőmintáit, ill. küzdő karmozdulatait kényszerül követni.)

A sokféleség folytonos érzékelése a kizárólagosság igényének, a totalitárius törekvések elvetésére indítja. Szemben a modernitással – melynek „magva az a történetfilozófiai alapon megalapozott követelés volt, miszerint a figyelmet az élet összes területén a tudás és a jog eredményeire és haladására kell irányítani” (Böhringer) – a szétnézés, a visszanezés, sőt olykor a szemlélődés jellemzi. Nem a keresztény eszkatológia „leszámazottjaira”, történetfilozófiai transzformációinak tolóerejére támaszkodik. Hiányzik belőle a modernizmusokban működő jövővágy. Relativizmusa szembetűnő tényeken alapul, folyamatosan feltöltődő történeti tudásán, a különféle területek egymásmellettiségén, keveredésén és kongruenciáján, a különböző diskurzusfajták meglétén, stílusok és műfajok hierarchiájának kihúnyásán. A posztmodern paradigma az utcán hever. Nem is kell – mint egyes teoretikusai állítják – az újság(os)ig elmenni. Életfészleteink tarkán tündöklő és sebesen eltűnő elegye úton-útfélen szembetűnik.

Ez a perspektíva éppúgy indíthat különféle játékokra, a paradigmák elemeinek keverésére, a párhuzamosságok egymásba olvasztására, mint közös keretfeltételeik tudatosítására, és „mátrixaik” működésének megfigyelésére. Teóriája nyitott a diskurzív gondolkodás előtti gondolkodásra, a fejlődészmétől táplált fensőbbtudat nélkül tanulmányozza és támaszkodik annak belátására. Filozófiai kísérletek a tudomány és a bölcsesség közti új egyensúly kialakítására.

A posztmodern egy közbenső kor, az átmenet, a „haladék” ideje. Nem állító és nem tagadó, inkább kiváró, megengedő. Követlenségénél fogva különféle képviselőinél a szélsőséges könnyedség éppúgy megtalálható, mint az elmélyült kutatás és a fajsúlyos alkotás.

Toleráns tarkasága egy (ön)ironikus „tabula rasá”-t terem, nem töröl le mindent, csak egymás mellé söpri – ezzel teremtve meg a lehetőségét egy távolságtartó szemléletnek, a minimumokban való megegyezésnek, a közös kérdések kikristályosodásának, és majdani megoldásuk esélyének. Ugyanakkor égető etikai és szociális problémákat is felvet, melyek megoldása nem odázható el, hisz’ a különböző stílusok, értékvilágok, szellemiségek képviselői érvényesülni kívánnak, és egymás érdekeit keresztezik: „*társadalmi konfliktusok szabályzataira van szükségünk, hogy megfelelően viszonyuljunk a kisebbségek közti növekvő versengéshez*” (Jencks).

Kelet-Európa későújkora

Tájainkon e kérdések némiképpen más fénytörésben, de annál sürgetőbben vetődnek fel. Itt a modernizmus elmúlása – miként „bevezetése” is – egy csapásra ment végbe. A keleti modernizmus számos területen a nyugatinál sokkal radikálisabban valósult meg. Kiepült a modern technológiákon („nehézipar”) nyugvó társadalmi utópia egységtere, ami nyugatabbra mindenkor csak részleges törekvésekben jelentkezett, és nem terrorizált más irányú szabadságtörekvéseket.

A totalitárius homogeneizáció rendszereinek leépülésével különösen kontrasztos környezet alakult ki. A különféle korok és kultúrák eleven jelenléte és keveredése itt erősebb, arányaik mások. Az uralkodó modern és a szigetyszerűen már jelen levő posztmodern övezetei mellett harsányan helyet követel magának a mélyhütöttségében önmagát túlélt premodern. A szertetlenül, éles cezúrákon át zajló és viharos gyorsasággal bekövetkezett változások éppúgy közrejátszottak e helyzet kialakulásában, mint a szerveződési és szellemi szabadság hiánya. Ez utóbbinak, a modernnel szemben fellépő széles körű kritikai reflexió hiányának, tudható be a máshol már kimúlt mítikus modern fennmaradása. A későújkori széles körű tudatosítása e tájakon jelentősen hozzájárulhat ahhoz, hogy alábbhagyjon a legkülönfélébb életszférákat uraló, a premodern és a mítikus modern közt húzódozó szélsőséges feszültség. Ehhez a posztmodern „mátrixok” olyan kereteket és mintákat kínálnak, amelyekben – a legkisebb közös (minimum) elve alapján – a muzeális múltmóro – magukat „nemzeti”-nek nevező – hívei, művei és törekvései éppúgy helyet kaphatnának (a „maguk helyére” kerülhetnek!), mint a megkésített modern vagy az azon túllépő különféle kezdeményezések képviselői, szándékai és művei.

Ugyanakkor a szellem különféle területeinek művelői számára itt egyedülálló kilátások és lehetőségek nyílnak. A keleti modernizmus kopársága, nyersége és sivársága a pusztaság olyan panorámáját tárja föl, amiben kivételes áttekinthetőségre, a különféle eleven egyidejűségek és egymásmellettiségek mélyebb formáló- és működési elveinek belátására nyílik mód. Ezért kiváltságos, károszi bizonyos tekintetben e pillanat, hisz’ ezek ösztönöz hatásából, a résztvevők türelmes és teremtő összjátékából ma még alig kivehető, a lokális jelentőségen túlmenő, párbeszédképes művek, mozgalmak és áramlatok is szülehetnek, melyek a szellem szétfoszlott szövedékének helyreállítására vezethetnek.

Kilátások

A későújkori különféle alkotásai, képződményei és kihívásai láttán egyre élesebben vetődik fel a „fenntartható fejlődés” kérdése. Ezt az ökológiai eredetű kifejezést a későújkori szellemi kozmoszára vonatkoztatva úgy fordíthatjuk le:

vajon a különféle területek eredményes autonómiatörekvései nyomán tartható-e az eddigi törekvések trendje, a száz- és ezerfelé széttartó fejlődés üteme és iránya? Vajon nem kellene-e – az idevezető út eredményeit és tanulságait nem feledve – fordulatot venni a közös középpont(ok) keresése, helyreállítása vagy megteremtése felé?

Ennek – némely esetben már működő – „kísérleti terepe” és előretolt egysége a művészet. Az a művészet, ami egy ideje már a „túlélés tere nem élhető feltételek közepete” (A. B. Oliva).

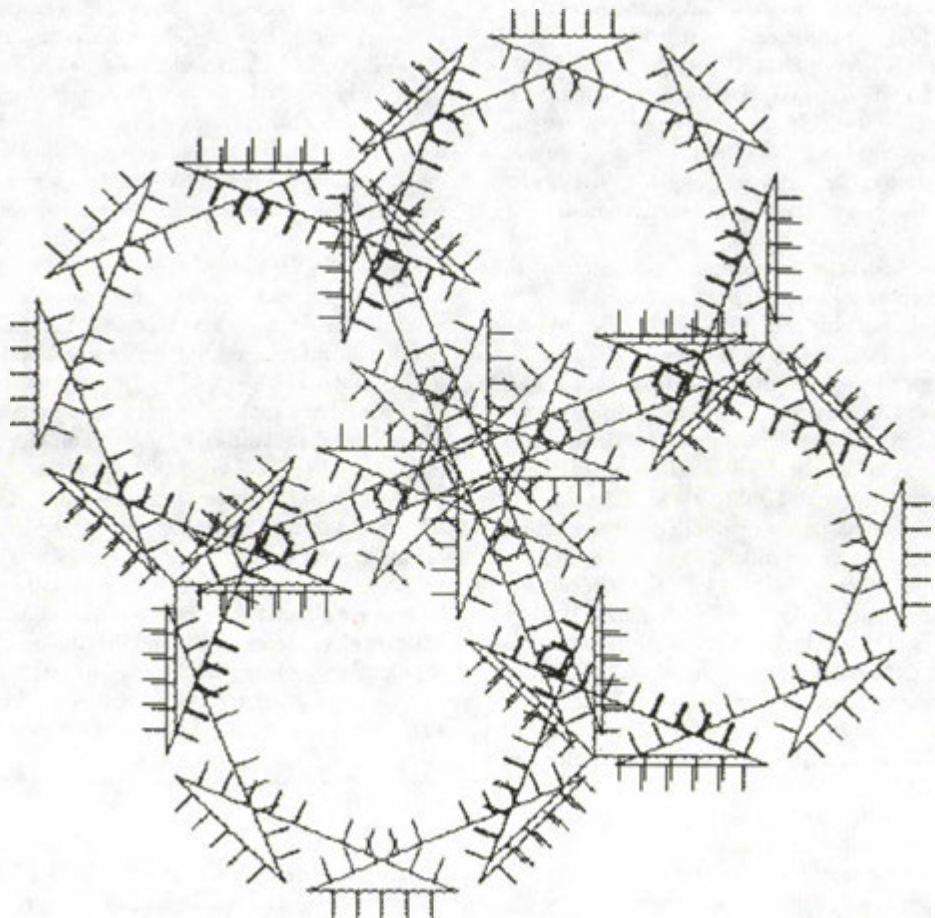
A kiváltképpen posztmodernnek tekintett építészettel szemben a zene kecsegtet ilyen irányú kilátásokkal. A zenében – és erre mai zeneművek esetében számos, kitűnő példát találhatunk – zavartalanul valósulhat meg múlt és jelen, közeli és távoli egybehangzása. Benne megteremhet

a tradíció talaján – ami Szabó Lajos metszően pontos megfogalmazásában nem más, mint „az alkotók idő fölötti szövetsége a kinyilatkoztatás oltalmában” – a múlthatatlan mai, mely képes kozmikus kilátástalanságunkat egy remélhető és élhető perspektívává változtatni. Hisz’ rajta keresztül, mint azt a romantika nagy fizikus-filozófusa, Johann Wilhelm Ritter felülmúlhatatlanul megfogalmazta, a legerősebb kozmikus kötelék közvetlenül tapasztalható meg: „A hallás a belső látás, a legeslegbensőbb léttudat. Ezért is lehet a hallóérzékel minden más érzéknél ezerszer többet elérni. A hallóérzék az univerzum minden érzéke közül a legfenségesebb, a leghatalmasabb, a legátfogóbb; mi több, az egyetlen mindközös, az univerzális érzék. Az univerzum egyetlen szemlélete sem érvényes olyannyira feltétlenül és oly teljességgel, mint az akusztikus.”

I R O D A L O M

Jean Baudrillard: Víruselmélet; etc. *Új Symposion*, 1991/4–5.
 Hannes Böhringer: Posztmodernitás. *Hasbeszélő*, 1987; Romok a történelmetüli időben. *Nappali ház*, 1990/1.
 Érdi Péter: Posztmodern természet(?)tudomány. BUKSZ, 1991. tél.
 Vilém FLUSSER: Nomádok. 2000, 1991/9; Paradigmaváltás. 2000, 1993/4.
 Arnold Gehlen: Kor-képek. Bp., 1987.
 Charles Jencks: What is Post-Modernism? London, 1989.
 Jean-Francois Lyotard: Mi a posztmodern? *Nagyvilág*, 1988/3.
Modern oder Postmoderne? (Hg. v. P. Koslowski, R. Spaemann, R. Löw.) Weinheim, 1986.

Johann Wilhelm Ritter: Egy fiatal fizikus fragmentumaiból. *Vigilia*, 1991/11.
 Peter Sloterdijk: A történelem után. 2000, 1992/8.
 Robert Spaemann: Vége az újkornak? *Vigilia*, 1991/2–3.
 Szabó Lajos írásai. *Életünk*, 1989/9–10.
 Paul Virilio: Az eltűnés esztétikája. *Tartóshullám*, Bp., 1992.
Wege aus der Moderne. (Hg. v. W. Welsch.) Weinheim, 1988.
 Wolfgang Welsch: Unsere postmoderne Moderne. Weinheim, 1988.
 Beszélgetés Paul Virilióval. *Filmvilág*, 1992/11.

JÖN! JÖN!

A 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi
Lap és a Merlin Színház kulturális sze-
zonnyitó TÁNCMULATSÁG-ot szervez,

- hogy ráirányítsa a figyelmet a
következő szezon kulturális terveire,
- hogy elősegítse a „mainstream” és
az „alternatív” kultúra érintkezését,
- hogy arcról is ismerjék meg egy-
más a betű barátai,
- hogy végre az idősebbek is tán-
colhassanak egy jót.

A VÉGLEGES IDŐPONT:

1993. SZEPTEMBER 18. SZOMBAT

2000-BÁL

D O V I N

G A L É R I A BUDAPEST, V. KER. HARIS KÖZ I. TEL.:118-3524,118-3574

BARABÁS MÁRTON

KELEMEN KÁROLY

KONKOLY GYULA

MAZZAG ISTVÁN

POLLACSEK KÁLMÁN

SZIKORA TAMÁS

Nyitva:
Hétköznap 11-19 óráig
Szombaton 11-14 óráig

K I Á L L Í T Á S A

MEGTEKINTHETŐ:1993JÚNIUS 8-TÓL SZEPTEMBER 8-IG